

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Mai boszniai irodalom

- RADICS VIKTÓRIA: Posztháború (*Boszniai irodalmi körkép*) 737
SEMEZDIN MEHMEDINOVIĆ: Szarajevó blues (*versek és prózák*) 739
SENADIN MUSABEGOVIĆ: A háborút írni (*esszépróza*) 750
MARKO VEŠOVIĆ versei 754
FARUK ŠEHIĆ: Nyomás alatt (*próza*) 760
HADŽEM HAJDAREVIĆ: Lágertükör (*novella*) 774
AMIR BRKA versei 777
MILE STOJIĆ: Jajce; Atlantisz könyvtára (*esszék*) 781
REFIK LIČINA: Olajzöld bringák (*próza és versek*) 787
MUHAREM BAZDULJ: Nyugaton a helyzet változatlan (*A délszláv okcidentalizmus végleteiről*) 797
KRZYSZTOF CZYŻEWSKI: A mi Boszniánk (*esszé*) 806

*

- JOVÁNOVICS GYÖRGY: Nem látom őket, az erdőben rejtőzőket
(*egy kiállítás képei – esszéparódia*) 817

*

- KARÁTSON ENDRE: Londoni gittelések 836
MÉHES KÁROLY: Téliesítés (*novella*) 844
TÉREY JÁNOS verse 853
SCHEIN GÁBOR versei 854
RÁCZ PÉTER verse 856
SZÁNTÓ T. GÁBOR verse 858
RAPAI ÁGNES versei 859
DARÁNYI SÁNDOR versei 861
RADOSLAV PETKOVIĆ: Bizánci internet (*IV. rész*) (*esszé*) 863

*

- FORGÁCH ANDRÁS: Ott vagyok honn (*Karátson Endre: Otthonok I–II.*) 871

- KÁLMÁN C. GYÖRGY: Egy földikutya nézetei a világról (*Parti Nagy Lajos–Banga Ferenc: A vak murmutér. Négy elemi szócikk*) 882

2008

JÚLIUS-AUGUSZTUS

HALMAI TAMÁS: Az elmerült világ üzenete (Balázs Imre József:

Vidrakönyv) 888

DEMETER ZSUZSA: Hány novella egy élet? (Takács Zsuzsa:

A megtévesztő külsejű vendég. Önéletrajzaim) 891

CSORDÁS KATA: Perzsaszőnyeg (Dževad Karahasan: Keleti díván) 894

KÉPEK

JOVÁNOVICS GYÖRGY képei a műmellékleten:

I. AZ ELSŐ CAMERA OBSCURA

II. KIS ÖNARCKÉP GÖMBTÜKÖRBEN

III. A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON I.

IV. A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON II.

V. A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON III.

VI. A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON IV.

VII. A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON V.

VIII. A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON VI.

IX. L. W.-KÉPREGÉNY 45. FELSZABADULÁS. „TERHES VAGYOK”

X. KÉPKIHALLGATÁS

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,

a Nemzeti Kulturális Alap,

Pécs Város Önkormányzata,

a Baranya Megyei Önkormányzat

és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.



OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM



maszre



Nemzeti Kulturális Alap

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8-10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19-21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtárus.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrassy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

650,- Ft

JELENKOR



9 770447 642002

0 8 0 7-8



JELENKOR

LI. ÉVFOLYAM

7-8. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7-8.

Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.

e-mail: jelenkor@t-online.hu

Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. Nem kért kéziratokat elektronikus
formában (e-mail) nem áll módunkban fogadni. Minden felbélyegzett válaszbortéccal
ellátott küldeményt megválaszolunk.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány

(Pécs, Széchenyi tér 7-8. Telefon: 72/310-673),

az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,

Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és

a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.

Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.

(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,

(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)

valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 3900,- Ft, a II. félévre 3250,- Ft,

egy évre belföldre: 7150,- Ft;

a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

Mezei András
(1930–2008)

2008. május 30-án elhunyt *Mezei András* József Attila-díjas író, költő, az *Élet és Irodalom* egykori főszerkesztője, a C.E.T. című folyóirat főszerkesztője, a Belvárosi Könyvkiadó alapítója, többek között a *Szerencsés Dániel* című regény szerzője. Június 11-én helyezték örök nyugalomra a Farkasréti zsidó temetőben.

Fejtő Ferenc
(1909–2008)

2008. június 2-án Párizsban elhunyt *Fejtő Ferenc* Széchenyi-díjas történész, újságíró, a *Szép Szó* folyóirat egyik alapítója. 1938-ban osztályellenes izgatás vádjával perbe fogták, s Párizsba menekült, azóta ott élt. Munkásságának középpontjában elsősorban a kelet-európai politikai ideológiák elemzése állt. Emlékiratai *Budapest-től Párizsig* címmel magyarul 1990-ben jelentek meg. Június 13-án helyezték örök nyugalomra Budapesten, a Fiumei úti sírkertben.

Sánta Ferenc
(1927–2008)

2008. június 6-án elhunyt *Sánta Ferenc* Kossuth-díjas író. Dolgozott bányászként, marósként, esztergályosként és betanított munkásként. Első kötete, a *Téli virágzás* 1956-ban jelent meg. Két legismertebb művét, a *Húsz órát* és *Az ötödik pecsétet* több mint húsz nyelvre lefordították.

AZ IDEI BRÓDY SÁNDOR-DÍJAT *Dunajcsik Mátyás* kapta *Repülési kézikönyv* című könyvéért.

Az Alexander Brody által, 1994-ben létrehozott alapítvány díja 350.000 Ft pénzjutalommal jár, s mindig az előző évben kiadott, legjobbnak talált első kötetes prózaírónak ítélik oda. A regényért járó díjat ősszel adják át a szerzőnek.

*

A MAGYAR FORDÍTÓHÁZ június 14-én rendezte meg hagyományos garden partyját Balatonfüreden. Az elsősorban a magyar irodalmi művek fordítóinak otthont adó intézmény idén ünnepli 10 éves jubileumát. Ebből az alkalomból a Fordítóházban Köves Éva *Művészcsendéletek II.* című kiállítását *Szijj Ferenc* nyitotta meg, s a látogatók megtekinthetik a Lipták-villában a *Kovalovszky Márta* rendezte kortárs képzőművészeti tárlatot is. Ez alkalommal mutatták be a *Füredi Fordítói Füzetek* 7. számát is, amelyben *Tandori Dezső* verse olvasható tizenkét nyelven.

*

SZÍNERŐ – LÉPTÉKVÁLTÁS címmel táblaképnél nagyobb méretű festmények kiállítását rendezte meg – immár harmadik alkalommal – a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Képzőművészeti Mesteriskolája 2008. június 12. és 22. között a Zsolnay Gyár keleti üzemcsarnokaiban. A kiállítást *Mohácsi András* szobrász nyitotta meg.

A *Színerő* kurzusra beiratkozott doktorandusz hallgatók és a korábban végzett DLA és MES hallgatók mesterei: *Bencsik István* szobrászművész, *Keserű Ilona* festőművész, *Konkoly Gyula* festőművész, *Nagy Márta* keramikumművész, *Tolvaly Ernő* festőművész, *Valkó László* festőművész. A kiállításon többek közt *Böszörményi István*, *Egle Anita*, *Ernszt András*, *Hegyi Csaba*, *Kuti László*, *Losonczy István*, *Mátis Rita*, *Miklya Gábor* és *Somody Péter* műveit láthatta a közönség.

Szerzőink

Radics Viktória (1960) – író, műfordító, Budapesten él.

Pálfalvi Lajos (1959) – kritikus, műfordító, a PPKE BTK oktatója, Diósdon él.

Jovánovics György (1939) – szobrászművész, Budapesten él.

Karátson Endre (1933) – író, irodalomtörténész, esszéista, Párizsban él.

Méhes Károly (1965) – író, költő, Pécsen él.

Térey János (1970) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Schein Gábor (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, műfordító, Budapesten él.

Rácz Péter (1948) – költő, műfordító, Budapesten él.

Szántó T. Gábor (1966) – író, költő a *Szombat* főszerkesztője, Budapesten él.

Rapai Ágnes (1952) – költő, műfordító, Balatonszentgyörgyön él.

Darányi Sándor (1951) – költő, Budapesten él.

Petković, Radoslav (1953) – szerb író, esszéista, Belgrádban él.

Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója, Pécsen él.

Forgách András (1952) – író, dramaturg, műfordító, Budapesten él.

Kálmán C. György (1954) – irodalomtudós, kritikus, Budapesten él.

Halmai Tamás (1975) – költő, kritikus, Pécs-Somogyon él.

Demeter Zsuzsa (1977) – irodalomkritikus, a *Helikon* folyóirat szerkesztője, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Doktori Iskolájának Phd-hallgatója, Kolozsváron él.

Csordás Kata (1984) – a PTE BTK magyar-esztétika szakos hallgatója, Pécsen él.

RADICS VIKTÓRIA

POSZTHÁBORÚ

A boszniai irodalmi körkép elé

Tizenhárom évvel vagyunk a boszniai háború és Szarajevó negyvennégy hónapig tartó ostroma után. Szarajevó ma eleven, nyüzsgő nagyváros, Bosznia-Hercegovina pedig szuverén állam. Földrajzilag a világ egyik legszebb országa egyébként a folyóival, patakjainak, zuhatagaival és hegyormaiával. A Csarsi-dzsámi mellett ülök a most is varázslatos Szarajevóban, bosnyák *kahvát* iszom, mellettem *sadržán* csobog. Elhangzott a hangszórók-ból az imára hívó arab ének, ilyenkor van ideje az esti leborulásnak, amit *abdeszt*, rituális mosakodás előz meg. Nemcsak odabent, hanem kint a tornácon is végzik a színpompás imaszőnyegeken, ki-ki a saját ritmusa szerint, külön a férfiak és külön a nők, a hajlongó imádságot, a gyerekek pedig, a kerítésen keresztül látom, az udvarban sertepertélnek, és közben észrevétlenül tanulják az élet rendjét. Köröttem gyakran libbennek el kendőbe bugyolált lányok, asszonyok, de még több nő van „civilben”; a közelemben kávézó családanya és a barátnői például lazán cigarettáznak. Nemsokára megjelenik az asztaluknál a családfő is; fájdalomosan húzza a mülábat, és a keze is csonka. A felesége lesegíti róla a dzsekit. Egy kicsit megpihen, aztán a kislányával bemegy a dzsámiudvarba, hogy elvégezze ő is a *namaszt*.

Ez a férfi nyilvánvalóan háborús rokkant. A jelenet mélyen az emlékezetembe vésődött, különösen a korombeli férfi minden mozdulatra megránduló, szenvedő arca, és ahogy segítettek neki a családtagjai. A mai Szarajevó orientális hangulatát áthatja az ilyen fájdalom. Nem csak a romok és a temetők, hanem az itt és más városokban, falvakban látható vadonatúj dzsámik és minaretek is a pusztításról tanúskodnak. Az irreverzibilitásról. Arról, ami nem gyógyítható.

A politika persze egészen más szemszögből spekulál ezekről a dolgokról, de engem most ez nem érdekel. Hanem az irodalom: a boszniai nyelvű* irodalom, mégpedig az a

* A boszniai nyelv (*bosanski jezik*) az a nyelvváltozat, amelyet Bosznia-Hercegovinában a bosnyákok, szerbek és horvátok egyaránt beszélnek, a bosnyák nyelv (*bošnjački jezik*) pedig az a nyelvváltozat, amelyet jobbra a bosnyákok (vallásos vagy nem vallásos muzulmánok) beszélnek; ebben több az orientalizmus és az archaizmus. Erről a nyelvi kérdésről egyébként ma az országban lingvisztikai és politikai viták folynak. A boszniai nyelv legújabb szótára (*Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, 2007) mindenesetre elfogadó és befogadó, több nyelvváltozatot tartalmaz, és alternatívákat ajánl fel.

fajtája, mely nemzeti(ségi)leg és vallásilag nem elkötelezett, és nem etnikai identitáskategóriákban gondolkodik, hogyan dolgozza fel a háborút, azaz a posztháborús valóságot? A boszniai-hercegovinai *háborús írás* (ratno pismo) új formákat, új irodalmi eljárásokat, új esztétikát hozott. Nem a mitikus-történelmi és folklorisztikus, etnoreligiózus képleteket kedvelő, nacionalista és vallásos, a horvát, a szerb vagy a muzulmán hagyományokhoz tapadó irodalom, hanem az, amelyet *posztháborús*nak neveznék – az a *másik*, amely kritikusan viszonyul az etnonacionalizmushoz, és lebontja vagy elveti a tradicionális háborúképeket, -képzeteket, -értelmezéseket is. Véleményem szerint túllendült a posztmodernen – dokumentarizmusa vagy műfaji, műnemi kevertsége, az élet és irodalom viszonyáról való gondolkodása, irodalmi alapállása, egzisztenciális súlyozottsága nem *innen* van azon a sokszoros áttételességen és a bonyolult ironikus játékokon, ami a posztmodern esztétika egyik hozadéka, hanem *túl*. Ezek csak feltevések, annyi azonban bizonyos, hogy a háború irodalmilag is nagy megpróbáltatást és kihívást jelent mind a mai napig.

A háború a szerzők alkotói életébe is fordulatot hozott. A válogatásomban szereplő valamennyi szerző, a szerbiai Szandzsákból elmenekült bosnyák Refik Ličinát kivéve, végig vagy valamennyi ideig jelen volt Szarajevóban vagy más boszniai városban a háború alatt, és nyugodtan túlélőnek nevezhető. Sokuknak puska is volt a kezében, Faruk Šehić és Senadin Musabegović a fronton harcoltak a városvédő bosnyák hadseregben. És ha van valaki, akinek a kezében nem tudnék puskát elképzelni, akkor az Hadžem Hajdarević, a szonettköltő, aki pedig revolverrel állt őrt Szarajevóban. Valamennyien ma is írnak – nem a háborút „örökítik meg”, hanem azt vizsgálják, hogy miként lehet ilyen tapasztalattal továbbra is alkotni és jobban élni.

Nem az a cél, hogy „ne felejtsük el” a boszniai háborút, melynek több mint százezer halálos áldozata volt, köztük tizenötezer gyerek, a koncentrációs táborokat, a fegyveres őrjöngést. Bosznia-Hercegovinában városrombolás, népiirtás és a kulturális emlékezet irtása ment végbe. Nem a háború horrorjának és terrorjának a kitergetése a szándék. Viszont az irreverzibilitás tudatosítása szerintem annál fontosabb; ezek a sebek Európa testén estek, a csak Szarajevóban elvégzett ötvenezer amputáció, a milliónyi boszniai hajléktalan és hontalan *izbjeglica*, a megcsonkított és eltorzított, a vallásba menekülő életek a mi Európánk állapotát mutatják, és erről tudomást kell venni. Arról, ami gyógyíthatatlan, s amit nem lehet visszacsinálni.

Az itt olvasható szövegeket – Krzysztof Czyżewski esszéjének kivételével, melyet Pálfalvi Lajos fordított – Radics Viktória válogatta és ültette át magyar nyelvre. (A szerk.)

Szarajevó blues

Szarajevó

*Valaha azt írtam,
hogy a versnek, ha Szarajevó a tárgya,
selyempapír-illata legyen, olyan, amilyenbe a kereskedők régen
a narancsot bugyolálták –
a susogós papíron nyomat,
a rajzon véletlen járókelő
és összegyűrődött minaretek.
A város ma ki van kezdve; szétbontott formák,
Szarajevó olyan, mint egy posztmodern műalkotás
fantasztikus méreteiben.
Annyi a pusztulás, annyi az olcsó érzelem: senki se sír.
A halál általános és a giccs általános.
Mire gondolt Jeff Koons,
amikor felfokozta a Kitsch értékeit?
Most már semmi sem fontos.
A világvége közönséges mozdulattal kezdődik: egy kéz,
terepszín egyenruhás fiatalemberé,
letépi a rózsát, és elviszi magával.
Örökké késik a felismerés,
hogy csak akkor van értelme letépni,
ha a rózsát valakinek szánjuk.*

Tegnapi világ

*Ma eszembe jutott a görög
költő a kétméteres
az Európa vörös éttermében ültünk
beszélgettünk
egyszer halálra ítélték*

Semezdin Mehmedinović (1960, Tuzla) – 1996 óta Amerikában élő szarajevói költő, akinek *Szarajevó blues* című kötete, mely különféle műfajú szövegeket vegyít szabadon, a legjobb boszniai háborús irodalomnak számít. Számos nyelvre lefordították, Amerikában is sikert aratott. Mehmedinović szövegei a *Magyar Lettre International* 67. és 69. számában is olvashatók magyarul. Versek találhatók tőle a *Vár Ucca Műhely* 2002/3-4 számában és a *Fosszília* 2003/3-4. számában, Orcsik Roland fordításában.

és reggelig ébren várta a kivégzőosztagot
 azóta sok idő elmúlt
 ő most manolisz anagosztakisz
 keserű görög cigarettát szív fehér filtereset
 nem iszik töményet
 az az érzésem hogy politikusnak állt
 és akkor dörrenést hallottunk a járdáról
 és a két méter magas test
 ívben az ablaküveg felé hajlott
 valaki petárdát dobott a konténerbe
 ami meggyújtotta a komputerpapírt
 melyet a túloldali bankból dobtak ki
 „én meg arra gondoltam ne megint szarajevóban”
 mondta
 oly hamisnak éreztem ezeket a szavakat
 na jó gondoltam
 ha valaki egyszer a halál szemébe nézett
 játszhat vele egy kicsit
 fiatal voltam nem tudtam akkor
 hogy a halál közönségesebb dolog mint hisszük
 annyira közönséges
 hogy csakis hamisan csenghet róla minden szó

Fényképészek

1) 1991 decembere. A Theater clubban ülünk, melynek falain Mladen Pikulić fényképei láthatók (a kiállítás címe: *Vukovár ma... és holnap?*). A zene túl hangos; a fiúk és a lányok szótlánul, kitágult pupillával ülnek az asztaloknál. A pincérek, magasra nyújtott karral, rozsdamentes tálcákon dobozos sört, Coca-Colát hordanak szét a fejek fölött, nehezen préselik át magukat a mámoros fiatal testekkel eldugaszolt átjárókon. A vécé padlóján véres tűk. És aztán: egy srác az egyik asztalnál ujjal mutat egy másik srácra – arra, aki a fotón sír a lebombázott vukovári háttér előtt –, és ámuldozva így szól: „Ugyanolyan pulóvere van, mint nekem!”

2) Ellentétben külföldi kollégáikkal, akik azért jönnek ide, hogy a halállal fiztessék meg, dollárban, honoráriumukat a napi- és hetilapoknál meg az art-magazinoknál, a szarajevói fényképészek a háború igazi krónikásai a saját városukban; gondot okoz nekik a fotóanyag hiánya, semmit sem kapnak a munkájukért... Ez nem különbözteti meg őket, nem teszi munkájukat nagyobbra annál, amit pl. a sebészek vagy a tűzoltók végeznek, ám elkötelezettségükre rányomja bélyegét az értelmiségi morál, ami oly ritka madár háború előtti és háborús körülményeink közepette. Egy fényképész tehát elérte, hogy egy narkós egy szarajevói kávéházban felismerje a pulóverét a fényképen látható vukovári fiún. Itt akkor még nem hullottak a bombák, ámbár látni

lehetett, hogy Szarajevó már felvette Vukovár pulóverét. Erről az értelmiségiek – azok, akiket értelmiséginek neveznek – hallgattak.

A háborúval semmi sem változott; mit tettek például az írók, miután leégett a Vijećnica?* Mit tettek a tudósok és a történészek? Semmit. Talán azért, mert amúgy sem jártak könyvtárba. De ha az íróktól elveszik a székházukat, a kávéházukat – akkor jönnek a tiltakozások az *Oslobodenjében*. Ezer meg ezer fénykép készült a szétrombolt Vijećnicáról... Van ebben, többek között, szakmai pátosz is: a Vijećnica áll minden szokványos szarajevói képeslap előterében (őt választották a fényképészek).

Abban az időben, amikor Pikulićnak „a háború előestéje”-kiállítása volt, talán már nem is élt a fényképen látható fiú. Ma már azt sem tudom, vajon él-e az a másik, aki ujjal mutatott a pulóverre a fényképen. A kiállítás címében szerepelt a kérdés: *és holnap?* Mindenki tudta, hogy a kérdés tartalmazza a választ, de abban reménykedtek, hogy a holnap nem jön el. Azt mondom: mindenki, de közben azokra az értelmiségiekre gondolok, akik hallgattak, és a promiszkuus szarajevói éjszakákba vonultak el az erkölcsi felelősség elől, mely azt parancsolta volna, hogy mondják ki: még sincs rendjén, hogy a gránátok városokat zúzzanak szét. Egy fényképész azon kevesek közé tartozott, akik kérdéseket tettek fel.

Szarajevóban a háború tíz hónapja után hallhatsz „értelmiségieket” sopánkodni: miért történt ez velünk, és miért ilyen brutálisan? Nem elég okosak ahhoz, hogy lássák a választ: Ezért!

Éppenséggel ezért.

És azért, mert már minden kérdés elkésett.

Csetnik hadállás

Elsőnek az árkológép érkezett, lövészárkokat mélyesztett a földbe, a betonlapokat kamionnal hurcolták fel, és beburkolták velük az árkokat. Oldalt beásták a tankokat, csak a csövéket hagyták szabadon. Meg az ágyúk. A mi puskáink lőtávolságán kívül. Lehet, hogy át is fognak telelni ezekben a lövészárkokban? Most augusztus van; Nišből kapják a dohányt, Prokupljéből a pálinkát. Hogy a nőket honnan hozzák nekik, azt nem tudom, pedig láttam őket a gukkeremmel. Az egyik úszómatracot helyezett a lövészárok mellé, és fürdőruhában napozik. Így fekszik órákon át. Aztán föláll, odamegy az ágyúhoz, meghúzza a madzagot, és találomra kilövi a gránátot a városra. Egy pillanatig fülel, és a dőrej forrása felé néz; még lábujjhegyre is ágaskodik, ártatlanul. Aztán visszamegy, bekeni magát napozótejjel, és teljesen átadja magát a nyugalomnak.

Gyerekek

S: Gyere be a házba, Harun, kinn esnek a gránátok.

* A szarajevói városi könyvtár épülete (*A ford.*)

Háború

*Háború van
és semmi sem történik –
megyek a városba cigarettát lejmolni*

*ismerem az illatod örök idők óta és mégsem
álltál hozzám soha ily közel – hideg
reggeleken néha tévedésből
az én alsónadrágomat kaptad fel*

*nem voltunk ennyit együtt tíz év alatt
mint az utóbbi öt hónapban –
most az én pulóveremet hordod álló nap*

*felderít és ugyanakkor elszomorít
ahogy örülsz
a humanitárius segélycsomagnak*

*kérdelek hogy szerzel kávét
minden áldott estére?*

*ablakainkon egyetlen üveg sincs
a szobából a kései szűnyogokat nem lehet kikergetni*

Viszonylag békés nap

1) A CSB napi híradásában, ha tucatnyi gránát hull a „szűkebb belvárosra”, amikor az útkereszteződésekre „PAM és PAT géppuskával lőnek”, és csak néhányan halnak vagy sebesülnek meg – a tudósítók ilyenkor azt mondják, hogy viszonylag békésen telt el a nap. Az emberek viszonylag normálisak vagy viszonylag örültek, amióta a halált statisztikai számadatnak fogadták el. Tudniillik Szarajevóban halál-szufficit forog fenn.

2) Egy feldúlt fiatalember megkéri az embereket, hogy soron kívül tölthessen vizet magának. Mutatja a műanyag kannát. A ciszterna előtti sor meggörbül, az emberek helyet csinálnak neki. Miután töltött, sietve az utcasarokra ér, és ekkor eltalálja egy gránát. Csak egy véres nyom az aszfalton, mely míniumra emlékeztet, de könnyebben törölhető; e pillanatban esni kezd az eső, és mindent elmos: nyoma sem marad a fiatalembernek, nyoma sem marad a kannának. Csak a víz. Mintha semmi sem változott volna az utcán, csak egy árnyalattal csendesebbek lettek az emberek. A ciszterna motorja berreg, hallani a műanyag ballonok puha ütközéseit.

Közlekedés

Eldugott utcákon járok, ahova nem ér el az infravörös sugarakkal megáldott orvlövész tekintete, mely koromsötétben is felismerne. Éjszakánként vörös lézerpont bolyong a homlokzatokon. Tehetetlenségérzet tölt el az utcán; tudatában vagyok a következő pillanatnak, melyben talán leszek, talán nem leszek. Akár az árnyékok, a negyedik dimenzió látszatában lakozunk. A megváltozott városi közlekedés, a mi szempontunkból nézve, a végét jelenti a közömbös európai világszemléletnek, mely szerint a gordiuszi csomót csakis egyetlenegy módon lehet kibogozni. Most eszembe jutnak a gyepen keresztülvágó kitaposott ösvények, mindenki ezeket használja, senki sem jár a gyalogosoknak szánt aszfalton. Az egyik szarajevói háborús útvonal romba döntött moziutamon vezet keresztül. Itt az utak maguktól ágaznak szét, nem urbanisztikai tervek alapján, és nem is a kényelmes lakosok autizmusa lépi ki őket. Ne légy kitéve a tekinteteknek – mindössze ebből áll a közlekedési szabályzat, ami teljes ellentéte a békebeli követelménynek: a főutcán lenni, megmutatkozni. Ámde az új utak nem rendelkeznek aszfaltozott véglegességgel; ahogy a gránátok változtatják a városképet, aszerint alakulnak. Az állandó előreláthatatlanság (talán leszel, talán nem leszel), az új benyomások állandó zápora folyton újjáformálja őket (ezeket az utakat). Tegnap óta teljesen másmilyennek élem meg a Nemanjina utcát: kerek hordágyakat láttam ott a járdán, szürke bőrrel borítva; a járókelők lefekszenek rájuk, könyékig felhúzzák ruhájuk ujját, és várják, hogy a farmernadrágos személyek (normális feltételek között fehér köpenyt viselnének) túvel és műanyag csövekkel a kezükben odamenjenek hozzájuk, és vért vegyenek tőlük.

Fehér halál

Majd ha leesik a hó Szarajevóban, és roppan a fenyő a fagyban, melegebb lesz a csontoknak a földben, mint minekünk. Meg fogunk halni a hidegtől; tűz nélküli tél közeleg; a nap nélküli nyár tovatűnt. Az éjszakák hűvösek, s ha egy balkonon ugatni kezd egy öleb, kóbor kutyák kórusa válaszol, ugatásuk oly szomorú, akár a gyereksírás. Az ír szetter, egyébként ritka vidám kutya, csak ebben a városban vonyít oly szomorúan az éjszakában, mint Rutger Hauer a *Blade Runner* zárójeleneteiben. A hó be fogja borítani a várost, amiként a háború borította be az időt; milyen nap van ma? mikor lesz szombat?, nem tudom. Halottak a napi rituálék, és az évváró rítusok is: ki fogja decemberben kinyomtatni az 1993-as naptárt? Van nappal, van éjszaka: bennük az ember, aki a világvége szerint határozta meg magát; tudja, hogy a globális kataklizma tudatának hiányában a létezés veszítene teljességéből. Ezért, amikor leszáll az este, szövétneket gyűjt: fém golyóstollvégen áthúzott kanóc, amit alufóliába tekert parafadugó tart fönn az olaj felszínén, mely egy üres sörösdobozból készült lámpában ég; a vidám lángocska fényében e világi ragyogást láthat a tárgyakon és övéi arcán; és hogy nincs baj...

Hulla

*A hídon lelassítottunk
és elnéztük amint a Miljacka mellett a kutyák
a hóban marcingolják az emberi hullát
asztán folytattuk utunk*

mi sem változott meg bennem

*hallgattam hogy ropogtatja a havat a gumi
fogak alatt harsog így az alma
és vad vágyat éreztem hogy megmosolyogjalak
téged*

*amiért pokolnak nevezed ezt a helyet
és menekülsz innen abban a hitben
hogy Szarajevón túl nincs halál*

Fogyás

A háború a férfinem krízisének ideje. Senki sem tud meggyőzni az ellenkezőjéről: a háborút aszexualis, tehát érzelmileg fogyatékos emberek indítják. A szerelem megment az ego zsarnokságától; a politikai hatásmechanizmussal társulva az aszexualitás következménye megannyi perverz bűncselekmény. A nők naponta többször átöltöznek, kisminkelik magukat, és sétálni mennek az üres szarajevói utcákra, ahol egyetlen kávézó sincs nyitva. A nők, akiket ismerek, mindössze két hónap alatt olyan természetellenesen lesoványodtak, hogy elvesztették minden erotikus vonzerejüket. És ez a háború borzasztó következménye: a szerb vezérek egójának zsarnoksága rávetül azokra a terekre, ahol a háború által jelen vannak: mindenáron aszexualis világot akarnak teremteni. Nézem az ismert színésznőt, amint elbeszélget a fiatal katonákkal, akik a várost védik. Szemlátomást élvezi a beszélgetést, és nem akarózik elmennie. Ám amikor végül tovább megy, a fiatal védők obszcén élcelődéssel váltják fel a válogatott, illedelmes szavakat. Ez olyan vigasztaló.

Állatok

Kezd a kedvemre lenni ez az egész. Veszély van elég, bánat is bőséggel. Fekszem, és folyton azon rágódom: milyen sokáig lehet kibírni az ilyen életet. Mellkasomon macska szundikál. Kiválasztott állat; a két ferde szeme fölött – M alakú folt. Ezt én nem tudtam: te árultad el nekem azon a napon, amikor megvadultam, és szét akartam őt morzsolni: szétmorzsolni a macska-természetét. Ekkor rámutattál a homlokán a foltra, és azt mondtad:

„Csak azoknak a macskáknak van M-jük, akiket megsimogatott Mohamed.”

Azóta hagyom, hadd aludjon kedve szerint ott, ahol épp letelepszik. Nem tudom, milyen sokáig lehet még kibírni az ilyen életet. Átfut rajtam a borzongás, akárhányszor felriad álmából a macska a kinti dübörgésre, és olyankor érzem a mellemen, amint lassan kimereszti karmait.

Mészárlás

A ferhadijai* tömegmészárlás képsora bejárta a világot; a holtak és a lemészároltak képe a háború reklámjává változott. Nem lényeges, hogy ezeknek az embereknek megvan a saját nevük: csupasz képpé váltak; a televízió lefordította őket a maga hideg nyelvére. A kamera kiüríti a kép pszichológiai tartalmát, és információt gyárt belőle. Az eztán következő meszárlások mind ugyanennek a képnek a sokszorosított példányai. A világ tehát látja, mi történik itt. Együttérez-e valaki velünk ezen a világon? Senki. Azért, mert a televízió jól ismeri az ember valódi természetét, amihez az együttérzés hiánya is hozzátartozik, mindaddig, míg a tragédia nem érint bennünket közvetlenül. A tragédia érzése a tarka amerikai zászlóba burkolt koporsókkal érkezett el, nem korábban: a vietnami tévériportok útján nem. Velünk történnek a meszárlások; mi együttérzünk a saját tragédiánkkal. Ez minden. Sovány vigasz, hogy talán jobban átlátjuk a médiumok természetét: belelátunk, mint az autó belsejébe a számítógépes rajzon, anélkül hogy fogva tartana bennünket a monitor ibolyaszín fénye. Minden egyéb díszlet: a CNN operátőre, kamerával a csípőjén, a Bistriken végignéz a szétrombolt zsákutcán; senki sincs az üres utcában, csak a felgyújtott *drugstore* ajtaját nyaldossák a lángok.

Lapišnica/Eduard Limonov

A Lapišnica egy hegy a régi szarajevói városrész fölött; nem sok városlakó tudta eddig, hogy ez a hegy ilyen néven létezik. Most már mindenki tudja, és mondják is: „Az ott a Lapišnica”, onnan küldték a csetnikek az első gránátot Szarajevóra. Eduard Limonov emigrációban élő orosz avantgárd író; minden tiszteletet megérdemlő életműve novellákból és regényekből áll, melyek az outsider pozícióját dicsérik, aki irigylésre méltó testi erővel rendelkezik, és – hogy tévedés ne essék – erről minden pillanatban kész bizonyosságot tenni. Mit keres Limonov Paléban,** és miért buzdítja a csetnikeket? Semmiképp sem az „édes pravoszláv vallás” okán. Limonovot elsősorban irodalmi következetessége hozta Paléba. Szerbia a szilvafák közt szintén outsider, nem ismerik el érdemeit, és amióta az egész világ ujjal mutat a fasizmusára, gazdasági blokád alatt sínylődik. Tagadhatatlan erejét gránátokkal, szőnyegbombázással, kazettás bombákkal, és – egyelőre – ingerlékenységet okozó hadi mérgekkel bizonyítja... E felismerés következtében zárandokol Eduard Limonov (Edicska, saját regényhőse) a Lapšinicára; hogy az immár felszentelt hegyről leköpjé Szarajevót, a Pale melletti vároškát.

* *Ferhadija*: Szarajevó sétálóutcája (*A ford.*)

** *Pale*: Helység Szarajevó közvetlen közelében, a háború alatt a szerbek főhadiszállása volt (*A ford.*)

Bernard-Henry Lévy

A tévékamerák előtt, miközben a riporterrel beszélget, Bernard-Henry Lévy kénytelen előírásosan leguggolni és fedezékbe vonulni, miközben körötte golyók fűtyülnek. Az aszfalton ülve tovább beszél. Lévy Szarajevóban arról beszél, hogy mi történik Szarajevóban. A fölvétel be fogja jární a világot; ő mindent látott, ez nem csalás, nem ámitás, ő tudja, mi történik itt. Lévy Európát szólítja meg. Ha rajta állna, ez a város már holnap fölszabadulna. Az elsők közt mutatott rá hazájában a Gulag borzalmaira, még akkor, amikor a nemzet vak volt a koncentrációs táborok gonosz valóságára. A huszadik századi értelmiségnek kötelessége volt állást foglalni a táborokkal szemben; Lévy megírta az ily módon elkötelezett értelmiségi *Dicséretét*, egy szép és tanulságos könyvet. Nem minden elégedettség nélkül beszél a kamerába, miközben golyók pattognak körülötte. Van ebben valami a gondolkodó perverz élvezetéből, akinek a nézeteit abban a percben erősíti meg a valóság, amikor ő a világ tudtára adja azokat. Lévy elkötelezettsége így a televízió révén instrumentalizálódik, ő pedig a háború résztvevőjévé válik, miként ezt mindenki láthatja. A gondolkodó fenséges nárcizmusa ez, aki voltaképpen semmit sem képes az igazságra vak világ tudtára adni, csupán annyit ér el, hogy a saját figurájával és a szavaival segíti a tömegmédiát abban, hogy a háborút háborús játékká változtassa.

Európa és a világ viszonyulása szenvedéseinkhez arra a néger nőre, az UNPROFOR katonájára emlékeztet, aki a szarajevói piacon, ügyet sem vetve az emberek pillantásaira – sárga cicanadrágot próbál.

Verebek

Eszembe jutott egy irodalmi est. Akkori barátom, Miroslav Toholj egyenesen Borból érkezett (ahol szintén irodalmi ügyben járt), még az út hatása alatt állt, és mesélni kezdett a városról, melyben „nem maradt élő veréb”. Pontosan így: ökológiai ihlettel beszélt a halálról mint természetellenes jelenségről, majd felolvasott egy részt *A szív ura* című regényéből, mely azokban a hónapokban hagyta el a nyomdát.

Másnap kora reggel, nálunk otthon, miközben anyám a reggelit készítette, megjelent az ajtóban, álomittasan, pizsamában, a kisfiam. Toholj a kezébe nyomott egy ceruzát meg a noteszt, melyben egyetlen mondat állt: „Bor olyan város, melyben nem maradt élő veréb”. És miközben a gyerek krumplifejú embereket rajzolt, a notesz tulajdonosa beletúrta ujjait a kisfiam hajába.

Teljesen lényegtelen lenne ez az egész, ha ma nem ismétlődött volna meg velem ugyanez: ülök a kisfiam mellett – aki teljesen belemerült a rajzolásba –, és beletúrok a hajába.

Mindazok után, ami történt, ebben az ismétlődésben, egyáltalán a hat évvel ezelőtti eseményre való visszaemlékezésben van valami komikus. Volt melegség Miroslav Toholj gesztusában. Annak az embernek a gesztusában, aki nem sokkal ezután odaadóan fog dolgozni egy egész nép kiirtásán. Így aztán az idő műveként – annak köszönhetően, ami kitette ezt az időt –, teljesen elértéktelenedett minden érzélem, amit ez az emlék tartalmazott.

Ha ma Miroslav Toholj szerb regényíróra gondolok, eltölt a mélységes meggyőződés, hogy az emberek nem érdemlik meg a tragikumot, mivel a tragikum fenségessé teszi a létezést, s mint ilyen, vigasztal. Az emberek nem érdemlik meg a vigaszt. A komikus igazabb, mert rámutat arra, hogy ezen a világon minden jelentéktelen.

Mai távlatból tehát komikus a felismerés, hogy van város, melyben nem élnek verebek.

E történet pedig így fejeződik be: miközben a kisfiam mellett ülök, és ujjaimmal beletúrok a hajába, felfedezek egy részletet, mely elsőre mosolyt csal az arcomra, mint mikor az apja csizmájában pillantasz meg egy gyereket. Beletúrok a tízéves fiú hajába, odatapad a szemem, és felfedezek egy ősz hajszálat.

Pogrom

A csetnikek Jagomirból kiüldözték az elmebetegeket a városba. Egyikük ezen a napon egy halott verebet tart a kezében a lábcskáinál fogva; odamegy egy járókelőhöz a Tomislav király utcában, és azt mondja: „Te is halott leszel, ha eljön az én hadseregem.”

Szabadság

Először is el szeretném mondani a következőket: én a háború kezdete óta, azaz már több mint egy éve csak a saját szarajevói tapasztalataimról írok. Arról, ami a városon kívül történik, nem merek gondolkodni; mindaz, ami kívül esik személyes tapasztalatvilágomon, csupán a találgatás terepe. Azok találgatnak, akik nem tisztelik önmagukat, a környező világot pedig megvetik.

Miközben azokról a dolgokról írtam, és csak azokról, amelyeket a saját szememmel láttam, nem tűrtem se cenzúrát, se öncenzúrát. Ilyesmi egyszerűen nem létezett. Ennyi szabadság elég annak, akinek az írás a munkája. Másrészt semmilyen formában nem tapasztaltam, hogy valódi hatása lett volna annak, amit ebben a városban a háború alatt leírtak. Hiábavaló munka lenne, ha nem élne az emberekben ez a fantasztikus olvasási vágy.

A Markalén* észrevettem egy pultot, rajta egy újságot, mellette pedig cédulát: *egy olvasás két cigaretta*, és őszinte kíváncsisággal álltam meg oldalt, csak hogy lássam, lesz-e vevő. Odalépett a pulthoz egy fiatalember, sörösuveggel a zsebében, és „megvásárolta az olvasást”.

Szarajevóban minden tájékoztató jellegű publikációt „sajtónak” neveznek. A könyveket például senki sem nevezi „sajtónak”. A sajtó olvasása pedig itt ugyanolyan szenvedélybetegség, mint a dohányzás vagy az alkoholizmus.

Az emberek tehát még olvasnak, hallgatják a táskarádió a híreket, a béke jeleit fürkészve.

Nagyon nehéz állandó várakozásban élni, a jobb napok reményében, ha foly-

* Markale: szarajevói piac (a ford.)

ton arról kell meggyőződnie, hogy a beköszöntő hónap még szorongatóbb, mint az előző. Mit csinálunk? Várjuk, hogy megvirradjon Boszniának. A rádió, a tévé, az újságok tizenöt hónapja ígéri a békét. Pedig tulajdonképpen nem tudni, melyik az a kíváncsi irány, amerre a háborút fordítani kellene. Akiknek ez a dolguk, azok nem határozták meg sem a háborús, sem a politikai célokat. Így aztán a napok és a hónapok reménytelen várakozásban telnek, várjuk a békét vagy a szabadságot, noha e szó jelentése teljesen ködös.

A háborúban megéltem olyan pillanatokat, melyeknek szabadság-ízük volt, és ez nem paradoxon. Ezekben a pillanatokban „boldog voltam, mert félelem nélkül tudatában voltam önmagamnak” (Benjamin). A háborúban a *szabadság* szó teljesen mást jelent, mint egyébként; nem az egyén szabadságát annak metafizikai dimenziójával egyetemben, amit ekként a lágerben is meg lehet élni. A háborúban e szó jelentése a közösséghez fűződik, a kollektívumhoz, mely egyenlőséget tesz a béke és a szabadság közé.

A közösség szentség, mely szótlannal tűr és vár. Így van ez Szarajevóban is. Így volt ez abban az időben is, amikor még jártak a trolik: elmegy az áram, az emberek kiszállnak anélkül, hogy visszakövetelnék a jegy árát; mások beszállnak a veszteglő járműbe, rendesen érvényesítik a jegyüket, és türelmesen, órákig várják, hogy megjöjjön az áram, és elinduljon a troli.

Mivel a mi időnk mitikus idő, az elkötelezett egyén, az, aki „a saját valóságát gondolja”, saját „karizmájára” ismer abban, amit tesz. Hiszi, hogy hatása az események menetére döntő; nevet ad az utcáknak és a népeknek, és azon van, hogy szavai eljussanak azokhoz, akik meg tudják valósítani ezeket az ideákat. Missziója során számít a dicsőségre, mivelhogy ő mondta ki először ezt vagy azt. Tehát fizetséget követel az eszéért. Nem ezek az álmok groteszkek, hanem a meggyőződés, mely hozzájuk társul: hogy vannak olyanok, akik meg tudják valósítani az ideát. Ilyen egyének azonban voltaképpen nincsenek.

Walter Benjamin leírja egy beszélgetését Brechtrel, aki ez alkalommal kifejtette a fasiszmus kritikáját. Brecht olyan ember benyomását keltette, aki „akkora erő sugároz, mely képessé teszi őt arra, hogy szembeszálljon a fasiszmus erejével”. Karizmája a történelem mélyéből buzog föl, ami nem sekélyebb annál a forrásnál, amiből a fasiszta erő tör elő. Ez illúzió volt. Ám mi olyan korban élünk, amelyben már ez az illúzió sem lehetséges, mivel a világ nagy egyéniségek nélkül maradt. A politikában sem találni ilyeneket. Nincsenek olyan egyének, akik felkínálnák a világnak megmentő víziójukat, és olyan sincsenek, akik valóra váltanák ezt az illúziót.

A háború mitikus idő. A világ polarizálódik, és az ellentétek szembeszökővé válnak. És minden tiszta, mint a gyermeki világban. A gyerek azt mondja: *olyan hideg van, mint a mennyországban*, mert azelőtt annyiszor hallotta a szólást: *olyan meleg van, mint a pokolban*. Morális vigasz után kutatva, teljesen infantilisán, csakis saját magamnak, a következő felosztást eszeltem ki: Szarajevóban lenni annyi, mint az igazság világában lenni; amott a városon kívül, ahol a fasiszmusok őrzöngnek, az emberek a hazugság világában laknak. Közben tudom, hogy infantilis vigasról van szó.

Nap mint nap végigmegyek a mézárslásokról elhíresült utcán, és átvágok egy passzázon, melyben van egy kirakat reklámfotókkal. Az egyikken négy ejtő-

ernyős látható, amint táncot járnak a levegőben; arcukon mosoly, eltölti őket a szabadság érzése, mivel tudják, hogy repülnek. Nincs semmi angyali a jelenetben: mosolyuk hisztérikus, talán a hátizsák miatt, melyben még mindig ott pihen az ejtőernyő. Bizonyosság arra, hogy mindennemű szabadság elkerülhetetlenül összefügg a kockázattal. És noha világosan ki lehet venni az arcukat, egyéni sorsaikat törli a fénykép aláírása: *Produkt von Kodak*. Szóval a reklám magát a fényképet, annak felülmúlhatatlan koloritját reklámozza. Ez is egy adat a korról, melyben a kritikát végleg felváltotta a reklám.

Ebből fakad az állandó rossz érzés – hogy miközben lejegyzem ezeket a mondatokat és az összes többi, a háború reklámját írom.

Ezzel véget ért minden beszéd a szabadságról.

A háborút írni

Szarajevóban egy irodalmi találkozón, melyet az „André Malraux” Francia Kulturális Intézet szervezett, megismerkedtem Björn Larsson norvég íróval. A találkozó résztvevői számára nyélbe ütött kiránduláson, miközben a rommá lőtt Mosztárban sétáltunk, az algériai háborúról írt regényéről beszélgettünk. Kérdésemre, hogy honnan szedte az „algír” témát és az „algír” tapasztalatot, Björn azt válaszolta, hogy az északi országokban az íróknak nincs témájuk. Hiányoznak a hétköznapi életükből az igazi konfliktusok, hiányoznak a valódi drámák, melyekről írni lehetne. Az ottani írók leggyakoribb témái a családi perpatvarok, az alkoholizmus, a magány meg az egyedüllét mint a modern élet trópusa. Azonban olyan nagy témák, mint például a háború, ami alapjaiban megrengeti az individuális világképet, és a feje tetejére állítja az életet megalapozó értékrendet, az ő irodalmukban nincsenek, hiszen a háború régóta elkerüli országaikat, az íróknak pedig, úgy látszik, nincs elég irodalmi anyaguk. Ez az egyik oka annak, hogy ő is az algériai háborúról írt regényt.

Björn eszmefuttatásához kapcsolódva Bergman filmjeire tereltem a szót, különösen a premier plán szerepére. Ugyanis Bergman közelképein kibomlanak a hősök arcán a lélek bensőséges rétegei; a kamera éles szemének kitéve az arcok halkan, csöndben saját belső háborúik drámájáról vallanak. Bergmannak nincs szüksége nagy horderejű külső eseményre, illetőleg valóságos háborúra ahhoz, hogy magán az arcon, az arc önmagáról árulkodó megmutatkozásán felfedezze a belső háborút. Elég volt rászegeznie a kamerát egy arcra, s az máris rétegeire bomlott, és felszínre dobta saját rejtett villongásait, konfliktusait, harcait. Bergmannál az arcok, noha nem egy valóságos háború kontextusában vannak elhelyezve, nem ott, ahol puskák és ágyúk lőnek, vagy bombák és gránátok hullnak, kifejezik, láрма nélkül, a belső háborút; a csöndben megnyilvánulnak a belső döntések és rombolások, kifeszlenek a rejtett konfliktuscsomók, melyek a személyiség legeldugottabb szegleteiben kavarognak. Bergman tehát a háborúról mint belső tapasztalatról beszél, és megkockáztatom, hogy a háborúról, tekintet nélkül arra, hogy volt-e részed benne, vagy sem, csakis így lehetséges beszélni. Még akkor is, ha a csupasz tények nyelvén beszélünk róla, ha hideg, precíz, már-már dokumentarisztikus leírásokat nyújtunk, még akkor is a mi belső világtapasztalatunkról szól a háborús beszéd. Gondolatmenetemet

Senadin Musabegović (1970, Sarajevó) – sarajevói költő, esszéista, posztmodern teoretikus. Itt közölt esszéje *Menyei lapát* (2004) című verseskötetét zárja. *A test útjai* (1995) című kötetében szintén verses és prózai szövegek keverednek. (Ezekből a *Magyar Lettre International* 69. számában olvasható néhány magyarul.) *A haza felnövekedése* (1999) címmel is megjelent egy verseskötete, melyet Boszniában az „Év Verseskönyve”-díjjal jutalmaztak és franciául is kiadták. Költészetének és elméleti dolgozatainak elsőrendű témája a háború.

még azzal is alátámasztottam, hogy amikor én arról a háborúról írok és beszélek, mely valóságosan, méghozzá a legbrutálisabb módon történt meg Boszniában, akkor a bennem zajló belső háború perspektívájából igyekszem beszélni róla. Az az igazság, hogy a háború tette lehetővé számomra – s ebben állhatna e nagy téma ösztönző értéke – a világ elzárt perspektíváinak feltárulását; megnyíltak az emberi tapasztalat azon szegletei, melyekben az, amit belső háborúnak nevezek, eladdig hallgatásba és homályba merült, begubózott. Azt hiszem, mondtam, hogy a kimondatlanul maradt, artikulálatlan belső háborúk, amelyek nem lettek végigbeszélve, a legrosszindulatúbbak. Ilyen háborúk pedig kiváltképp gyerekkorunkban zajlottak; egy-egy elhibázott mozdulat, ki nem mondott szorongás, titkolt gondolat, artikulálatlan rettegés vall róluk. Ezért amikor a háborúról írok, a valódi háborúról, mely Boszniában zajlott, és amelyben közvetlenül is részt vettem, mintha maga az idő bontakozna ki bennem, az egész múltam kigombolyodik és összefonódik a jelennel. Felszínre bukkannak a gyerekkor homályba merült, tompa sikolyai, beteljesületlen vágyai, és összevegyülnek a háborús valóság robbanásaival.

Egyik versemben megírtam, hogy a háborúban a valóság részletekké esik szét – ám ezek nem morzsolják fel, nem semmisítik meg, nem teszik még olvashatatlanabbá a valóságot, hanem ellenkezőleg, felnyitják alakzatait és perspektíváit. A részletekre széttört valóság, akár egy robbanás, föltöri és kigombolyítja a tudatom mélyén meghúzódó, begubózott múltat. A felszínre kerülő részletek lehetővé teszik számomra, hogy kiengeszteljem az időbeli távolságot a múlt, a gyerekkor és a mai háborús tapasztalat – a ködös, homályos szenvedések és a mai szenvedések között, melyek fotografikus áttetszőséggel mutatkoznak meg, nyilvánvalóan, világosan, jól kivehetően, mint mikor gránát robban. Tehát amikor már-már fotográfusi precizitással leírok egy valós eseményt, igyekszem azt az alakok és az időbeli perspektívák sokaságába szétbontani, hasonlóképpen, ahogy a bergmani figura arca is arcok és az azokat belülről megképző rétegek sokaságává bomlik szét.

A norvég kollégával folytatott beszélgetés során felmerült az a kérdés is, hogy ha a háború a mi valóban borzalmas és iszonyatos emberi és történelmi tapasztalatunk volt, akkor miért nem beszélnek nálunk többet róla? Ez a kérdés épp ahhoz a tényhez viszonyítva nyer többletsúlyt, hogy az északi országokban az íróknak hiányoznak a nagy témák ahhoz, hogy irodalmilag mélyebben kifejezhessék mindennapi élettapasztalataikat és önmagukat. Itt Boszniában azonban, ahol megismertük a háború legsötétebb bugyrait, mintha nem lenne olyan fontos ez a téma, a sőt mintha kerülnénk. Miért van ez így?

Azt hiszem, a válasz részben abban rejlik, amiről az imént beszéltem. Mint a bergmani arc, melyet olyannyira kinagyítottan látunk, hogy már nem tudjuk kivenni a formáját, sem a figurát, a háború, premier plánban, háború utáni mindennapjainknak is szerves része maradt. Jelenléte és közelsége mindennapi életünk minden részletében megnyilvánul, úgyhogy közvetlen formájában már szinte észre sem vesszük. Annnyira áthatott bennünket, hogy mint közvetlen téma nem kerül a figyelem középpontjába. Ezért jönnie kell egy új belső háborúnak ahhoz, hogy a valóságosat egyáltalán kifejezhessük. Voltaképpen keresztül kell mennünk a belső háborún ahhoz, hogy széttörhessük a hazug háború utáni

békét és a mesterkélt, feszült csöndet. Csak ez teheti számunkra lehetővé, hogy a valóság széthasadását, meghasonlását, ami megtörtént velünk, és ami még most is történik, artikuláljuk és megnevezzük. Már maga az artikuláció is olyan, akár egy új háború, mely belül zajlik, ámde ez már nem a destrukció és a pusztítás jegyében és eszközeivel folytatott háború, hanem olyan háború, mely megpróbálja kifejezni és megnevezni a rombolás és a pusztítás hatásait és visszhangjait, amelyek tapintható és kreatív tapasztalat gyanánt írótak belénk. Ahhoz, hogy megszabaduljunk a hasadtságtól és az összeomlástól, amit maga a háború idézett elő bennünk, keresztül kell mennünk a saját benső széthullásunkon, a saját belső zűrzavarunkon, hogy belőlük, a bomlásból és a felfordulásból egyáltalán teremteni lehessen egy új világot.

És amiként az északi államok íróinak felfokozott képzelőerőre van szükségük ahhoz, hogy mindennapi életük ellentmondásait artikulálva megidézzék a háborús kaoszt, ugyanúgy nekünk is, akik bizonyos tekintetben a háború produktumai, ha úgy tetszik, kreatúrai vagyunk, felfokozott képzelőerőre van szükségünk ahhoz, hogy belső háborúnk előhívásával világosan felismerhessük azokat a dolgokat, amelyeket a valóságos háború elhomályosított, és amelyekben még mindig ott rejtezik, várván, hogy áttetszővé tegyük és szóra bírjuk.

Mint például:

fotogramok

macskák, amint mancsukkal a saját árnyékukat érintve leugranak a konténer tetejéről, miközben egy kiéhezett kutya szemében tükröződnek;

egy öregasszony jobb kezének élesre vágott, lakkozott körme, amint megérinti a duzzadt, remegő ereket a bal kezén, miközben a csöpögő eresz alatt áll, és várja, hogy a csatornából megteljen a lavórja vízzel;

falombok, amint a balta csapásaitól remegve elsuttogják az égnek a haldokló tekintetek titkait, melyeket zöld leveleik fogva tartanak;

halálos borzongás az emberek torkában, miközben a temetésen kimondják az imák szavait;

sápadt magány az éhezők arcán, amint tekintetüket ölükbe ejtik;

üresség a térre ragadt politikusok szemében, amint tükörsima porcelán protéziseikkel derűsen mosolyognak választóikra;

mindez új meg új távlatból tűnt a szemembe az ostrom alatt, új meg új részletet villantott fel, saját formájának átváltozó domborzatát világította meg. Mindaz, amit fotográfusi szemmel felvettem, tekintet nélkül arra, hogy ismétlődött és nap mint nap megmutatkozott, mintha mindig újraalkotta volna önmagát.

Így az emberi arc minden újabb felvétele az arc újbóli megteremtése volt
minden új tekintet a világ látványaira
új világteremtés
minden új tekintet a város romjaira
a város újrateemtése
minden tekintet

mely testünkre tapadt
a test
újrateremtése.

*

Az ostromgyűrűbe szorított város különböző képek rengetegében lobogott, visszfények, villanások, tükröződések sokaságává lobbant szét. Úgy létezett, mint a női arc, mely újra meg újra, mindig másmilyen, halálos csábítással fordul felénk. És minél jobban beletekeredett a város a halálos abroncsba, annál vakítóbban fénylett fel, akár a kendőbe bugyolált női arc, és még gazdagabban, csábítóbban úszott a tekintetek hullámaiban.

*

Igyekeztünk minél jobban megragadni az emberi arcokat, tekintettel, tapintással, ujjainkkal, szimatunkkal, hogy magunkba pecsételjük őket, és rájuk vessük jelenlétünk nyomát. Biztosak voltunk benne, hogy a róluk „leszedett” idő megjegyez bennünket, és hogy minden hely és minden arc mindig emlékezni fog ránk. Ekképp a test rajta hagyta nyomait

a vékony nyakra felhajtott inggalléron;

a csók szenvedélye nélkül kirepedezett női ajkat fedő rúzsos;

az inggombokon, melyektől megdermedtünk, mintha cári pecsét kerülne elénk;

a háborús bűnösök nedvességtől meggörbült, szétdobált fényképein a konténerek tetején;

az özvegyek aranygyűrűin, melyeken felhők árnyai siklottak tova;

a fehér lepedőkön, melyek lágyan fedték a halott arcát.

A test archívum volt, mely mindent meg akar őrizni emlékezetében, hogy ismét magába igyon minden nyomot, amit otthagyt valamin, hogy elszakítsa magát a feledéstől, és megőrizze magát a pusztulástól. Összegyűjtve a szétdobált, elfeledett pillanatokat és érintéseket, melyek gyantaként olvadtak szét, újrateremtette önmagát. A villanáson keresztül, mely folyton a nyomok új rétegére világított rá, önmaga megváltására tört, összegyűjtötte saját elvesztett és elveszejtett részeit.

Amikor a szerb orvlövész a barátnőmnek

*kilőtte a karjából a gyereket –
megszűntem hinni istenben. Nem vagy, istenem,
mondtam, mindörökre át vagy ikszelve,
és pont. Mert az az isten, aki megengedi, hogy a gyerekeket
az anyjuk karjában megöljék, csak úgy, semmiért,
puszta szórakozásból, az ilyen isten nekem nem kell,
mások meg – ahogy akarják.*

*Egyébként a háború előtt azt hittem, rám
szakadna az ég, ha megszűnnék hinni
istenben. És lám, nem történt semmi.
Még csak egy cserép sem repedt meg a házam tetején.
Én továbbra is én vagyok. Szarajevó továbbra is Szarajevó.
Az ég továbbra is ég. És, lám, megvan, ott, ahol azelőtt.
Habár nincs isten. Úgy értem, számomra nincs,
mások meg – ahogy akarják.*

Minden maradt a régiben,

*sőt úgy érzem, így könnyebb, így,
isten nélkül. Attól tartok, ezt nem sikerül neked
megmagyaráznom. Tudod, könnyebb üres kézzel
gyalogolni, mint mikor cekkereket cipelsz.
Igen, jól mondtam. Isten nélkül valahogy
könnyebb végigmenni ezen a tetves életen.
Egyedül az van, hogy minden percben érzem:
üres a két kezem.*

Üres, és ettől súlyos.

Marko Vešović (1945, Pape, Crna Gora) – montenegrói származású sarajevói költő, prózaíró, újságíró, tanár. A háború alatt írt esszéit tartalmazza *A halál szerbiai mester* (1994) című könyve, melyben leszámolt a nagyszerb nacionalizmussal. *A lengyel lovashadsereg* (2002) című verseskötete, melyből az itt közölt művek valók, 1995–98 között keletkezett. A kötet előszavában így ír a szerző: „Ezek a szövegek élőbeszédből, újságszövegekből, könyvekből és az író fejéből vették. Azt mondom, *szövegek*, mert ezúttal nem túl fontos nekem a *vers* szó hivatalos jelentése.” Vešović még néhány verse magyarul a *Magyar Lettre International* 67. számában és a www.litera.hu-n olvasható.

Findzsa

Dženana Đulizarevićnek

*Amikor Azrát a gránát a családjával együtt darabokra tépte,
eleinte semmit sem éreztem. Hát ennyire elfásultam volna,
hát teljesen lefagyott a szívem, hát már semmi sem
tud megrázni engem? Mintha a lelkemet ölték volna meg
a gránátok. A testem még ép, de hol a lelkem?*

*Háromszor nehezebben viseltem, mikor meghalt Ruža,
közvetlenül a háború előtt. Egy közös kolléganőnket ápolta,
aki szörnyű kínok közt haldoklott rákban.
Ápolta őt, ki tudja mért. Nem állt hozzá közelebb,
mint mi mindannyian. Mégis több hónapját rá áldozta,
hogy könnyítsen a kínján. Ok nélkül, csak úgy.
Aztán Ruža is megbetegedett. Édes Istenem,
nem csúszott valami tévedés a számításaidba? –
kérdézem, amikor Ruža is megbetegedett rákban.*

*De amikor Azra meghalt, eleinte semmit sem éreztem. Belső sivatag,
mintha fehér sasok* viharzottak volna át a lelkemen.
Némi bánat, hogy már nem tudsz könnyet ejteni
senkiért, semmiért. Ámde ahogy múlt az idő,
égetni kezdett valami. Halkan, de folyamatosan. Mindennap jobban.
Bármit tettem, bármiről tűnődtem,
átlátszott rajta Azra veszte.*

*Egyszer a Miskin utcában megismertem az embert,
aki kiszedte Azrát a romok közül, kiásta abból a lomból
őt és a családját. Nem szűnik, mondja, sírni,
amióta azt látta. Ez a világ, asszonyom, mondja,
nem válik Isten dicsőségére.*

*Ezek, asszonyom, nem „részeg, szakállas szerzetek”,
hanem kitűnő szakértők. Akik egész életükben
tanulták a szakmát. Ma rajtunk mutatják be,
hogy meddig jutottak. Minden ágyú mellett, asszonyom,
iskolázott tiszt áll, aki jól tudja, hogy a gránát
nem öl, hanem mészárol. Csak azt nem tudja, hogy kit.
És ez minden különbség az új meg a régi csetnikek** között.*

* *Fehér sasok*: szerb paramilitáris alakulat (A ford.)

** *Csetnikek*: szerb önkéntes nacionalista katonai szervezet, mely a 19. században keletkezett; a második világháború alatt Boszniában a csetnikek a partizánokat, a horvátokat és a bosnyákokat ölték, háborús bűntetteket és etnikai tisztogatást hajtottak végre. Ma a szélsőséges szerb nacionalisták megnevezése. (A ford.)

*Na, itt én is kibuktam. És hazáig sírtam.
Beismerem, édesek voltak a könnyek: nem dermedtél meg,
Nermana asszony a Tito utcából, még van benned lélek,
adja Isten, hogy legyen! És úgy tűnik, órákon át
nem apadt el a könnyem. Csak úgy. Maguktól,
patakokban folytak, mindent, visszamenőleg, elsíratam.*

*Takarítok, vasalom Mustafa ingjét,
borsót főzök, és nem szűnik a sírás.
Kávé is akadt épp a házban.
Főztem egy egész ibrikkel: minek spóroljam,
ha megmarad, megmarad, az is lehet, hogy még iszom,
berepül a dzsezvába egy gránát. Iszom a kávé, könnyeim
a findzsába potyognak.*

Farönk

Skender Kulenovičnak

*Én bizisten rögtön láttam hogy meg fog halni
hiába vigasztaltak a társai hogy megmarad
én azonnal tudtam hogy neki annyi
pedig szép ember volt
féltem is egy kicsit emiatt mindig
megyek vele az utcán a lányok meg
így nézik tessék akartok valamit
kérdem tőlük ők meg csak bazsalyognak*

*Aztán itt a szomszédék hívtak virrasztani
a hatodikról egy öregembert megölt
a gránát a hőtelep előtt és hívott az asszony
hogy menjünk virrasztani*

*Nem mehetek én oda mondom neki nem lehet
spórolnom kell az erőmet a sajátoméra
aztán itt van egy golyót se lőtt ki nem érkezett semmi
hogy úgy mondjam bűnt elkövetni eltalálták őt az első
akcióban és én rögtön láttam hogy befellegzett*

*Nem jajgat se semmi csak néz rád így
aztán az a doktor is megmondta szépen*

azok akik ordítanak meg jajgatnak azok maradnak élve
ezek meg akik hallgatnak és ekkora szemekkel néznek
őnekik betelik a sorsuk

Azon a napon mielőtt meghalt volna egy kicsit magához tért
és tükröt kért hogy meg akarja nézni magát
hű de sápadt vagyok mondja nem fog megismerni senki
lenn a kávéházban

Amikor meghalt kiáltozni akartam
hogy meghallja az Isten de ki bír annyira
na meg ez az Isten is úgy látom
elbújt hogy ne hallja az özvegyek sikoltozását
oszt az ember hiába tépi a száját

Én különben úgy tartom hogy a sírt gondozni kell
mér hagynám hogy benője a gaz a sírját
én még a képet is szeretem: itt fekszik a legdrágább kincsem
mondjon ki mit akar
hogy ez paraszti szokás

Van itt egy asszony aki rég elvált
de gondozza a férje sírját
van egy másik akinek jó ember volt az ura
a sírján mégis égig ér a gaz
azért hagyja hogy mindenki lássa
hogy ő milyen jó muzulmán
jól is megy neki de én tudom amit tudok teljesen
egyedül maradtam (reggel felkelek és a ház
csikorog a magánytól) és megmondom én neked
nem vagyok én már se muzulmán asszony se nem muzulmán asszony
olyan vagyok én már nézd azt a farönköt ott
és mindjárt tudni fogod ki vagyok mi vagyok

De mit tegyünk
olyan háború nem volt egy se soha
mely egyetlen anyát
megneveltetett volna.

Úgy teszek, mintha lennék

Amikor elkezdődött, arra gondoltam, hogy mi sem egyszerűbb: vagy meghalok, vagy élve maradok. Odafenn meg van írva. Ki gondolta volna, hogy nem odafenn van megírva, hanem idelenn írják. Azt meg pláne nem tudhattad, hogy a saját véredet fogod inni.

De még ha ezt el is gondolhattam volna, arra még álmomban sem számítottam, hogy a legjobb barátom, akivel húsz éven át közös törzsasztalunk volt a kávéházban, pont ő fog rákényszeríteni, hogy kanállal kóstoljam meg a saját véretemet, akár a levest. Mindenki tudta, hogy az az asztal csakis a miénk. Úgy értem, azokban a napokban, amikor mi oda jártunk, más nem ülhetett ahhoz az asztalhoz.

Hát így fordult a helyzet, mondja nekem ő, micsinájjunk. Inkább én téged, mint te engemet, nem igaz? A ti Alijátok kitervelte, mondja, hogy ugyanezt tegyétek tik mivelünk. Nos, nagyon sajnálom, de megelőztünk benneteket.*

Még ha csak ennyi lett volna! De ki gondolta volna, hogy a legjobb barátom először megver, addig üt, míg ki nem esik a fogaimból minden tömés, aztán a mellemlnek szegez egy szuronyt. Ide. A másikat a hátamnak. Ide. És megparancsolja, hogy fél lábon álljak órákig: ha összerogyok és rádőlök az egyik szuronyra – én dőltem neki, én öltem meg magam. Hogy ezt is Alija tervezte-e ki, kérdem tőle. Mire ő bakancscsal vesén rúg: hallgass, az anyád török úristenit!

Amikor elkezdődött, arra gondoltam: vagy meghalok, vagy élve maradok. Azt azonban nem tudtam, hogy meg is halhatsz és túl is élheted egyszerre. Mintha a saját temetése után lennék, úgy járok-kelek, nézek, eszem, beszélgetek. Úgy teszek, mintha élnék. Úgy teszek, mintha lennék.

Hajdanán mikor Isten inkognitóban

*utazgatott a földgolyón
szarajevóban nyilván komótosabban érezte magát mint másutt:
választhatott hol fog megszállni vagy a dzsámiban
vagy a zsinagógában vagy a templomban vagy a katedrálisban
mert Isten is szereti a változatosságot Isten nem kívik hogy mindig
ugyanarra a fára szálljon*

*de ez még azelőtt történt mikor bosznia még nem
papírszalvéta volt ami a szendvics után marad
ha ezt suttogva vagy kacsintva mondanám
téves benyomást keltenék*

* Alija Izetbegović (1925–2003): Bosznia-Hercegovina elnöke és a bosnyák hadsereg parancsnoka, a muzulmán Zöldeapokások paramilitáris alakulat vezére. (A ford.)

most azokat akik szétrombolták
hallgatom amint létezővé kuruzsolják és azt mondom:
ez ugyanaz mint mikor a tehénnek megdöglük a borja
s hogy ne apadjon el a teje
kitömik a borjúbőrt szalmával és azt adják neki
hogy nyalja miközben fejik

csak hazudjanak versenyt én tudom amit tudok:
bosznia halott épp mint tutanhamon
a mai politikusok buzgó sürgölődése pedig
nem más mint az utódok buzgólkodása
a halottas házban

Nyomás alatt

A haiku naplóból

Leittam magam, és az „Eper” zöldségesbódé faasztalán aludtam el, a monar-
chiabeli épület előtt, ahol most lakunk.
Bermudában és rövid ujjú trikóban voltam.
Valamivel pirkadat előtt.
Anyám meglátott a vécé ablakából.
Kézen fogva vezettek a lakásba.
Megfürdettek a kádban.
Idegen testnek éreztem magam.
Lemerült robotra hasonlítottam.

*

Kávézás közben reszketett a kezem.
Az épülettel szemközt.
Az „Amfora” pizzériában.
Teljesen normális, hogy reszketett a kezem.
A szokásos másnaposság.
A kávé lement a torkomon.
Lemosta a tegnap éjszakai sör és konyak bűzét.
Még csak a háború hatodik napja múlt el.
Életemben először menekült voltam.

*

A „West” kávézó vécéjében levettem a Levi's farmeremet, és eladtam a tulaj-
donosnak 100 millióért.
Az egymilliós bankjegyen Nikola Tesla alakja volt.
Az ötszázezresen Josip Broz Tito.
Hamarosan elfogyott a sör.
Egy sör félmillióba került.
Whyskit ittunk.

Faruk Šehić (1970, Bihać) – szarajevói költő, író, újságíró. *Transzszarajevó* című verseskötetében (2006) és *Nyomás alatt* című, díjakkal jutalmazot novelláskötetében (2004) is a háború tapasztala-
tát dolgozza fel. Prózája magyarul a *Jelenkor* 2007/12. számában is olvasható Tóbiás Krisztián
fordításában.

A pincér ötliteres palackból töltötte ki.
Nem vettük észre, mikor szállt le az éjszaka.
A kávézó előtt jéghideg víz folyt a csapból.
Hűtötte a forró aszfaltot.
Illatozott a hársfa.
Méz volt a levegőben.
Aztán nem emlékszem, mi volt.

*

A reggelre, mely a kezdet illúziójával ajándékoz meg...
A „Hajduk” kávéház fölötti szoba ablakán át.
Besütöttek a nap nyilai.
A szobában jó.
A meleg rátapadt az ujjbegyeimre.
Tiszta, fehér bokszeralsót vettem.
Kiszedtem a dzseki zsebéből az aprópénzt meg a papírpénzt.
Kinyitottam az ablakot, és kinyújtottam a karom.
Arcon csapott a frissesség.
Ami egyáltalán nem volt illuzórikus.
Megszámoltam a német márkát.
Ezt a reggelt erre teremttette az isten.

*

1992. 04. 21. (kedd), 18 óra 15-kor kezdődött a háború a városomban.
Sarajevsko pivót ittam a „Casablanca” kávézó teraszán.
A legújabb Adidas-modell volt a lábamon.
Levi's farmer.
Tolldzseki.
A kávézótól vagy harminc méterre, a nagybátyámnál kerestem menedéket.
Adott egy Magnum 357-est és hatvan márkát.
Amit begyömöszöltem a nadrágom zsebébe.
Némely golyók hegye be volt mélyesztve.
Ezek a dum-dum golyók.
Gránátok és különböző kaliberű golyók adják az első háborús nap hangfalát.
Láttam egy hullócsillagot, amint lezuhan a két háztető közti égdarabkán.
Kívántam valamit.
Hogy legyen vége a háborúnak.
Hogy béküljünk ki a csajommal.

*

Mennyi pénzed van?
Tíz márka.
Nekem öt.

Ennyiből jól be tudunk rúgni.

Üvegből isszuk a sört.
A padló márványból van.
Hideget áraszt.
Kint fülledt a levegő.
Senki sem hord karórát.
Mert nincs semmi értelme az időnek.

*

Csodálatos dolog menekülni lenni.
Ez azt jelenti, hogy tizenötöd rangú állampolgár vagy.
Senki sem ismer.
Pisálhatsz az utca közepén.
És továbbmész.
A járókelők utánad szólnak: Micsoda paraszt, kész vadember!
Kár, hogy nem lőttek benneteket mind agyon!
Miért nem harcoltatok?
Gyávák!
Picsák!
Töketlenek!
Csak akkor kapnak észbe, hogy ebben a háborúban nincs mély hátország, ha végigsüvölt „az ő egükön” egy-egy 155 mm-es tarackgránát.

*

Egy doboz Gales 17 márka.
A Partner 20.
A HB 25-be kerül.
A *Skopsko pivo* 10 márka.
Egy adag csevap 20.
Egy zsák liszt 1000 DM.
Egy kiló kávé 330.
Ostromgyűrűbe zártak bennünket.
Na de mindent ki lehet váltani valamivel.
A birsalmalevelet el lehet szívni, és nulla márkába kerül.
A pörkölt árpakávé egy márka.
Egy üveg tablettás pálinka 10 DM.
A csevap amúgy is luxus.
A kukorica olcsó és ízletes.
Még mindig ostromgyűrűben vagyunk.

*

Anyám reggel hatkor harmatos vadparajt szedett a környező völgyekben.
A kötényében hozta haza a szüretet.
Ebédre főtt parajt ettünk fokhagymával, parajlevest és parajsalátát.
Teli vagyok vassal.
Erős, mint Popey.

*

A humanitárius segélyből való szürke szivacson heverészek.
A hangyák sűrű oszlopokban menetelnek a falon.
10 mg-os váliumokat iszom.
Húsz órát alszom.
A szobában gyakorlok mankóval járni.
Még mindig fáj a sebesült talpam.
Az *Alfred J. Prufrock szerelmes énekét* olvasom Eliottól.
Greta és Nadja a vendégszobában pasziánszoznak.
Anyám a sparhelt körül sertepertél.
Apám a fronton van.
A ház körül, amit menekültként kaptunk, anyám vöröshagymát, paprikát és paradicsomot ültetett.
Várjuk az első termést.
Lovacska vidáman ugat a küszöb előtt.
A nap delelőben.

*

Balról, az utolsó fedezékből leadták a drótot, hogy elesett Osman Jakupović.
A mesterlövész homlokon találta, pont a hajtővénél.
Lehetetlen volt eljutni a Padežen az utolsó fedezékig.
Este hordágyon elhozták hozzánk.
Felébredt a klinikai halálból.
Érthetetlen szavakat mormolt.
Égnek állt a hajunk, miközben az élőhalottat hallgattuk.
Elvitték a hátszágba.
Három nap múlva halt meg a kórházban.
Megismerni sem volt időm.
Nem emlékszem az arcára.
Magas, izmos srác volt egy Stijena nevű helységből.

*

1992. 10. 05. (péntek)
Ma semmi sem történt velem.

*

A géppuska ugat, mint a kutya.
Teliszedtem a trikómat cseresznyével.
Golyók repülnek az izzó tetők felett.
Azt mondják, hogy az orvlövészek az Óváros felől lőnek.
Itt-ott 60 és 82 mm-es aknavető tüzel.
Olykor kilő egy-egy gránátot a tank.
A VBR is küldött egy sorozat rakétát.
Ha a közelemben robban, megrázkódom.
Borzongás fut végig a hátgerincemen.
Izzad a tenyerem.
Normális dolgokról beszélek.
Akárha a felhőkről, a cseresznyéről vagy az Unáról.

*

Elhatároztam, hogy nagyon takarékosan fogok írni.
Nem tudni, mikor lesz vége a háborúnak.
Hétf. – ittam.
K. – it.
Szer. – ua.
Csüt. – 0.

Nyomás alatt

1.

Kivittek bennünket a frontra. Mindenütt sár és köd. Alig látom az előttem lévőket. Szinte egymás deréksíjába kapaszkodunk, hogy el ne vesszünk. Felégetett házak között haladunk el. A hadoszlop rogyant kerítések közt vonszolódik. A sár ráragad a csizmára, és nyúlik, mint a tészta. A legszebb az a harcvonal, amit először látsz. Minden új, különleges és tökre zűrös. Különösen, ha éjszaka vagy szolgálatban – aztán másnap, amikor kivilágosodik, kapsz, hogy borotva-élen táncoltál. Elszenesedett gerendák hullnak a tetőről és sisteregnek a sárban. Irdatlan emelkedőn kaptatunk fölfele. A fű nyálkás a ködtől. Aki megcsúszik, megállítja az osztagot, és okvetlen leszidja az elnököt meg az országot. Elég, ha eszembe jut, hogy ma éjjel a szabadban fogunk aludni, máris megfájdul az aranyerem. A katonai rendőr, aki vezet, fölvisz bennünket a hegycsúcsra. Emir meg én átveszünk egy sekély lövészárkot, melyben egy sáros matrac, egy paplan meg néhány idegesen a földbe nyomott, tövig szívott csikk van.

– Hé, srácok, nincs melegetek? – kiáltja valaki jobbról.

– Megmondom, ha idejössz – feleli Emir, aki elnyúlt a matracon.

Hátulról közelít egy sziluett.

Beugrik a lövészárkba.

– Én a harmadik zászlóaljából vagyok – mondja, miközben kezét rázunk.

– Van cigitek?

Kinyitom a cigarettatárcát, tele van Galesszal.*

– Nem fogják meglátni a parazsat? – kérdezi Emir.

– Ugyan már. Messzi vannak, meg a köd is sűrű.

Mind a hárman, mintegy parancsszóra, rágyújtunk.

– Hanem mondd csak, milyen itt a helyzet?

– Nagyon szar?

– Ma learatták gránátokkal ezt a hegyet. Az egyik harcosnak a második századból leszakította az arcát egy repesz. Nekik a Metlán, ami kétszer nagyobb hegy, mint ez, van néhány ziszük.** Tálcán heverünk előttük – meséli lassan a fickó a harmadik zászlóaljából.

– Szóval, aki túléli, aranykanállal fog enni – szól közbe Emir.

– Nem is olyan borzasztó, amilyennek látszik – vigasztalja őt a fickó a harmadik zászlóaljából. – Csak meg kell halni.

A bőröm alá kúszik a félelem, akár a nedvesség. Holnap ingyen borotválkozás.

*

Az életrajzad két helyen megszakad. Kétszer fogsz megsebesülni, az egyik súlyos lesz, mondja a cigányasszony. Dževada borsót hint, nézi a szemeket, és kiolvassa: külföldi út vár rád, és jó hírt fogsz kapni messziről.

Meghatároztam a dolgok fontossági sorrendjét: 1. háború

2. szesz

3. költészet

4. szerelem

5. megint háború

Legkedvesebb rímem: Hahó, ágyam, fura szerzet, szia, szia, üdvözöllek!

Legostobább idézetem: A háborút csak az kedveli, aki nem ismeri, Erasmustól.

Legkedvesebb színem: A kék, a kék minden árnyalata.

Legkedvesebb könyvem: A *Plexus* Henry Millertől.

Legkedvesebb italom: Házi szilva.

Legkedvesebb fegyverem: Magyar kalasnyikov, a puska jelzete: SV-3059.

Legkedvesebb ételem: Egy liter pálinka meg egy doboz cigaretta.

Legkedvesebb idézetem: Halhatatlanná válni, aztán meghalni, Jean-Pierre Melville.

Teljesületlen vágyam: Egy repesz karcolja meg az arcom, hogy kibaszott csávós legyek, ha bemegyek a kocsmába.

Aztán elaludtam a sáros paplan alatt.

2.

– Fogadjunk öt márkában, hogy az Acélos keresztül fog futni a mezőn.

– Számít, ha megsebesül, vagy érintetlennek kell maradnia?

– Mindegy, csak szaladjon keresztül addig a fehér házig.

* Kolumbiai cigaretta, 1974-es gyártmány.

** 76 mm kaliberes hegyi ágyú.

Acélos, aki a nikkeltüskés bőr karperecéről kapta a nevét, a lyukacsos betonkerítés mögött hasal. A két kezével védi a fejét. Finom cementpor szóródik a hajára. Pontosan félúton van a fedezékig. Egy nyolcvannégyes* golyói a betonoszlopokat verik, átrepülnek a lyukakon, a földbe fúródnak. Acélos föláll, lendületet vesz, egy sortűz a földre teríti. A szerencsejátékosok mély fedezékben kuporognak a birsalmafa alatt.

– Acélos, élsz?
– Faszt él, látod, hogy nem mozog, nem jajgat.
– Ő a hibás. Senki sem kergette, hogy fényes nappal szaladjon keresztül a mezőn, megvárhatta volna az éjszakát – szól közbe egy harmadik megfigyelő.

Acélos feláll, és magasra kapkodja kurta lábait. Mint aki helyben fut. A lófarka leng a gyorsulástól. A nyolcvannégyes teszi a dolgát. Acélos célba ér, mint egy Ben Johnson.

– Add az öt márkát.
– Lófaszt a seggedbe.
– Keresztülszaladt, nem?
– De.
– Megállapodtunk, nem?
– Yes. Beismerem.
– Cigiben lehet?
– Abszolút romantyikus.
– Abszolút romantyikus.

Acélos nekidől a ház hideg falának, és törött cigarettát kotor elő a zsebéből. Reszkető ujjakkal rágyújt a fél cigarettára. Megigazítja a lófarkát. Leporolja az egyenruháját. Visszatér az arcára a szín. Leszáll az éjszaka, akár az ász a tízesre.

3.

Zgamba a körmével lekaparja az emberi agyat a zsírospogácsáról. Jobb kézzel tép belőle, sóba mártja, és a szájába teszi. A másik kezének ujaival egy fehér (agy és vér keverékével befröcskölt) nejlonzacskóba nyúl, és tehéntúrót csippent hozzá. A pofája kormos a löporgázoktól. Ölében 7,62 mm kaliberű golyószóró. Öt perccel ezelőtt az autonomisták** ültek ebben a lövészárokban. A mellvéden ott csüng a még mindig meleg hulla. Egy sortűz kettészelte a koponyáját. A hátára fordítom. Kiveszem dzsekijének belső zsebéből a pénztárcát. Nézem a fényképét. Magas homloka volt és feltűnő oldalszakála. A fénykép éles szélével kikaprom az almadarabokat a fogaim közül.

*

* M-84-es, 7.62 mm-es kaliberű golyószóró dupla löportölténnyel.

** Fikret Abdić felfegyverzett hívei. (Fikret Abdić bűnöző üzletember, aki a boszniai háború alatt pszudoközletsaságot alapított, és összetűzésbe került a bosznia-hercegovinai hadsereggel; bosnyák háborús bűnös. – *A ford.*)

Akció közben Deba tüzet gyújtott a ház sarka mögött, hogy megszárita a zokniját. A revolverét túloldalt a falnak támasztotta. Az autonomisták átmentek kontárba. Élve és fegyvertelenül fogták el Debát. A hátán összedrótozták a két csuklóját, és az istálló mögött agyonlőtték.

Ugyanezen a napon estefelé, váltás után elmentünk a kocsmába. Az 5. hadtest számlájára ittunk, azaz ingyen. Zgomba beledobott két váliumot az üveg pálinkába. Kétdecis poharakból vedeltük a pálinkát. A kocsmáros harapnivalóval, füstölt hússal és kemény sajttal kínált, a vendégei voltunk. Jóindulatú pofája volt. Tapasztalt kocsmárosnak látszott. A pincérnő, egy román csaj, panaszkodott a gazdának, hogy ingyen iszunk. A gazda megnyugtatta. A lánynak kilátszottak a fogai, akkora volt köztük a hézag, mint a gereblyén. Azt mondja, együtt járt valami Pék nevű fazonnal a mi brigádunkból. Néhány liter pálinka után vágni kezdtük a kocsmát. A pult fölé lőttünk, a tükörbe meg az italos polcokra. A magnóból alig hallatszott a nóta a lövöldözéstől. Megpróbáltam eltalálni a műanyag légycsapót, ami a lambérián lógott egy szögön. A teraszon szétdobáltuk a műanyag asztalokat és székeket. Fejbe vertünk néhány helybelit, akik fellázadtak a viselkedésünk ellen. Lefegyvereztünk három civil rendőrt, és felsorakoztattuk őket a fodrászszalon előtt. A kocsmáros a Ladájával eldobott bennünket az iskolába, mert ott helyeztek el bennünket, a kocsmától vagy tíz kilométerre. Eleredt az eső. Az ablaktörlők úgy csúszkáltak a szélvédő üvegen, mint a nyomásmérő mutatói. Eztán ezen az estén semmi más említésre méltó nem történt.

Az emlékezés kaleidoszkópja

Születésem pillanatában (1970. 04. 14.) 3.800 grammot nyomok. 42 cm magas vagyok. Én áprilisi gyerek vagyok. Mint azt mindnyájan tudjuk, április a halottak hónapja. Ez év augusztusában halt meg Hendrix. Ezt aényt csak születésem után tizenhat évvel tudom meg. Ideje alámerülni a gyerekkoromba, akárha az Una frissítő zöld vizébe. Szerettem hallgatni Hendrix gitárjának kozmikus hangjait. Az első kazettát az áruházban vettem, kitűnő egyveleg volt. Az áruház egy küklöpszekocka, a munkások brigádér kezével az út mellé betonozva. Sötétkék bádoglemezek fedik. Ezt majd a háború első napjaiban fedezem fel, amikor felgyújtják, és én elnézem, amint lehámlik a kockáról a bádóg, és úgy hullámszik a lángnyaldosásban, mint a cigarettásdobozok celofán burka, ha megpörkölöd az öngyújtóval.

Hány szó kell ahhoz, hogy az ember leírja a saját életét? Húszezer. Vagy ötven, ami már egy szolid regényhez is elég. A gyerekkor nem érdekel. Talán lesz néhány flashback. Ez az életkor a fekete-fehér fényképeken igen bájos. De a fényképek elégték. Már nincs birtokomban a gyerekkorom. Én vagyok az ő tulajdona. Én érett férfi vagyok, a könyökömön már ráncos és érdes a bőr. Mit számít, a *Solea* igazi balzsam! A negyedik sör után elengedem magam. A memóriám eléri a munkához szükséges hőfokot, melyen elégnek a vizenyős emlékek.

Kinek fáj a fasza amiatt, hogy én megszülettem? Mindenkivel előfordul. Nem futószalagról pottyanunk le a gyárban, hanem anyánk méhéből, fejjel előre a va-

lóság csupasz faszába, akár egy 120 mm-es aknavető csövéből. Nem ok nélkül nevezik a gránátokat *babáknak*.

Veszélyes visszatérnem a valódi időbe. Egy dombon vagyunk, melynek földrajzi neve Joja. Én Ördögcsöcsnek nevezném el. Stratégiailag igen jelentős és púpos támaszpont. Az első fedezékben vagyunk. Van egy Galesünk, csak az a kérdés, ki fog rágyújtani, és hogyan felezzük el a cigarettát. A filtértől a csúcs irányába nyomtatott betűkkel írja rajta, hogy G-a-l-e-s. Az utolsó betű a cigi feléig ér. Elvissel pszichológiailag felkészülünk a szívásra. A harmadikat meghosszabbított váltással büntették (mivel szökni próbált a frontról). Ő nem dohányzik, és nem a mi századunkból való.

– Szívd el a betűig, aztán add tovább! – mondja a megbüntetett.

Lehet, hogy Enesnek hívják. Jó ötlet. Kint elég nyugis és pengeéles a helyzet. Nincs lövöldözés. Alattunk erdő, mező, patak, úttest, tisztás és az ő hegyük, amit Osmačának hívnak. Beástak rajta egy tankot, ami gyakran bassza az agyunk. Itt megszakítottam a háborús valóságot, és folytattam az emlékezést.

Hagyom a flashbacket, mert semmi fontos nem jut eszembe. Mégis, a Marija Bursać Általános Iskola első osztályában... Hatéves vagyok. A kislány, aki mellett ültem, bárányhimlős volt. A táskámmal barikádoztam el tőle magam, hogy el ne kapjam a betegséget. Nem is hódította meg a bárányhimlő a gyerekestemet.

Búzaszöke hajam volt. Hosszú, vállig érő. Apródfrizura. Vasalt nadrágban jártam. Csíkos kabátkában, amire rá volt hajtva a matrózgallér. Adidas futbalcipőm kikandikál az asztal alól. A szemem zöld, mint a zsenge szőlőlevél, mely benőtte anyám unai mészkőből épült házát. Nézek az emlékezés kaleidoszkópjába. A háború másnapján folyóújtották anyám házát.

Közben leszállt a Jojára az éjszaka, akár egy varjúsereg. A kuvik szabályos időközönként, egy metronóm precizításával sugározza füttyét. Otthagytam Elvist & Enest, és elmentem a saját fedezékembe a Biljevinára. Két órát aludtam. Két órát őrt álltam. Ötvenhármából lőttem. Elhajítottam egy kézi gyártású kanócbombát. Nevzet Sivić Žučo ma van először a harcvonalban. Rémuult, mint egy nyuszi. Fölébresztett és azt mondogatta, hogy bekerítenek bennünket. Ekkor hajítottam el azt a bombát. Akkorát robbant, mint egy hatvanas. A légnyomástól lehullottak a levelek. Aztán géppuskával megáldottam a hadállásaikat, hogy megtörjem Žučo első napos háborús lámpalázát. Alvás lószörpokrócon, alatta ágy gyertyánfaágakból. A föld száraz, a fedezék falai mállanak. Jobbra és balra a lövészárók két tíz méteres ága. Szolidan beástuk magunkat. Alattunk a Vodomot patak csörgedezik. Szóval alvás (álmok nincsenek) plusz őrség megszorozva tizenöt naplementével.

A háborúban békés napok is vannak. Nincs állandóan lövöldözés. Az a lényeg, hogy az idő veszteség nélkül teljen el a hazamenetel napjáig. A háborús gépezet üresjárata pumpálja a vért a magas rangú tisztek izmaiba, és alakítja a civilek képzeletét. A félelem csökken, és a háború tested részévé válik, akár a begyulladt vakbél.

Hotel a föld alatt

Négykézláb másztam be a fedezékbe. Bekúsztam a farkasverembe. Egészen frissen ásták. Ezt a harcvonalat egy irtványon állították fel. Egy akció során leégett az erdő. Az első éjszakát kollektíven átdurmoltuk. Senki sem állt őrt. „Sas” típu-

sú JNA-repülőgépeket* álmodtam, amint lőnek és bombáznak minket. A szárnyaikon látszottak az ötágú vörös csillagok. A pilótáknak kellemes kék szemük volt. Szórakozottan pislogtak. A repülőmotorok tejfehér sugarat bocsátottak ki magukból, melyek köldökzsinórként vonultak utánuk.

– Ne féljetek.

– Semmit sem fog fájni.

– Gyorsan elmúlik – mondták az égi sebészek, és integettek a bőrkesztyűs ujjakkal.

Majd meghaltam a félelemtől. A repülők maguktól leestek, úgy zuhantak, mint a sebesült fácánok. A csillagos szárnyak csigavonalban zuhantak felém. A tejfehér sugarak szétfoszlottak, és alvadt vérszínük lett.

Felébredek a veszett rémálomból. A fedezék tetejéről vörösesfekete föld szivárog a szemembe. Tele volt a tőköm a harcvonalazással. A századparancsnok adott két szabadnapot az érdemeimért. A pszichiáter hét nap kíméletet rendelt el. Csak egy éjszakát töltöttem el a fedezékben, mely az ősember alacsony homlokához hasonlított. Úgy éreztem magam benne, mint Tutanhamon, ámbár senki sem voltam a bálvány.

2.

Most 70 000 grammot nyomok. Az utolsó JNA-beli mérés szerint 180 cm magas vagyok. A szemem kicsit megsötétedett, valószínűleg az alkoholtól. Szaftos, Kosa, Ani meg én a Ferrari kávéház előtt állunk. Hari Palić fényképezett le bennünket. Színes fotó. A humanitárius segélyből származó csizmámon, mely két cipzárral záródik, látszik a rászáradt sár nyoma. Épp akkor értünk vissza az Autonómiából.** Meleg októberi szél füttyült. Aninak meg nekem lófarkunk van. Az övé sötét, az enyém világos. Szaftos fején álcázott sátorponyvából készült sapka. Rávarrták a B-H címet. Omer Kosa kék, susogós dzsekiben van. Ő és Szaftos a terasz korlátján ülnek. Ani meg én oldalvást állunk. Mögöttünk látszanak a piros műanyag székek meg a kerek, fehér asztalok. Egészen a háttérben látszik a kávéház üvegfa, szigetelőlázzal átragasztva, nehogy széttörjön az üveg, ha messze hordó gránátok robbannak. Hideg, tárgyilagos kép. A háborús idők bebalzsamozott részlete. Feltételezem, hogy ezen a plastik papírdarabkán örökké fogunk élni. De még mielőtt belovagolnánk a halhatatlanságba, sebezhetetlen halottak gyanánt, bemegyünk a kávézóba, és élvezzük a szeszrapszódíát.

A neuropszichiátrián

– Született?

– 1969.

– Magasság?

– 1,87.

– Testsúly?

* JNA: Jugoszláv Néphadsereg (A ford.)

** Autonómia: Fikret Abdić pszeudoköztestársaságának rövidítése (A ford.)

- 75 kg körül.
- Foglalkozása a háború előtt?
- Állatorvos hallgató.
- Nős?
- Nem.
- Előfordult-e a szűkebb családjában lelki betegség?
- Nem.
- Katonai rangja?
- Szakaszparancsnok.
- Sorkatona vagy diverzáns?
- Ez is, az is.
- Sebesülés?
- Igen, egy alkalommal, STS.*
- Melyik fronton?
- Grmuško-srbljani fennsík.
- Drogfüggő?
- Nem, de szeretek inni.
- Szed tablettát?
- Ha nincs szesz.
- Rémálmai vannak?
- Néha.
- Dohányzik?
- Hamis dohányt, mint mindenki.
- Írja le a depressziót, vizuálisan.
- Szürke. Formátlan. Megáradt folyó. Zavaros ég. Csupasz fák. Vőlegény fasz nélkül. Főleg mikor nincs pia.
- Kezelték az alkoholizmusát?
- Nem, itt mindenki iszik.
- Hogy érti azt, hogy itt?
- Úgy értem, a háborúban, itt mindenki iszik, mi mást tehetne.
- Szív marihuánát?
- Szívok, ha van.
- Mitől fél legjobban?
- A tyúkoktól meg a madaraktól, undorodom a csőröktől meg a karmoktól. Az a hártya a madár szemén. Félek minden tollas jószágától. Még a csirkét is utálok. Ha üldözőbe venne egy tyúk, belehalnék a félelembe.
- Szokott félegekről álmodni?
- Nem. Azt szoktam álmodni, hogy lemészárolok egy kövérkés, fehér inges embert. Elvágom a nyakát. Hasba szúrom. A szúrás körül sötétvörös gyűrű képződik. Ez az ember civil. Az inge egy ezredmásodperc alatt csupa vér lesz, mint a filmekben. Aztán menekülök, valami szurdokban kergetnek. Egy patak mentén futok. Körülöttem hegyek, erdő. A faágak nyikorognak a szélben. Kutyák ugatnak. Izzadok. A harcvonaltól mögött vagyok. Át kell törnöm a harcvonalon. Rettentően félek, nehogy tévedésből a mieink öljenek meg, miközben a mi vona-

* Súlyos testi sérülés.

lunk felé közeledem. Az ember gyerekei ordítottak. A fehér falak össze voltak fröcskölve vérrel, mint a vágóhídon. Furdalt a lelkiismeret. Sajnáltam azt a halott embert. A frissen meszelt falak bemocskolódtak.

– Milyen gyakran álmolta ezt?

– Háromszor vagy négyszer, nem emlékszem pontosan.

– Olvasni szokott?

– Igen, olvasok, háború van, dögunalom, mindenki olvas.

– Mit olvasott utoljára?

– A *Fiestát*, Hemingwaytól.

– Mi ragadta meg a regényben?

– A szereplők folyton tökrészek voltak.

– Ölt?

– Nem tudom. Lőttem. Olyan gyorsan zajlott minden. Egy szempillantás alatt. Semmit se látni. Lehet, hogy valakit eltaláltam, nem vagyok benne biztos...

– Hisz Istenben?

– Nem, de ha van is, nem vagyok köteles leborulni előtte.

– Meséljen el egy eseményt, ami mély benyomást gyakorolt magára a háború alatt.

– Sok ilyen van.

– Ami először jut eszébe.

– Hát, egy harcosnak ráesett a combjára egy százhuszas. A gránát nem aktíválódott. A bal oldalamon feküdt. Mirsa kifejezetten köpcös volt. Frissen mosdott. Cigarettázott. A jobb combján tartotta a hamutálként szolgáló konzervdobozt. Én Sartre-t olvastam, Az *undort*. Zsebkiadás. Dohszaga volt. Az épület, ahol voltunk, azelőtt diszkont volt, a homlokzatára holdbéli tájakat rajzoltak a gránátok. Átrendeztük hálóteremnek. Háromemeletes ház volt. Két montázsfallal meg egy betonfal, plusz a tető. Hatalmas erődítmény. A falak mellett L-alakban felsorakoztattuk a szomszéd házakból áthozott heverőket és matracokat. Tőlünk balra egy nagy kirakat volt, jobbra, vagy harmincméternyire a diszkonttól, a folyó. A kirakat külső oldalát befedtük siporeks téglákkal, hogy megvédjenek a repeszektől. A terepviszonyok miatt nem lőhettek bennünket ágyúval. Aknavetővel igen, ilyenkor a gránátok a tetőn landoltak. Biztonságban éreztük magunkat. Éjszakánként az Una partján őrködtünk. Nappal a nappali megfigyelők felügyelték a folyót, hogy *azok* át ne keljenek rajta. Na de ki forszírozna a folyót nappal? Éjjel volt veszélyes. Meg reggel, mikor köd van. És akkor robbanást hallottam. Nem volt túl erős. Felnéztem a könyvből. A plafonra néztem. Odafönt volt egy lyuk. A levegőben szürkés por. Mirsa ordított. A 120 mm-es gránát a húskonzervjére esett, amibe hamuzott. Fölkaptam a gránátot. A kezemben tartom. Megvan vagy tizenöt kiló. Leraktam a fehér burkolatra. A gránatról leesett a stabilizátor. Azok a kis szárnyacskák. A konzervdoboz elgörbült alatta, mint egy öntőforma. A gránát véres maszkja. Gondolkodás nélkül letéptem magamról a trikót, hogy elkössem Mirsa sebére. Huka talált egy darab lécet, amivel rászorítottuk a trikót a sebre, hogy megállítsuk a vérzést. Fölhúztam a terepszindzsekimet. A gránát csípőből kiszakította Mirsa lábát. Hatalmas seb volt. Kimeredt belőle a csont. A hús szét volt marcangolva. Úgy nézett ki, mint egy szét nyomott borjúsnicli. Rágyújthatok?

– Csak rajta.

Hármat szívtam, mire a cigaretta félbetörött.

– Mi történt aztán?

– Hukával hordágyra tettük Mirsát, és elvittük a hátsószálgba. Két harcos segítette, az arcukra nem emlékszem. Néhány helyen futólépésben kellett menni. Közben hullottak a gránátok. Nyolcvannégyessel és géppuskával lőttek minket. Dum-dum golyókkal. Mirsa nehéz volt. Az volt az érzésem, hogy égitestet cipelek a hordágyon, forró meteort, nem pedig embert. Miközben átvittük egy eldugott településen, a civilek a küszöbön állva bámultak minket. Láttam a kendőbe bugyolált asszonyok rettegéstől eltorzult arcát. Ilyet azelőtt még sose láttam, kivéve a freskókon.

– És a sebesült? Túlélte?

– Igen. A kombiban vele mentem a brigádkórházig. Kérte, hogy melegítsem a kezét. A humanitárius segélyből való lőszőr pokrócokkal volt betakarva. Az izzadságszagában volt valami halottas. A hordágy vízálló vászna csupa vér volt. Dörzsöltem a kezét, megpróbáltam fölmelegíteni. Hideg volt, mint a jég. Ott hagytuk a brigádkórházban. Soha többé nem láttam. Bementem a *Sofőrészaka* nevű kávéházba. Odabent egy csöcsös pincérnő táncolt a pulton. Szeplős arca verejtékben úszott. Mirsa vére megalvadtt az ujjaimon és a körmöm alá húzódott. A pultnál találkoztam Šmekkel. Konyakkal betonoztuk le a sört. Három másodperc alatt mortusz részeket lettünk, mint a sár. A pult másik végéből bizonyos Stranjac, bűnügyi nyomozó, így mutatkozott be, dicsérni kezdte nekem Fikret Abdić bölcs politikáját. Eszembe jutott, hogy Deba a Murat hegyen esett el. Hozzáléptem, felhúztam apám tétéjét,* és a szájába löktem a csövet. Mondtam neki, hogy szopja le. Olyan engedelmes volt, mint a bárány. Egy civil rendőr kitépte a kezemből a pisztolyt. Elővettem a dzsekim zsebéből egy M-75-ös kézigránátot, azt, amelyikben háromezer ólomgolyó van. Az ördög töke. Kibiztosítottam. Mindenki hátrált. Gyűlöltem a civil rendőröket. Katonai rendőrök jöttek be a kávéházba. Felismertem Sudót, régebben ugyanabban a században voltunk. Sudo lenyugtatott. Visszanyomtam a biztosítékot a bombába, és odaadtam Sudónak. Megígérte, hogy másnap visszaadja. A bűnügyi nyomozó elhagyta a terepet, és vele ment a rendőr is, aki elvette tőlem a pisztolyt. A polgármesterrel tovább itunk. Amikor rendelt egy újabb kört, mindig felkiáltott: Allah a legnagyobb! Elindultam a civil rendőrségre a pisztolyért. Olyan sűrű volt a köd, mint a fű füstje a pillepalackban. Az Ometaljki katonai temetőbe teli volt szórva fa nisánokkal,** együtt rohadtak a sötétben a nisánok a halottakkal. A rendőrség egy ENSZ-konténerbe volt elhelyezve, és ott megtaláltam azt a rendőrt. Ezek azok a picsák, akik elkerülik a harcvonalat, és a hátsószálgban adják a nagyot a civileknek. Azonnal fejbe vertem. Talpon maradt. Kétszer olyan erős volt, mint én. Úgy megütött, hogy elzuhanтам. Ha nem lett volna ott a fölöttese, Himza, úgy szét-tört volna ez az idióta, mint baba a csörgőt. Himza biztosított, hogy minden rendben lesz a pisztollyal. Elmentem a brigádparancsnokságra a haveromhoz, aki technikus volt, és a telefonközpontban dolgozott. Egy pillanat alatt elalud-

* 7, 62 mm kaliberű, orosz gyártmányú pisztoly

** Nisán: muzulmán sírjel (*A ford.*)

tam a koszlott ágyon, ő a vonalakat kapcsolta a központban. Reggel idegen hangok csengtek a fülemben. Nem voltam ura a saját gondolataimnak. A hallásom a maximumig fokozódott. Úgy éreztem, hogy mások meghallhatják a gondolataimat. Elhatároztam, hogy elmegyek a brigádorvoshoz, és kérek beutalót a neuropszichiátriára. Így is tettem.

Tele van a fejem halott emberekkel, barátokkal és ismerősökkel. Ha találkozom a szüleikkel és a rokonaikkal, gyakran elfog a büntudat és a szégyen. Néha az az érzésem, hogy mentegetőzőm, amiért élek. Ha olyasvalaki hal meg, akit nem ismer az ember, csak formálisan sajnálja. Egyébként meg nincs is idő szánakozásra. A szabadnap, amikor civilben vagy, nagyszerűen telik, ha van cigi és alkohol.

– Mit fog csinálni, ha túléli a háborút?

– Eszem és iszom a végkimerülésig. Igyekezni fogok élni. Egy kicsit félek a békétől. Nehezen tudom elképzelni, milyen lehet a világ többi részében, ahol nincs háború. Ezt egész fantasztikusnak érzem.

A halarcú pszichiáter lefirkált egy receptet, és az asztalon keresztül átnyújtotta. Szólt, hogy hívjam be a következő pácienszt. Kinyitottam az ajtót. A folyosón rengeteg ember volt, mintha ingyen osztanák a kávé meg a cigarettát. A lámpában hunyorgott az égő. A folyosón erős orvosság- és vizeletszag terjengett. Kórházi infernó. Ránéztem a papírra. Huszonegy nap múlva kontroll, és egy furcsa nevű gyógyszer. Huszonegy pihenőnap! Ugyan, miféle pihenés, kész gyilkolás lesz, szesszel meg más segédeszközökkel. Élet teljes gázzal.

– Következő – mondtam mosolyogva. És utat törtem a tömegben a kinti fény felé.

Epilógus

Azon a napon csak nem akart véget érni az éjszaka. A Mujo istállója melletti őrhelyen dögledeztünk, és néztük az Una sima víztükrét. A fáradságtól látomásaink voltak, mintha ellenséges csónakok szelnék éles hegyükkel a nyugodt víztükröt. Štiks két óra alatt elmesélte, mi volt a pszichiáternél. Szinte minden tapasztaltabb harcos, akit ismertem, legalább egyszer járt a neuropszichiátrián. Egyfajta életstílus volt ez, mint a bushido, a szamurájok kódexe. Néhány nyersebb részletet szándékosan megszépítettem, hogy jobban hangozzék, de nem akartam meghamisítani Štiks hiteles történetét. Sohasem kérdeztem meg tőle az igazi nevét, később meg kellemetlen lett volna. 1994-ben, amikor először foglaltuk el a Radičot, megsebesült a nyakán, és elvesztette a beszédképességét. Amikor hazajöttem a harcvonalról, gyakran meglátogattam. Egyszer elmutogatta, hogy olvassam fel neki, amit írtam. Elővettem a fekete noteszemet a Bos turista-szervezet logójával. A szöveg felénél megállított, és kért egy darab papírt. Nem így volt, írta rá. Hát hogyan volt? Rosszabb vagy jobb? – kérdeztem. Sokkal randább volt, írta, és a mutatta, hogy olvassak tovább. Mozgatta a száját és forgatta a nyelvét, mintha ő is beszélné. Olyan szenvedéllyel hadonászott, mint egy bibliai próféta. Már nem voltam benne biztos, én olvasok-e neki, vagy ő nekem. Amikor izgalomba jött, földalatti hangok törtek ki a torkán, olyan ősidőkből, amikor a szavak még kifejezték a dolgok valódi természetét.

Lágertükör

Nem szeretek egyedül üldögelni a kerthelyiségekben. Legfőljebb annyi ideig, amíg átlapozom a napilapot, és megiszom egy eszpresszót. Tompán bámulni a járókelőket meg az úrt, amit maguk után hagynak – olyan ez, mintha a saját tenyeremen kínálnám fel magam egy nemlétező tükörnek.

Ez a reggel azonban mintha különbözött volna a többitől. Csöndes, levegős reggel volt – valamikor az éjjel frissítő eső esett –, szellő fújdogált, és megálljt parancsolt a júliusi hőségnek, mely már hírt adott magáról. El tudtam lazulni, és eltűnődni azon, miért toppant be az éjjel álmomba Jesenković professzor, akire úgy emlékeztem, mint apám ritka vendégére és szakasztott úriemberre, aki az utcán kalaplevéve köszönt a barátainak. Pontosan három és fél lépésnyire megállt a szemből közeledő ismerős előtt, a kalapjához nyúlt, és mosolyogva meghajolt. Közben mindig egész testével feléje fordult, úgy köszönt. Emlékeim szerint soha senkit nem üdvözölt félvállról, és nem is társalgott senkivel felemás módon. Ha te is tudnál kalapot emelni úgy, olyan eleganciával, mint Jesenković professzor, mondogatta anyám apámnak, nem engednék ki az utcára kalap nélkül. Apám nem szólt egy szót sem.

Álmomban azonban Jesenković professzornak nem volt kalapja. Alig láttam az arcát. Piros sál volt a nyakán, és sokáig integetett nekem két kézzel, vagy valakinek, aki mögöttem állt, nem tudom, nem láttam senki mást. Vártam, hogy hangot adjon, legalább a nevemet mondja ki... De nem szólt egy szót sem. Pánikszerűen, némán integetett, mintha a köztünk lévő levegő vízzé válhatna, melyben minden pillanatban megfulladhatnék. Nem mertem elindulni feléje, nem voltam biztos benne, hogy valóban ő az, Jesenković professzor az utcánkából, és nem értettem, mi történik a köztünk lévő üres térben. Ekkor a professzor egyszeriben elsüllyedt. A kinyújtott kezét láttam utoljára. Jesenković professzor elmerült az összesűrűsödött levegőben. Némi homályos büntudatot éreztem.

Talán azért álmodtam róla, mert egy időben sokat forgott a fejemben egy történet a professzor sorsáról a Mostar melletti fasiszta lágerben, 1993-ban. Szerettem volna írni róla egy novellát. Személyesen ismertem, valódi ember volt, valódi figura, nem kell kitalálnom az életét, mindössze néhány nevet kellene megváltoztatnom. Többek között az övét. A professzor szenvedéséről azok hoztak híreket, akik vele raboskodtak; ki ilyen, ki olyan részleteket mesélt, aszerint, hogy miként tekintett a hercegovinai civil lakosság meghurcoltatására.

Hadžem Hajdarević (1956, Kruševo, Foča mellett) – szarajevói író, költő, bosnyák irodalmár, irodalomszervező, nyelvész. Igen termékeny költő, tucatnyi verseskötetet írt, a szonett mestere. Az itt közölt novella *Plasztikai sebészet* (2004) című novelláskötetéből való. Dokumentáris háborús prózája *Dobrinjai történetek* címmel 1999-ben jelent meg, legutóbbi könyve, az *Esős társadalom* (2006) pedig publicisztikáit tartalmazza.

Mind azt mesélték, hogy Jesenković professzor türelmesen viselte a veréseket és a káromkodásokat, a megaláztatásokat, a tábor gőgös, fiatal őreinek mindennapos gonoszkodását.

A botanika tanára volt, jó néhány könyvet írt a balkáni éghajlati feltételekről és növényekről. Talán ezért kényszerítették arra, hogy fésülje, csókolja vagy legelje a füvet, s hogy a szögesdrót tövében kitépkedje a száraz fűszálakat a zöldek közül. Egyszer ráparancsoltak, hogy tartson előadást a táborlakóknak a mediterrán növényzetről. Ez alkalommal mindenki kapott vizet műanyag pohárban, de senki sem tudta, kinek szól ez az előadás, és minek... Mind megjegyezték a tanár úr egy mondatát, mely szerint az emberi szervezet inkább hasonlít a növényekére, mint az állatokéra.

A vallatásokon többnyire arról faggatták, hogy a hét fia hány katonájukat ölte meg Lašvától Bregaváig, hány falut gyújtottak föl, hány nővérüket erőszakolták meg. Jesenković professzor hiába bizonygatta véresre verve, hogy még csak nő sem volt soha, nemhogy gyerekei lettek volna... Amikor visszadobták a hangárba a többi táborlakó közé – mindegyik kékre-zöldre verve, bizonytalan tudatállapotban –, és másvalakit fogtak vallatóra, a professzor összekuporodott egy sarokban, nem sírt, nem segített senkinek, és senkitől sem kért segítséget, csupán mormolászott, inkább csak magának: *Mindegy... mindegy... vége lesz ennek is egyszer...*

Jesenković professzor személyes balsorsának fogta fel a táborbeli szenvedést, mindaddig, míg egy este különös érzése nem támadt. Úgy érezte, hogy lassan minden tagja elváltozik, másmilyen lesz az arca, az álla, az orra, a járomcsontja, másmilyen a keze és másmilyenek az ujjai, a lába, a járása, a hangja, még a belső hangja is elváltozik, mely a torkán akadt. Ám mindezt nem láthatta, csupán tapintással tudta ellenőrizni. Tükör nem volt a lágerben. Mindenkitől elvették, aki pedig megtartotta, azt úgy büntették meg, ahogy a medvéket szokás. Ha valaki eső után egy tócsa fölé hajolt, a csizma gyorsabb volt nála. Jesenković professzor megpróbálta elkapni arcmását fogolytársai szemtükrében, akik azonban ilyenkor ijedten lezárták a szemüket, és csak akkor néztek fel újra, amikor hallották távolodni a professzor lépteit.

Jesenković professzor egyre inkább úgy érezte, hogy a mozdulatai hasonlítani kezdenek valakiére, akit ismer, aki már-már közel áll hozzá, ám akitől fél – de sehogy se tudott rájönni, ki lehet az. Idővel meg is szűnt a találgatás kényszere. A többi rab egyre inkább távolodott tőle. Hogy megváltozott, azt álmában érezte legerősebben Jesenković professzor. Ilyenkor teljes mértékben valaki más lett. Megint az az ismerős alak, akinek a szakálla sokkal sűrűbb és erősebb, mint az övé – de nem tudta, kicsoda. Álmában nem jutott eszébe, hogy tükör is van ezen a világon. Reggel megpróbálta elmesélni, elsutogni az álmát valakinek, de a véletlen hallgató már az első mondat után hátat fordított neki, és elsántikált nemlétező dolgai után.

Négy hónap múlt el ilyen pánikszerű tapogatással. Ekkor szájról szájra járt a hír, hogy az új foglyok valamelyike egy kis tükröt csempészett be a táborba a hajában. Jesenković professzor tíz teljes napon át várta a sorát, hogy megpillanthassa a *saját* arcát a tükörben. Már nem félt, hogy az örök felfedezik nála a maszatos tükördarabot, nem gondolt arra, hogy az örök esetleg szándékosan dobták be a tükröt a

foglyok közé, mert így konkrét ürügyük lesz a verésre. Őt már annyit gyötörték és ütötték, hogy már csak megölni tudnák, ami sokkal jobb lesz, mintha hagynák tovább szenvedni ilyen nyomorultul.

Jesenković professzor a markába szorította a tükröt, és elballagott vele egészen a szögesdrótig. Nem fordult hátra, nem érdekelte, követi-e valaki. Nem lepődött meg, amikor a tükörben azt látta, hogy neki voltaképpen már nincs meg se a saját teste, se a saját arckifejezése, se a saját szeme... Érezte ő ezt már régóta. Az arca elferdült, s olyan lett, mint a táborigazgatóé. Kemény, zöld szempár. Éles szakáll. Agresszív orr. Egy arc, melyet megtámadott a sömör. Minden olyan, mint Marić igazgató arcán. Jesenković professzor azon csodálkozott el leginkább, hogy ez egyáltalán nem zavarta. Sőt talán megfelelt neki az átváltozás?

Csupán azon tanakodott, vajon mások is látják-e rajta. Eztán a fogolytársai előtt akaratlanul takargatni kezdte, a tenyerébe temette az arcát...

Általában ezen a ponton adtam fel a Jesenkovićról szóló novellát. Innen több felé vezetett volna út. Vajon valóban kedvére volt az átváltozás? Vajon közömbössé vált? Vagy reményt velt fölfedezni ebben? Hogy mégis sikerül kikerülnie a táborból, s aztán majd valahogy megkeresi a saját igazi arcát, a saját testét? Netán úgy gondolta, hogy csak kétségbeesett képzelgés az elváltozás, hogy szemfényvesztés az egész? Ha hitt a tükörnek, és picinykét jól esett neki, amit látott – mit hozhatott akkor a szabadulás? A történet folytatása úgy is elképzelhető, hogy látni kezdte a testét. De milyen állapotba kerülhetett ez a test? Meggyilkolták, felakasztották, beledobták a Neretvába, élve maradt a tábor egyik dohos zugában? Jesenković professzor, a táborigazgató képében, személyesen is részt vehetne a saját és a többiek testének mészárlásában... A leállíthatatlan, zsarnoki képzelet és a zsarnokságnak kitett ember identitásdrámája mindig is kéz a kézben jártak...

Ezen a reggelen beláttam, hogy a professzor nevéhez fűződő lehetséges „anyag” sohasem fog novellává kerekedni. Leginkább a vége miatt nem. Akik a táborban találkoztak Jesenković professzorral, mind azt kérték, hogy ne beszéljünk róla sokat, ha lehet, semmit se, mert ez volt a professzor utolsó kívánsága, utolsó leheletével – amikor egy üvegdarabbal, ami valaha tükör volt, felvágta kidagadt ereit –, ezt kérte.

A kerthelyiség lassan megtelt. Egy darázs halálos küzdelmet vívott a kávé utolsó csöppjeiben. Éreztem, amint a bőrömre tapad a zsibongás hullámverése és a közelgő hőség. Két mosolygós lány megkérdezte, hogy leülhet-e az asztalomhoz. Persze, persze, hogyne, csak tessék, mondtam, és gyorsan, még mielőtt meleg, illatos testük befészkelte volna magát a nádszékekbe, fölkaptam az újságot, zsebre vágtam a cigarettám, és elmentem.

Turistakalauz

Nyári lak

*Ezt a dzsámit egy török építette
aki a fetha* idején
jött Boszniába*

*Látod ott
azt a nagy szarkofágot
melynek a szerb gránát
letépte a fejét –
oda van eltemetve*

*Az ő utódai
voltak a legnevezetesebb emberek a városban
az utóbbi ötszáz évben*

*Most, vagy száz éve
nagyjából ismét mind Törökországban
élnek*

*Az egyik azok közül, akik maradtak
a leggazdagabb ember lett Boszniában*

*Itt érte a háború
rá is ijesztett, gyilokkal
egyrészt, másrészt
azok kiáltozásával
akik miatt éjjelente
be kellett zárni a kaput –
akik el akartak venni a gazdagoktól mindent*

*Így hát a harmadik fél mellé állt
de nem volt azok közt sem
ártatlan ember*

Amir Brka (1963, Tešanj) – egy boszniai kisvárosban, Tešanjban élő, igen termékeny költő, író, helytörténész. Itt közölt versei a *Boldog városok ideje* című kötetéből (2006) valók. *Egy város monográfija* című regényét a 2001-es év legjobb boszniai könyvének nyilvánították.
fetha: az időszak, amikor a törökök meghódították Boszniát (A ford.)

*Amikor végül
kijöttek az erdőből
őt rögtön megölték
és mindenét amije volt
elvette a népi hatalom
a nyári lakot is
a város szélén
kirabolták és földig rombolták
később szeméttelpet
létesítettek itt
amikor észhez tértek*

*Ez után a háború után meg
ide helyezték
a menekülttábor is
a bosnyákoknak
akik abban az időben még meg sem születtek*

*De ne gondold, hogy ez szimbolikus
mert vad erők uralkodnak a világban
és nincs tanulság a múltban*

Muszalla*

*Az ott a mihráb** az meg a mimber***
mára benőtte a köveket a borostyán
de megvannak még
emlékeztetnek arra, hogy régen
muszalla volt itt*

*Egyszer hallottam beszélni egy embert
aki Kelet-Hercegovinából jött
azt mondta mérges
hogy a háború után a hatalom
elvette a muszalla telkét
az Iszlám Közösségtől
és fölhúzott rajta
két lakóházat
az egyikben lakik többek közt
Jovo is Mrčajevacból
aki, mondta, meztelen seggel jött*

* muszalla: muzulmán szabadtéri imádkozóhely (A ford.)

** mihráb: Mekka felé irányított fali bemélyedés (A ford.)

*** mimber: imafülke, ahonnan az imám a közös istentiszteletet vezeti (A ford.)

*mégis már harminc éve
ő parancsol itt
és még egy kutyaólat is tart a muszallán
két kutyája van*

*Egy vajdasági crnogorác
szociáldemokrata
azt mondta később, hogy a hercegovácot
tulajdonképpen
jobban zavarja ez a Jovo
mint a kutyái akik
a muszalla fűvére szarnak*

*Aztán megint jött a háború
nem sokkal előtte a megöregedett Jovo
visszament Mrčajevacba
az eszdépés meg beállt a csetnikek közé
az aggódó hercegovác meg
bírótság előtt áll most
a humanitárius segély
elsikkasztása miatt*

Emlékmű

*Ez a márvány itten
ez itt
ahogy írja
a sehidek* emlékét őrzi
meg az elesett harcosokét
nemrég emelték az itteniek
hogy leróják a tiszteletet
a fiatalembereknek
akik megvédték a várost*

*Szép
tényleg
tagadhatatlanul*

*A szerb agresszióig itt
ugyanezen a helyen
egy mellszobor állt, valakié
aki megalapította
száznegyven évvel ezelőtt*

* *sehid: muzulmán hősi halott (A ford.)*

*a szerb amatőrtársulatot
hogyan eljátsszák a Juditot
aki levágta Holofernész fejét*

*Később kiderült
hogyan ez az ember Obrenović kémje volt
aki azért jött ide
hogyan megdöntse a törököket
és föltámassza
a szerbséget*

*Šabacban halt meg
elkeseredve
mert bejött Boszniába a sváb*

*A kő fehérsége
az ártatlanságot jelképezi
a formája pedig a stećakokat* idézi
így újítaná fel a kapcsolatot
a régi jó
bosnyákokkal*

*Hát
ez a mi
színházi tradíciónk*

* *stećak*: középkori bosnyák (bogumil) síremlék (A ford.)

Jajce

Isten hozta Jajce királyi városában! – hirdeti az út menti tábla a Vrbas partján, Vinac-nál. A tábla új, s a felirat nyilván a Kotromanićok városának dicső múltjára céloz; amúgy elég ironikusan hangzik. Jajcéban ma nincs semmi, de semmi királyi, kivéve az elhagyatott sírokat meg ezt a táblát, mely engem egy fényképre emlékeztet, a legabszurdabb és legnyomorúságosabb képre, amit szemem valaha látott. Valahol kilencvenkettő késő tavaszán a Jugoszláv Néphadsereg terepjárója befordult Banja Lukába, és hadi trófeaként vitte magával az akkori jajcei helységnévtáblát. A fénykép bejárta az egész világot: a sötétkék táblát, rajta a város latin betűkkel írt nevével, az olajzöld „Dajc” motorháztetőjére erősítve, diadalmamorban viszik be Banja Lukába, annak jeleként, hogy Jajce „föl van szabadítva”.

A muzulmán–horvát erők együttes, bátor szívű védekezését 1992 novemberének elején megtörte az állig felfegyverkezett ellenség. Radovan Karadžić hadserege diadalmasan bevonult Jajcéba, és ezzel kezdetét vette a boszniai városok „felszabadítása”, azaz a saját polgáraitól való megszabadítása. Karadžić katonái romba döntöttek mindent, ami elébük került, és ezeken az alapokon alkották meg a Republika Srpskát,* amit 1995-ben Daytonban, az amerikai katonai bázison nemzetközileg is elismertek. Miután tehát Jajce szinte valamennyi lakosát elűzte, ez az áruló klikk új, cirill betűs táblát tűzött a város bejáratába. A szerb Jajce azonban nem volt hosszú életű – a „Vihar” hadművelet után, 1995-ben a horvát hadsereg elfoglalta a várost, és a jajcei fellegrvár tetején fellobogott a nyolc méter hosszú horvát zászló. Jajce „horvát székvárossá” vált, noha az 1991-es népszámlálás adatai szerint a városi lakosságnak a fele sem volt horvát. Mindössze három év alatt ezt a várost kétszer nevezték át és „szabadították fel”.

Ma Jajce megerőszakolt öregasszony. Amikor az utas a Banja Luka-i városkapun belép a középkori Burgba, majd végigsétál egy kurta, mindössze néhány száz méter hosszú utcán, végigaraszol Balkán egész félezer éves történelmén. A régi Iskola utca (ma Szent Lukács utcája) elmeséli a maga hamuval takart, izgalmas történetét. Rögtön a városkapu mögött, jobboldalt egy plató látható, ahol 1993-ig a híres Esma Szultán-dzsámi állt – a szerb sereg itt „csodát” művelt azal, hogy egy pillanat alatt romhalmazzá és hamuvá változtatta. A legenda szerint az utolsó boszniai király, Stjepan Tomašević 1572-ben ezen a helyen könnyekkel a szemében fordult hátra utoljára a város felé, mielőtt az oszmán hódítók kivégezték volna. A földdel egyenlővé tett dzsámi jobb oldalán egy nagy,

Mile Stojic (1955, Dragičina, Mosztár mellett) – szarajevói horvát író, költő, esszéista, szerkesztő. Itt közölt esszéi a *Fény a napfogyatkozásban* című kötetéből valók (2002). Magyarul az *Ex Symposion* 64. számában (2008) jelentek meg esszéi, és a *Fosszília* 2002/3-4. számában versei, utóbbiak Orcsik Roland fordításában.

* Republika Srpska: Szerb Köztársaság, Bosznia-Hercegovina része (A ford.)

újdontat gránitkereszt látható, a „horvát városvédők” emlékének szentelve. Az ormóttan emlékjel nem ébreszti fel az elesettek iránti részvét érzését, hanem inkább egy ökölcspásra hasonlít az óváros fehérségében.

Az Iskola utca közepén egy híres épület látható, melyet a jajceiek „Šarenicanak”, Cifra háznak neveznek. Nevét a homlokzati díszítésekről kapta – ilyen díszítmények ékesítenek szinten minden épületet, amit az Osztrák–Magyar Monarchia emelt pseudo-mór stílusban. Az osztrák hadsereg 1878-ban foglalta el a várost, rögtön a berlini kongresszus után, és korszerű közép-európai formát adott neki. Különleges figyelmet szentelt annak a helynek, ahol a Pliva a Vrbasba torkollik; parti sétányt, parkokat létesített, és végleges formát adott magának a vízesésnek is, mely évtizedekig a második Jugoszlávia egyik szimbóluma volt. A második Jugoszláviát Jajcében kiáltották ki – Tito zsebkendőnyi szabad területen összehozta az AVNOJ* második kongresszusát, melyen a háborúban álló délszláv törzsek küldöttei meghozták a határozatot egy közös állam újbóli felépítéséről.

Az AVNOJ székházában ma a „Honvédő Háború Önkénteseinek és Veteránjainak Egyesülete” székel, a szocialista jelképek helyett pedig Herceg-Bosna** zászlója lobog rajta. A Cifra házban a második világháború alatt egy ideig Tito főparancsnokságának hadiszállása volt, és itt alapították meg az Új Jugoszlávia távirati irodáját is, a TANJUG-ot. Az épület ma üres és eladó – tulajdonosa, a bosnyák Mustafa Ćuk elmenekült a városból, és nem is akar visszatérni. Fia, Zijad, a kiváló elektromérnök Svédországban telepedett le, unokája, Adnan pedig ennek az országnak a nagy kosárlabdázó reménysége.

Noha a HDZ-s*** közigazgatási szervek hangsúlyozzák, hogy sok bosnyák visszatért, jelenlétük a városban alig észrevehető. Közülük való dr. Enes Milak. Elmondta nekünk, hogy a visszatérésnek inkább egzisztenciális, semmint politikai jellegű akadályai vannak. A városban nyolcvan százalékos a munkanélküliség, a jajceiek jobbra a skandináv államokba emigráltak, ahol van munkájuk és szociális biztonságban élnek, ahol a gyerekeik továbbtanulhatnak, és van jövőjük. Az emberek csak egy-két hétre térnek haza a nyári hónapokban, ezzel megoldják a nosztalgia problémáját, és sietnek vissza az idegenbe.

Dr. Milak, aki a jajcei Műemlékvédelmi Társaság elnöke, kétségbe van esve a várostervezés hiánya miatt. Sok menekült, noha nem itt él, a saját kénye s kedve szerint újíttja fel a házát, rá se hederít a történelmi örökségre és a város szellemére. Így aztán az óváros magjában gombamód szaporodnak a rikító színű házak, és a távoli országokból behozott stílusok dívnak: a lila házak tulajdonosai Hollandiában élnek, a sárgáké Svédországban és így tovább. Rizah Rupić vállalkozó, aki a háború elején a svédországi Örebroba menekült, szép, modern hotelt húzott fel a szülői háza helyén, az Iskola utca közepén, és úgy tervezi, hogy a jövőben svéd turistákat hoz ide, ám ő maga egyelőre nem kíván hazaköltözni.

Az Iskola utca legvégén elnézzük a Szent Lukács-templom romos tornyát. Ez a legrégibb román stílusú templom a Balkánnak ezen a részén. Az épület teljesen

* AVNOJ: Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (A ford.)

** Herceg-Bosna: 1991-től 1994-ig létező illegális államformáció, amelyet a hercegovinai horvát szeparatista politikai és katonai vezérkar alapított. (A ford.)

*** Hrvatska Demokratska Zajednica – Horvát Demokratikus Közösség: horvát politikai párt, mely Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában is létezik. (A ford.)

elhanyagolt, megrogyant a súlyos évtizedek és a még súlyosabb uralkodók terhe alatt. Noha a szerb hadsereg a jajcei ferences monostort majdnem teljesen megsemmisítette, ezt a harangtornyot nem bántotta, „öreg csontjait” azonban megviseelte a sok robbanás, úgyhogy minden percben összeomolhat.

Rögtön e rom után található a híres jajcei Medve-torony, a városi erődítmény, mely ma szemétlerakat. Falain egy kifakult graffitira, mely a HDZ-t ünnepelte, új, rikító vörös feliratot írtak: „Es lebe Deutschland!”. A híres fogadalmi királyi kápolna kriptájába, amit a jajceiek „Katakombának” neveznek, nem tudunk lemenni, mert le van lakatolva, a kulcs tulajdonosa, Pašaga úr pedig, aki a szemközti házban lakik, nem volt otthon. Keresztüllábalunk az óratorony romjain, mely „spontán” nyilvános vécévé változott, majd végigmegyünk a Felső Mahalán a Nagy Tabija, a várfalak felé. Óvatosan lépdelünk a gyommal benőtt utakon, félünk a kigyóktól és az esetleg hátramaradt aknáktól. Egy kóbor kutya hosszan néz utánunk, és barátságosan csóválja a farkát.

A Nagy Tabijáról sokáig nézzük a nyári hőségben izzó várost. A legenda szerint ott, a hegy túloldalán található a király sírja, mert az utolsó *rex bosnae*-t azzal büntették, hogy Jajce közvetlen közelében temették el, ahonnan mégsem látható a város. Elgondolkodhatunk őseink építészeti zsenialitásán: a hegyeknek, vizeknek és csillogoknak ezt az univerzumát emberi mérték szerint alakították. Šop verssorai jutnak eszembe a kilyuggatott tetők s a romok felett: *Aztán befogjuk egyetlen lovunk, hogy végigvigyünk a kis városon. Fölötte az ég mindig kavargó, alacsony, alatta a vízesés szípor-kázik, zubog. Hej, Jajce! Az elviselhetetlen történelme, elsüllyedt államai, boldogtalan emberanyaga, örökké szökésben, menekülőfélben, száműzetésben!*

Az óvárosi séta után az áruház kirakatában elnézzük az érettségizők pannóját. Mi lesz ezzel a nemzedékkal, mely ilyen gonosz időkben, romok közt cseperedett fel? A környező kávézóknak elviselhetetlen játékgép-lármában, a távozásról álmodozva tengetik az időt a fiatalok. Később a „Vihar 95” étteremben, melyet azelőtt „Három Kacsá”-nak hívtak, finom eszpresszót iszunk, majd a tó felé vesszük az irányt. Sehol egy árva lélek. Egyedül a szevdalinkákból* ismert mezei virágok suttognak a Pliva túloldalán valami hatalmas, gyógyíthatatlan bánatról.

2001. augusztus

Atlantisz könyvtára

A múlt hónapban bezárt a híres osztrák „Gerold” könyvesbolt a Grabenen, Bécs szívében. Ez az egyetemi könyvesbolt, melyet 1775-ben alapítottak a k. u. k. monarchia idején, egy királyság könyvkiadásának szimbóluma volt, a mi időnkben pedig kultikus helyé vált, a *Doppeladler* uralkodásának kora iránti irodalmi nosztalgia centrumává. Mindaz, ami a múlt után sóvárog, maga is könnyen múlttá válhat – a tulajdonos nem bírta tovább viselni a profit parancsuralmát,

* *Szevdalinka*: bosnyák városi népdal (a ford.)

azaz fizetni a méregdrága bérleti díjat a bécsi *city*-ben, így ma a szüette könyvespolcok helyébe fémszerkezeteket, tükröket és próbafülkéket állítanak a munkások: készül az olasz „Stefanel” divatház. Nézem, amint egy munkás becipeli a műanyag babákat, és odarakja őket a kirakatba, ahol majd’ negyed évezreden keresztül könyvek laktak, egy egész könyvőceán, és mély szomorúság fog el. Azon ritka helyek egyike volt ez, ahol háborús menekültként menedékre leltem.

Az utóbbi évtizedben gyakran betértem a „Gerold” könyvesboltba. Órákon át böngésztem, apróra átnéztem a „kiárúsítás” feliratú hatalmas faládákat, begyűjtöttem a kiadói katalógusokat, és csak néha vásároltam egy-egy könyvet. Abban az időben, amikor a hazámban háború tombolt, én ebben az idegen nyelvű könyvesboltban, akár valami meleg óvóhelyen, némi biztonságra leltem. Az volt az érzésem, mintha az ismeretlen és ismert szerzők azt üzennék a polcokról: ne félj, te közénk tartozol, mindazt, ami veled történik, mi már átvészeltük. Talán sehol másutt nem éreztem magam ennyire írónak – még ha jelentéktelen írónak is az én kis nyelvemmel ebben a zsvajgó deutschsprachig-babilonban, ám remélve, hogy szavaim mégis túléljük az ágyúszót, ahogy Mann, Zweig, Brecht szavai is túléltek... Amikor megértem azt a boldogságot, hogy az én könyvem is megjelent németül, elmentem ebbe a könyvesboltba és vettem három példányt, remélve, hogy legalább a boltoskisasszony felismer a borítón látható fényképem alapján, de hiába lapozgattam előtte hosszasan a saját könyvemet, nem ismert rám.

Csalódott voltam, mert a boltban dolgozó kereskedők látásból mind ismeretek, s nyilván feltételezték, hogy magam is valami íróféle vagyok. 1994-ben és 1995-ben folyton az ex-jugoszláv irodalom iránt érdeklődtem, különösen a boszniai írók könyvei iránt, melyek abban az időben nap mint nap megjelentek itt is, ott is, a legtöbb Németországban, de Svájcban, Ausztriában és Dél-Tirolban is. Az ausztriai szlovén Lojze Wieser elsőnek dobta piacra Abdulah Sidran, Dževad Karahasan, Dragan Velikić műveit, és tekintélyes német nyelvű kiadók jelentették meg Dubravka Ugrešićet, Slavenka Drakulićot; Észak-Olaszországból, Bolzanóból megérkeztek Ferić és Jergović könyvei... A „Gerold” könyvesboltban kapcsoltak, hogy ennek az irodalomnak most keletje van, és berendeztek egy külön részleget „Balkan” felirattal, ahol az említettek mellett kiállították Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Danilo Kiš és Milovan Đilas könyveit is. A kereskedők, mint mondtam, látásból ismeretek, és amikor betértem a könyvesboltba, igen kedvesen, azonnal tájékoztattak az érdeklődési körömbé vágó új könyvekről, a kezembe nyomva Misha Glenny, Bora Ćosić, Peter Handke és Milo Dor új műveit. A könyvesbolt kirakatában abban az időben sokáig ott állt Noel Malcolm *Bosnia – a short history* című könyve.

Hazám haldoklása alkalmat szolgáltatott arra, hogy íróink belépjenek az európai könyvesboltokba, gondoltam. Gyűjtöttem, megvásároltam ezeket a könyveket, manzárdszobámban halomba raktam őket – ez a halom volt egy időben, menekültként, az egyetlen könyvtáram, mert akkoriban igen bizonytalan volt könyveim sorsa. Abban a városban maradtak, ahol a könyvek kávéfőzésre, levesmelegítésre vagy a megdermedt ujjak megmelengetésére szolgáltak. Ezt a könyvhalmot, mely napról napra nőtt, a feleségem egyszer elnevezte Atlantisz könyvtárának. Ezeket a könyveket lapozgatva egyre jobban megértettem, hogy

mindegyikük egy jajszó, hogy mindegyikben ott a téves címre küldött vádirat saját szerencsétlensége és balsorsa miatt.

Kollégáim, akiket „árulónak” és „dezertőrnek” bélyegeztek, és akik elhagyták az országot, olvasóikat is elhagyták, és megpróbálták újakat találni, akikből a puszta számalmon kívül semmiféle érdeklődést nem tudtak kiváltani. Ezért én meg sem próbálkoztam szert tenni ilyesféle dicsőségre. A *Literatur und Kritik* jubileumi számában az én prózám is megjelent a saját rossz fordításomban, amit az ez alkalomból rendezett ünnepségen fel is olvastam. Én kaptam a legnagyobb tapsot és éljenzést, noha olyan nagy nevek léptek még fel, mint Ilse Aichinger és Karl-Markus Gauss. Ekkor tisztába jöttem vele, hogy a közönség nem nekem, nem az én szavaimnak tapsol, hanem annak a ténynek, hogy Boszniából érkeztem; hogy a tapsot nem az én törékeny írásművem kapta, mely ráadásul a saját amatőr fordításomban hangzott el, és nyilván rettenetesen hangzott, hanem a szolidaritás szimbolikus kifejeződése volt, és annak az embernek szólt, aki a pokolból került ki. Tisztába jöttem vele, hogy a taps nem engem illet, hanem a várost, ahonnan elmenekültem – és elszégyelltem magam a taps miatt.

Emigrációban az ember hangosan beszél, de senki sem hallgatja meg, hibákat ejt az idegen nyelven, de senki sem javítja ki, jegyezte fel Bertolt Brecht New York-i száműzetésében. Láttam, hogy nem fogok szert tenni új olvasóközönségre, hacsak el nem sajátítom elvárásait és szokásait, ehhez azonban már nem volt se kedvem, se időm. Egy nagy német kiadó szerkesztője, akivel a Deutsche Welle rádió szimpóziumán ismerkedtem meg Kölnben, kereken megmondta, hogy a költészetem nem érdekli, de szívesen megjelentetne tőlem egy regényt. A regénynek egy muzulmán férfi meg egy szerb lány szerelméről kellene szólnia, és a megszállt Szarajevóban kellene játszódnia; részletesen ábrázoljam benne a „mindenki mindenki ellen” háborús borzalmát („elfogultság nélkül, kérem, egyik félnek sem kell szurkolni, az öldöklés értelmetlenségén legyen a hangsúly”, jegyezte meg), a befejezés legyen drámai, és az egész ne legyen több 120–150 oldalnál. Ha megírok egy ilyen regényt, jelentkeznek nála telefonon (átnyújtotta a névjegyet a telefonszámával és az e-mail címével). Hát, ez az asszony már megírta az én regényemet, gondoltam szomorkásan, és azt mondtam: „No de én egyáltalán nem írok regényeket.” „Akkor sajnálom, uram”, válaszolta. „Köszönöm, és a viszontlátásra”.

Eztán visszatértem Szarajevóba, két évet töltöttem a romos városban, majd 1999 őszén ismét visszajöttem Bécsbe. A „Gerold” könyvesboltban azonban akkor már nem volt meg a „balkáni részleg”. Amikor megkérdeztem a boltoskisasszonyt, hogy miért szüntették meg az ex-jugoszláv *Literaturabeteiligungot*, azt válaszolta, hogy a vevők már egyáltalán nem érdeklődnek az olyasféle könyvek iránt. „Maga azon kevesek egyike, akiket még érdekel az ilyesmi”, mondta, és a Nemzeti Könyvtárba irányított. Kissé csalódottan léptem ki a grabeni forgatagba, és felfigyeltem rá, hogy a kirakatban még mindig Noel Malcolmé a központi hely – ám ezúttal *Kosovo – a short history*.

A háború nem egy kollégámat és kolléganőmet az európai irodalmi élet vizeire sodorta, lefordították a könyveiket, s anyagi biztonságra tettek szert. Nyilatkozataikból és interjúikból azonban kiolvasom az állandó frusztrációt – hiányzik neki a közönség zsvaja, az élő kontaktus az utcán, a kollégák közt, az

irodalmi kávéház füstje, az a kritikusi reflex, mely megtorpan egy bekezdésen, eltanakodik egyetlen megfogalmazáson. Ezenkívül már nem szereplünk a főhírek közt, Balkán és Szarajevó feledésbe merült, mert eljött szeptember 11., aztán Afganisztán. Száműzetés már nincs, hiszen mindannyian hazatérhetünk, no de valamennyien elkényelmesedtünk egy kicsit, a hátsónk már hozzácsokkolt a rendezett élethez a rendezett világban. „Ex-Jugoszlávia és országai, írói alig érdekelnék már valakit”, mondja Dragoslav Dedović boszniai költő, aki az utóbbi tíz évben Kölnben él, „mivel a háború a balkáni térséget összeomlásának pillanatában perverz módon globalizálta. Műveinket fordították ugyan, de Németországban jobbára csak halott link formájában léteznek. Olyasmi ez, mint a balkáni irodalmi fuldoklók megmentésének ügyefogyott akciója; mint minden rosszul átgondolt mentőakcióban, legelőször azok kerültek szárazra, akik a leghangosabban rimámkodtak”.

„Hála Radovannak”,* tréfálkozik keserűen szarajevói barátom. „Neki köszönhetem, hogy a fiam, aki itt naplopó munkanélküli volt, hirtelen Londonban találta magát, és sikeres bizniszt indított. Most üzletember. Ha itthon maradt volna, még most is a nyakamon lógna.” És hát végső soron én is, aki Bécsben tékozlom el érett éveimet (ahhoz még nem vagyok elég öreg, hogy ne legyenek vágyaim, mondaná Meša,** ahhoz meg már öreg vagyok, hogy meg is valósítsam őket), én is leszűrtem némi igazságot ebből az egészből. Nincs visszatérés. Szülőföld csak egy van, nyelv is csak egy. Minden egyéb hiúság. De én belenyugodtam a ténybe, hogy otthon már alig emleget valaki, miként arra is aligha emlékszik valaki a „Stefanel” divatház vevői közül, hogy tarka rongyaik helyén Bécs szívében tegnap még a „Gerold” állt, évtizedekig a legjobb könyvesbolt, és Közép-Európa egyik szellemi központja.

2002. március

* Radovan Karadžić (*A ford.*)

** Meša Selimović író (*A ford.*)

Olajzöld bringák

1.

Vissefjärda tenyérnyi sziklás földnyúlványt ékesít, és három sötétkék vizű tó veszi körbe. Tucatnyi nyári lakból és egy mintaszerű protestáns templomból áll. A templom nyugati oldalán, ha átmegyünk a keskeny fahídon, két fűszerüzlet látható, egy benzinkút és a *Sistembolaget* (italbolt), mely előtt nap mint nap összegyűlik a hervatag erdei remeték szektája.

Emerre, mélyebben, az erdő szélén kecses lejtő csillog, kötényében a falusi temetővel, a ráérősen szemergő, vajakos esőben. A temetőkaputól egy út indul el, mely néhány lépés után a fenyőerdők nedves homályába húzódik. Ezen az úton, az erdőkön keresztül autóval fél óra alatt odaérünk a vissefjärdai tábor első barakkjaihoz.

Reggel indultunk Celsiusból (ami egy átmeneti menekülttábor Malmöben),* és már alkonyodni kezdett, mire megérkeztünk ide. Kör alakú gyeppel várt minket, melyen ősrégi sziklák gerince csillogott. A gyepp szélén néhány alacsony deszka-barakk szorongott, a közepén pedig egy kétemeletes, csupasz ház – az otthoni szövetkezeti épületek tökéletes kópiája (vagy talán mintája).

Úgy látszott, hogy sehol egy élő lélek. Szinte tapintani lehetett az alacsony, görvélyes csillagok szorongását. A gyeppre valami magasabb akarat vastag, ezüstös terítőt borított, mely oly tiszta volt, mint a hold kérge, mentes minden emberi nyomtól.

Átjárt a borzongás, a gyomrom liftezni kezdett, homlokomon kiütött a verejték az üttöereken. Gondolom, a többiek is így érezték magukat. Senkinek sem volt kedve kiszállni. Csupán a vezetőnk tette meg ezt, és nyomtalanul eltűnt a sápadt, nem evilági csillogásban.

Refik Ličina (1956, Radmanci, Crna Gora) – bosnyák költő és prózaíró, aki Szandzsákban, Dél-Szerbiában élt és dolgozott, ahonnan 1992-ben menekült Nyugatra, majd Svédországban telepedett le. Könyveit azóta Szarajevóban jelentetik meg, és költészetét a boszniai-hercegovinai irodalom részének tekintik. Itt közölt versei *Április a halottak hónapja* című, válogatott verseit tartalmazó, 2003-as kötetéből (a címadó verset lásd: www.litera.hu), prózája pedig *Napok Valhallában* című könyvéből való (2008).

* Megjegyzés a lehetséges olvasónak: Malmöbe Helsinborgból érkeztem, ahol tizenöt napot töltöttem el földim, Murat P. házában, akit akkor láttam először életemben. (Muszáj leírnom: életemben nem találkoztam nemeslelkűbb emberrel. Már nincs ezen a világon – 1997-ben halt meg, magányosan és elhagyatottan. Helsinborgba 1992. május 12-én érkeztem Nürnbergből, ahol hat hónapot töltöttem el vendégmunkás apám lakásában, s ahol, kétségektől gyötörve, úgy döntöttem, hogy elhagyom Németországot, tehát nem megyek el a közeli Zindorfba, a menekültheimbe, mely tartalmával elijesztett. Azt is eldöntöttem, hogy Jugoszláviába sem térek vissza (azaz Novi Pazarba, ahol könyvtárosként éltem és dolgoztam). 1992 januárjának elején a székelyen űzött el onnan, amit nem tudtam másként legyőzni.

A pihenő járműben mégis zsibongás támadt, a gyerekek sírni kezdtek, néhány szarajevói asszony fáradhatatlanul szidta Karadzić anyját-apját, guzláját, úkapját.

Aztán valaki felsóhajtott:

– Nézd. Bennszülöttek.

Valahonnan előbukkantak, seregestül, vihogva és sikoltozva. Körbevették a járműveket, és elkezdtek ököllel verni az ablakokat. Főleg hazai cigányok voltak (Semberija–Száva mente–Kelet-Szerbia); észbontó történeteik nemsokára az agyunkra fognak menni.

2.

A tábor az őslakó-menekültek elbeszélései szerint valaha hírneves szanatórium volt. Leginkább tengerentúli gazdagok látogatták, akik mutáns fehér rénszarvasokra vadásztak. Azonban gyorsan megelégtették a vadont, és a lesek igen gyorsan út menti földhányásokká változtak.

Ez után a sötét korszak után keményebb és bátrabb kezekbe kerül az objektum. A katonai hatóság bérel ki, és itt idomítják, korbáccsal és üvöltéssel, a sorakatonákat. De ez is rövid ideig tart. Három-négy átvészelt tél után a katonaság melegebb szágákba és vidékekre húzódik. A kései nyolcvanas években aztán a Menekülthivatal – az *Invandrarverk* – leleményes bürokratái bérelik ki ezt az „egyedülálló légfürdő-helyet”, és átmeneti menekülttáborrá alakítják át.

A tábor szinte tökéletes téglalapot formáz. Széleit kézzel vájt, omlékony és csupa lyuk sziklák keretezik. A bal felső szegletben egy nagyobbacska, beton alapú deszkabarakk látható. A beton alap alatt van egy pince, benne tévéterem és két kisebb mosodahelyiség. A barakk fa része tizenöt szobából áll. Minden szobában négy ágy van, és két szobára jut egy közös fürdőszoba.

A téglalap közepén gubbaszt a tábor főépülete, a központi menekültotthon. Kétemeletes, az elsőn, balról sorakoznak a menekültek szobái, a tábor őreinek szobái és még egy helyiség, ahol a pedagógiai beszélgetések zajlanak, s ahol a pénzsegélyt osztják (minden második szerdán), meg az igen ritka postát. Jobboldalt található a központi tábori konyha és még néhány szoba. A második emeleten a tévéterem és az „orvosi szoba” mellett még néhány titokzatos fülke bűzlög, melyek közül az egyiket büntetés céljaira bútorozták be.

Ennek az épületnek a homlokzata előtt két konténer szaglik meg egy bádog bódé, ahol a menekültek régi ruhát és lábbelit bérelhetnek vagy vásárolhatnak. A téglalap jobb alsó sarkában még egy deszkabarakk látható. Nincs pincéje, nincs benne tévéterem és konyha sem, és hét-nyolc családot lát vendégül. Néhány méterrel mögötte egy furcsa építmény található, mely leginkább göréhez hasonlít. Arra szolgált, hogy a gyerekek ijesztgessék egymást benne, később pedig, amikor „összemelegedtek az emberek”, szerelmi fészekké alakult át. A görétől egy sor szétesőfélben lévő istálló és pajta indul ki. A heves nyári viharok idején fiatal szarvasbikák és üszöborjúk csordái jönnek elő a környező fenyőerdőkből, és itt keresnek menedéket a természeti csapás előtt.

3.

Az őslakosok

Az őslakosok főként szerbiai cigányok voltak. Mintha büntetésből tartották volna őket itt, a városoktól és „a nyilvánosság éber szemétől” távol. Noha ez átmeneti tábor, ahol általában csupán három-négy hónapig tartózkodnak a menekültek, a romák között voltak olyanok, akik két-három éve lógatták itt az orrukat.

Amikor mi megérkeztünk, közel háromszázan lakták a tábort.

– Szegény csórók vagyunk mi, komám, Dél-Szerbiából. Legtöbben Leskovacról és Prokupljéból. Le akartak mindünket ölni. Hogy kik? Hát az usztasák, ki más. Alig tudtunk megszökni előlük. Volt, akit meg is öltek. Ezek meg elzavar-nak bennünket? Nincs igazság a cigánynak. Nincsen, komám! – mondja Fiksa, a roma enklávén legrégibb foglya.

Az újak

Főként a Boszniából elüldözött muzulmán lakosság, mely 1992 közepén természeti csapás gyanánt zúdult a szürke északi partokra. Volt még elég sok koszovói albán, szandzsáki bosnyák, néhány magyar és néhány (fiatal) szerbiai szerb is. Bosznia akkorra már jobbra teljes gőzzel működő vágóhíddá változott. Úgy látszott, hogy ez az európai preventív, higiéniai akció csak rövid ideig fog tartani: nap mint nap emberek százait vezették a csetnik kések elé (főként nőket, gyerekeket és tehetetleneket), és naponta két-három gyönyörű városkát romhalmazzá változtattak. Az első szerb táborok „mocskos mudzsahedinek” (francia–szerb propagandaiskola) és egyéb hazai „törökök” tömegét nyelték el, a nyugati „demokratikus tenger” pedig elnyelte az egészséges csemeték első szállítmányait.

Európa, emlékszem, habzott a lelkesedéstől. De hagyjuk ezt. Föltételezem, hogy erről minden szükségeset tudsz, tisztelt olvasóm.

Élet, tevékenység

A mindennapi élet, röviden szólva, semmiből állt: a menekült napokat, akár-hogy forgatjuk, csak a tetűk és poloskák lusta és pizsmogó munkájához lehet hasonlítani. Jegyezzük fel mégis a napi kötelezettségeket: kényszerű és lármás ébresztő, három étkezés és végül szabadon választott időpontban takarodó. Attól tartok, hogy az ébresztő leírása tartós pszichés sérülést okozna még a lelkileg legedzettebb olvasónak is, ezért átugrom.

A reggelit nyolc és kilenc között osztották. Műanyag tálcával a kezünkben sorba kellett állni, aztán a tejen kívül mindent kiönteni a bokorba. Az ebéd pontban délben kezdődött. A nagyétkűek lázadása nyitotta meg: „Ez nekik kenyér? Ezen keresztül lehet látni Kalmarba!”, és lopkodással zárult. Vaj, tej, cukor és főtt (lila, ehető) holland burgonyakonzerv volt a zsákmány. Emellett borsó, csakhogy édesített. Az asszonyok sokáig öblögették, és az udvaron szélteben-hosszában, naphosszat bugyogtak és sercegték a fazekak, a lábasok meg a mélyebb tálak. Vacsora hatkor. Kompót és csirkehús; szárny, nyak és farhát. A konyha előtt harcias sorok; a könyöke mindenkinek lehorzsolva, lapockáján cifra, véres karcolások.

* Mudzsahedin: iszlám harcos

A takarodó telt a legnyugodtabban, pontosan kimért ütemben. Először a gyerekek feküdtek le, aztán az öregemberek és öregasszonyok. Valamikor éjfél előtt a nők, aztán a megfontolt férfiak, éjnek idején pedig a füstös tévétermekből átvezett az álom vizeire a többi megszorított balkán etnikum is.

Háziipar

I.

Délután a tapasztalt táborlakók összegyűltek a gomolygó tüzek és bádogvályúk körül, melyek a szükség nyomására retortákká és kazánokká lettek átalakítva, és nekiláttak az élelmiszergyártásnak: a lopott margarinrögöket étolajjá olvasztották. A füst, mely ilyenkor ráfeküdt a táborra, súlyosabb volt a hadi mérgeknél. A megtöltött üvegeket (amelyek majd az északi táborokba mennek) éjszaka csomagolták, és az ablakom alatti bozótosba rejtették, úgyhogy késő éjszakáig ügyelnem kellett: miután elvégezték a dolgukat, a ráérő munkások előszeretettel be-bekandikáltak a szobákba, és összeszedték az eldugott tárgyakat. Igaz, nem sok dugdosnivalónk volt. Néhány trikó és fénykép otthonról; néhány száz német márka és F. Kafka két könyve, az *Elbeszélések* meg a *Naplók* (a „Nolit” kiadása 1984-ből). Tegyük még ehhez hozzá a néhány doboz piros „Silver”-t is, akkoriban mind ezzel a dohánnyal mérgeztük magunkat.

II.

Dél, hőség; ameddig ellát a szem, percegnek és pattognak a vulkáni kőzet lebotrtvált koponyái.

III.

Egy reggelen hegyi virágok csokraival díszített ormótlan fakeresztek virradtak ránk. A száraz, kiégett fűvön álltak, és a távolból szemlélve keresztre feszített óriások testéhez hasonlítottak. *Midsomar*, a nyárünnep. Ezen az ünnepen, állítják asszisztenseink, a svédek teljesen megvadulnak: egész éjjel tivornyáznak, énekelnek és táncolnak. Körözzünk a különös keresztek körül, bámuljuk, szaglásszuk őket. De semmi sincs, ami pogány táncmulatságra emlékeztetne. Semmi, kivéve a letaposott fűvet. Táncos lábak taposták. Honnan jöttek ide mindezek az emberek? Milyen utakon érkeztek? Hogyhogy nem hallottuk őket, mi, a kihegyezett fülű nyulak? Hol voltak a romáink, hol voltak a holdkórosok? És hol voltak a mi szép számú besúgóink és csavargóink?

IV.

Július közepén megeredtek az esők. Esővel feküdtünk, esővel keltünk. Egy reggelen két nő megőrülve ébredt. Az egyik özvegy volt, hatéves kislány anyja. Azt hiszem, Banja Luka városából menekült. Amikor két-három nap múlva elvitték az Öland szigeti bolondokházába, a táborban a gyermektelen ifjabb házások között huzakodás támadt a szerencsétlen kislány körül. Mindenki meg akarta menteni, mindenki örökbe akarta fogadni (úgy vélték, hogy ily módon könnyebben megszerzik a papírokat), s az Igazgatóság irodája hajnalhasadástól „nemeslelkű” kiabálással és hasonló sikoltozással telt meg. Ugyane kívánságát juttatta kifejezésre a tábor néhány alkalmazottja is.

De senkinek sem teljesült a vágya. Az asszony, épen és egészségesen, hamarosan visszatért a kórházból.

V.

Az esős időszaknak volt egy emlékezetes haszna is. Miközben az ablakban rothadtunk, a fiam, Hamza, aki hat évének utolsó két esztendejét falun (Šavci, Novi Pazar mellett) töltötte, álmosan azt mormolta: – Ilyenkor teli van gombával az erdő.

Kimentünk, keresztülfutottunk a táborudvar pásztázott területén, megkerültük a górért, bemerészkedtünk az erdőbe, és fél óra múlva egy halom gyönyörű vargányával tértünk vissza. Barakkunkban veszélyesen feljavult az élelmezés minősége. A mindennapi mérgezések ellenére.

VI.

Alkonyatkor az erdő szélén őzek tűntek fel. Karcsúk voltak és szürkék, s miközben legeltek, szegénykék, bizonytalanul, mint a bűnösök, a mellkasuk alatt rejtgették őzsutáikat.

4.

Csütörtökön délután a tábor gondnoka, a magas és néma F. J. Krabe régi, olajzöld bicikliket oszt szét köztünk. Vagy tíz van belőlük, mi viszont, ajvé, százan, úgyhogy a civakodás és a hiábavaló vérontás elkerülése végett törvényt hoztunk a biciklibérlésről: egy család – egy kerékpár – egy hét.

Mielőtt ránk köszöntött volna a csütörtök, szerdán éjfél után a cigány és albán családok kisebb sejtekre osztódtak, melyek aztán hajnalban, nem minden ceremónia és muzsika nélkül, átveszik az anyasejttől a megmentő kerékpárokat. Mi meg ott maradtunk üres kézzel. De nem estünk kétségbe. Már ugyanaznap estefelé, amikor az Igazgatóság utolsó tisztviselője még egyszer körülnézett, mielőtt eltávozott volna, emitt, a „település” másik végében, a „cigány barakkok” lépcsője előtt a biciklik két sorban parkoltak, és, miként a piacon, a gyerekek a táborudvaron kikiáltották a rent-a-car legújabb árát.

Bringát bérelni annyit jelentett, mint néhány órára megérezni a szabadság csalfa lehetőségét. Kikerekezni a táborból, egyedül lenni, senki lenni, a tájak szédületében elfelejteni, ki vagy, hol vagy és milyen hírekben reménykedsz. Egyes kerékpárosok odüsszeiái, melyek semmivel sem voltak kevésbé izgalmasak, mint Homéroszéi, egész júliusban fűtötték a képzeletünket, különösen éjszaka, amikor az északi égbolt kristályos csillagai alatt nem lehetett aludni.

Első alkalommal a szokványos cserekereskedelemmel jutottam hozzá a biciklihez három zacskó „Silver” dohányért, és nekilódultam a mezőn keresztül az aszfaltút felé, mely a tábor előtt vezetett, s ha kelet felé veszed az irányt, a mocsarak és a tavak felé tart, vagy, fordított irányban, egy városkáig, mely, ha jól nekigyürkőzöl, hat órányira van innen. Nem jutottam messzire. Az út legkezdetén, jóval az árnyékos, elviselhetetlen fenyőerdővel borított fennsík előtt, megpillantottam néhány sárga-fehér tehenet és borjat, amint a bozótot harapdálják egy gyér fűvel és csalánnal benőtt tenyérnyi tisztáson.

Megálltam és odamentem hozzájuk. A fiatal tehenek, akik hozzászoktak a ma-

gányhoz, megrémültek váratlan társaságomtól. Amikor észrevettek, felemelték a fejüket, és szemrebbenés nélkül bámultak rám. Ha mozdulok, futásnak erednek és eltűnnek. Nem bántottam őket. Jó illat maradt utánuk – a megrágott növények és a friss trágya illata, a szúnyogok megnyugtató és kellemes zümmögése.

5.

Az itteni mezőkön nincsenek tücskök. Nincsenek méhek és dongók. A hegyi virágok mégis virágznak. De nincs illatuk.

6.

S. Hazbo különösen nehezen viselte a vadont. Nemigen kedvelte a szél ringatta borókafenyőket és erdei fenyőket, meg a ritka és meddő áfonyabokrokat. A gyerekkorára és a Ladëvac-hegyre emlékeztették. „Évente egyszer felmentünk a Ladëvacra, táncoltunk, énekeltünk és sírtunk, hogy visszaemlékezzünk azokra az időkre, amikor többistenhívők voltunk, és amikor nem a vallási hovatartozásunk miatt mészároltak bennünket, hanem csak úgy, dühből.”

A pusztákon és a sziklásban barangolt, órákig ücsörgött az aszfaltút padkáján, és gyerekesen örült, ha nagy ritkán elment mellette egy-egy jármű. Teli tüdővel beszívta a motorolaj kipárolgását, ujjongva gyűjtötte az összegyűródott újságpapírokat, és közben hangosan álmodozott „a dudálásról meg a zöldre várakozó sokadalomról egy parázsló nagyvárosi útkereszteződésen, ahol végtelen a közlekedés folyama”.

Egy ködös szombati napon felbukkant a szobámban, és felrántott az ágyból.
– Emmaboda, öregem! Emmaboda! Felfedeztem a civilizációt...

Emmaboda egy kis település a tó mögött, Vissefjärdától jobbra, tíz kilométernyire a tábortól.

– Van ott egy könyvtár – állította Hazbo. – Vannak élő emberek. A téren sétálnak, fagylaltot nyálnak; van parkoló és újságostrafik! Szereznünk kell két jó bringát.

Lementem a barakkpincébe, felébresztettem Fiksát, a „cigány nagykövetség kultúrattaséját és sportfelelőset”.

– Megtiszteltetés számomra – mondta Fiksa, amikor megpillantotta Hazbát. – Parancsoljon, doktor úr.

– Két erős bringára van szükségünk, főnök.

Nem volt tér, az emberek nem nyaltak fagylaltot, nem emlékszem parkolóra sem, de mindez nem fontos. A könyvtár valóban létezett. Ebben a kis könyvtárban a világ északi csücskében, az Emmaboda nevű víz alatti településen, vagy harminc könyv volt a mi nyelvünkön. Főleg a zágrábi „Hit” nevezetes könyvei. Hazbo eltűnt az angol nyelvű osztályon.

– Hű, mennyi! – kiáltotta onnan – Halomszám!

Éjfélre visszaérkeztünk a táborba (nagy könyvrakományokkal). Az én barakkom előtt még mindig mulatoztak az emberek. Verték a csörgődobot, reszkettek az elnyújtott hangok; hűgyszag terjengett, meg a pislákoló tüzeken megpörkölődött bőr szaga.

7.

Az utazó élelmiszerárusok váratlanul jelentek meg. Koszos teherautókkal jöttek, némán, nagy, délies szemükben a csavargók odakozmált félelmével. Jobbára keletiek voltak, irakiak, szírek és kurdok. A tábor kapuja előtt parkoltak le, ponyvát vertek, és a kőkerítés mellett felsorakoztatták déligyümölccsel, liszttel, olajjal, fűszerekkel megrakott kosaraikat. Szótlánul mentünk hozzájuk, szó nélkül kereskedtünk velük. Noha ők voltak első kapcsolatunk az itteni valóságos világgal, ezek a szomorú karavánok keveset mondtak el nekünk erről a világról. Míg meg nem jelentek a „mieink” is – lengyelek, románok és albánok. Volt sonka, füstölt kolbász és csevap – a vissefjärdai vadonban elkészítve ezek voltak az első gyilkos fegyvereink. Kis híján halálra etettük velük az Igazgatóság tisztviselőhadát.

De nem a lakomák kora volt ez.

A kereskedők után néhány nap múlva megérkeztek a tábor kapuja elé a SIV (a betelepülőkkel foglalkozó intézet) hivatalnokai, s vele rajnyi apró, vérszívó rendőr. Sor került az első, sorsdöntő menekült-interjúkra és nyilatkozatokra. Ahhoz, hogy kihajtsuk a vízumot, muszáj volt befektíteni a hazánkat. Begyakorolni egy kemény odüsszeiát, előkészíteni az áldozatokat és más bizonyítékokat.

Egy időre munka nélkül maradtak az említett kereskedők. Többet nem vásároltunk semmit.

– Cifra nyomorúság! – panaszkolta Omer („a volt Omer, Čukovac falvából, a TK Raška volt sofőrje, volt bokszo, Szerbia amatőr bajnoka váltósúlyban az 1976-os és 1977-es esztendőben”) a konyha előtt várakozó szomorú gyülekezetnek. – Reggel interjún volt a feleségem. Megmérték a fejét, aztán a fenekét, faggatták előkről és holtakról, aztán most itt van, fekszik, habzik a szája. És holnap én vagyok soron! A rettegés úgy összetekeredett itt bennem, mint a kígyó.

Aki csak fel tudott kelni az ágyból, kora reggel kiballagott a süket erdőkbe, vastag papírkötegekkel a hóna alatt. És ott álló nap gyakorolták a bizalmatlan és szörnyű betelepülési bizottság előtti föllépést.

Rosszindulat lopakodott az emberek közé; a tulajdon árnyékuktól is tartottak.

– A bizottság csak eredeti, lepecsételt iratokat fogad el. Akit politikailag üldöztek, az biztosan átmegy – dobolták ki, mint a kisbírók, a híreket a harcedzett menekültek. – Nincs mese, nem lehet hazudni, fegyverbe, emberek, csatába a bizonyítékokért!

És, amire a vissefjärdai táborban még nem volt példa, az elveszett emberek tömege fölött a koszosói albánok vették át a vezérszerepet. Nekik bőven voltak ilyen ördögi papírjaik, igazolásaik és elismervényeik, „pecsét pecsét hátán”. És elkezdődött a kínos kereskedelem. Egy igazolás, mely „fekete-fehéren” állította, hogy ez és ez (a nevet kék töltőtollal beírni) Azem Vlasi sofőrje volt, 50 márkába került, ugyanennyit kóstált a tartalékos katonai behívó is, a Titova Mitrovica-i Községi Bíróság ítéletei azonban háromszor ennyiért fogytak, mint a cukor.

Az ügyletet igen hamar leleplezték. Már az asszisztenseink is ezeket az igazolásokat lengették (többnyire a mitrovicai bíróság ítéleteit). A táborigazgatóság kihirdette, hogy a betelepülési bizottság egy hétre felfüggeszti a munkát, s időközben megtisztítja a menekültek nyilatkozatait a bizonyító anyagoktól meg az érvénytelen, pecsétcselvényektől.

És miközben a hírhedt balkáni találékonyságunk szégyenteljesen kihuny, ismét megjelentek az élelmiszerkereskedők. Ezúttal nem liszt, hús és banán volt a kosaraikban. Ezúttal jugoszláv katonai egyenruhák bűzlöttek a piaci kosarakban. Mintha csak az imént szedték volna le őket a haldoklókról; a golyóvágtá lyukakban még terjedt a vérfolt; lepattantak a gombok a penészes rongyokról.

Július 23-án, délelőtt tízkor a tábor igazgatósága elzavarta a kereskedőket a kapukból. A megváltó kereskedelemnek örökre befellegzett.

8.

Mi a haza? – hiába kérdeztem magamtól ezekben a szerencsétlen napokban reggeltől estig. Felidéztem magamban a rám ragadt iskolás tudást, eszembe jutottak a hazafias költők versei (akik, akadémiássá növe, gyilkos guszlákra cserélték finom lantjukat); összekevertem Kardelj, Lenin és Marx eszmefuttatásait; megpróbáltam szétválasztani a *haza* és az *állam* fogalmát, ámde mindhiába.

A sok agyalás egyetlen képbe tömörült össze: falusi házam felett (Šavci falu, u. á. Novi Pazar), ahol az utóbbi években tartózkodtam, késő ősszel az egyik lankán, a mezsgyén, megsárgultak a falombok. Voltaképpen göcsörtös, alacsony bokrok voltak ezek: galagonya, mogyoró, som és kökény. Előbb arany-színűre váltak, aztán pirosba, bíborba öltöztek, majd megfeketedtek és végül lehullottak.

A bokrok között nőtt egy vékony, alacsony fa is, melynek lombja már akkor megsárgult, amikor a többi még zöldellt. Amikor a többi lomb megsárgult, ez lángolt. Amikor a többi elszáradt és megfeketedett, ez még mindig lángolt, mint a máglya. És így lobogott egész decemberben is.

A domb fekete, kisírt arcán magányos csillag parázslík.

Nem volt nap, hogy ne bámultam volna elragadtatottan.

Ugyan miféle fa lehet, tanakodtam gyakran. Muszáj megnéznem közelebről, még ezen a héten megteszem, fogadtam meg. És mindannyiszor hazudtam. Az utolsó Šavciban töltött őszön azonban teljesítettem a vágyamat.

Vadalmafa volt.

És amikor itt, a néma északi ég alatt kimondom vagy hallom a haza szót, egy vadalmafa jelenik meg a szemem előtt, bíbor lombbal!

Szóval ez Ő. A hazám.

Éjjel azonban másmilyennek álmodtam. Ül, tiszta feketében, valami földkupac mellett, amit száraz fűcsomók borítanak. A szeme ráncos, kiszáradt, de nem halott. Néha (álomban) ezek a szemek néznek. Nem emlékszem, merre, mert a kezére tapad a tekintetem. Ölbe eresztve, élnek az ujjai, mint a giliszták, száraz kenyérrögöt morzsolnak, de nagyon bizonytalanul.

Vissefjärda

1.

*A mi táborunk az erdőben van.
Az első városig egy nap járás.
A sínen mennek, de aki bírja
a vízen, lápon is bátran átvág.*

*A tündérek. Meg a bosnyákok.
(A járt út a boldogok reménye.)
Éjfélkor indulnak, ha kékre váltott
a havas ormok vörös visszfénye.*

*Némán mennek. Nyeli, issza
a tavak, mocsarak vize őket.
Élőt nem tűr el ez az iszap:
halottnak, lidércnek bölcsője.*

*Aki átkel, aki nem hal meg
(ha eszt nem veszti közben),
reggelre beér a városba,
hol végre láthat valódi embert.*

2.

*Dél van, hőség. Az esőt lessük.
Csajkák csörögnek, elül a lárma.
Bodza virágzik, árnyékszék búzlik,
tekergőzik lágy melankóliája.*

*Balra a víz, jobbra az ágak
szürke szakálla lángra gyullad;
kacaj és sikoly. És zihálás a
gazdag hegyi házak alatt.*

*Percegő növények. A homokban
vidám verebek fürdögélnek.
Az esőt lessük. A vadonban.
Karóról, kötélről kupacba gyűjtve.*

*Táncol a viola, nem pihen.
Férfiak tenyere egymásra csattan.
Midsomar virágos keresztje
kifordul a húsviharban.*

*Káprázat, szága; fehér hölgyek,
mint az aratók, oly erősek,
rám eresztik a szemüket,
s a hajók törnek, süllyedeznek.*

*Süllyedünk mi is, idegen, mord,
kenyér után koslató páriák:
cigányok, kurdok és bosnyákok.
Nincs házunk, sírunk, és nincs szabadság.*

Göteborg, kikötő

*A fehér hajók
már várakoznak,
hogy virradatkor kifussanak
Amerikába, Kanadába.*

*A fagyos mólón sorakoznak,
tornacipőben vagy anélkül,
parázsló kendők mellett,
az albánok, kurdok és bosnyákok –
napszámosok lélektelen,
kapa híján,*

*várják a hajnalt, és csörren-zördül
aranygyűrűjük
a kezükön,
aranyfüggőjük
a mellükön,
szédíti őket a déli ének,
mely kobraként
tekereg föl,*

*miközben vihar süvölt,
hullám hullámot ver,
és a toronyóra éjfelet üt...*

NYUGATON A HELYZET VÁLTOZATLAN

A délszláv okcidentalizmus végleteiről

„Hiába keres a Nyugat olyasféle formát az agóniájának, mely méltó lenne a múltjához. A Kelet a virágokra és a lemondásra összpontosított. Mi a gépeket és az erőfeszítést szegezzük szembe vele, meg ezt a fokozódó melankóliát, a Nyugat utolsó rángását.

Nyugat? *Esély* jövő nélkül.

Nézzék meg a Nyugatot: degeszre van tömve tudással, aljassággal és restséggel.

A Nyugat halad, ijedten fejleszti saját elkényeztetettségét – s én már kevésbé irigylem azokat, akik, látván Róma alkonyát, úgy hiszik, hogy egyedülálló vigaszban van részük, amit csak ők élvezhetnek.”

E. M. Cioran: *A kétségbeesés szillogizmusai*

Talán nem árt, ha kezdetnek etimologizálunk egy kicsit. Az *orient* fogalma a latin *oriri* igéből származik, ami annyit jelent, mint *nőni*. Az *okcident* terminus eredete szintén egy latin ígére megy vissza: *cadere* azt jelenti, hogy esni, hullani. Világos, hogy esetünkben a Napra történik utalás, azonban a szimbolikus tréfa sem hangzik rosszul: a Kelet természetében gyökerezik a terjeszkedés, a Nyugatéban pedig a hanyatlás. Spengler híres könyvcíme, *A Nyugat alkonya*, ebben az értelemben szinte pleonazmus.

Ebben az esszében a Balkánon, pontosabban a volt Jugoszlávia területén honos tipikus Nyugat-képzetekkel szeretnék foglalkozni. Ebből a nézőpontból a Nyugat fogalma meglehetősen próteuszi és igen cseppfolyós. Más szóval innen nézve a Nyugat valami relatív, valami, ami nem *mi* vagyunk. Ebből a távlatból, amellyel itt foglalkozni kívánok, a Nyugat olyan, mint a szivárvány: lehetetlen elérni. Valaha réges-régen, *in illo tempore* mi is Nyugat voltunk, a távoli, láthatatlan jövőben talán ismét az leszünk, ám a jelen perspektívájából a Nyugat valami elérhetetlen.

Gyerekkoromban, a múlt század nyolcvanas éveiben Albániát Jugoszlávia legnagyobb részében általában úgy élték meg, mint az elmaradottság netovábbját jelölő országot. Ebben az időben a tipikus jugoszláv jó adag megvetéssel viszonyult (az akkori) Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország lakosaihoz. Románia és Bulgária¹ polgárait

Muharem Bazdulj (1977, Travnik) – szarajevói bosnyák író és a *Dani* című hetilap vezető kulturális újságírója, hat prózakötet szerzője, melyek közül a legutóbbi, mely 2007-ben jelent meg, a *Tranzit, üstökös, napfogyatkozás* címet viseli, és a posztmodern bosznia-hercegovinai regényirodalom legkiemelkedőbb alkotásának tekinthető. Itt közölt esszéjét a *Sarajevske sveske* című, Szarajevóban megjelenő, az ex-jugoszláv térség irodalmát átfogó folyóiratból vettük át (2004/6–7.).

¹ Dubravka Ugrešić így ír erről *A hazugság kultúrája* című könyvében: „Néha földikkel is összefutottam, jugoszlávokkal. Két dolog, az útlevel és a valuta biztonságérzet adott nekik, azzal az érzéssel töltötte el őket, hogy ők jobbak. Az én hazámiai azokban az években ‘embernek’ érezték magukat Moszkvában, Budapesten, Prágában, Szófiában... Jobbnak tartották magukat, mert olyanokkal voltak körülveve, akiknek rosszabbul ment a soruk.”

még nagyobb adag megvetés illetve, ám a korabeli Európa igazi páriáinak Albánia lakói számítottak. Nyilván ebben az időben kelt szárnyra egy kérdés-felelet formájú vicc. *Melyik a világ legszegényebb országa?*, szól a kérdés, amire a válasz: *Macedónia*, s a kommentár így hangzik: *Baszhatják, nekik Albánia a Nyugat*.

Sok mindent kiolvashatunk ebből a viccből; szépen meglátszik belőle a 'Nyugat' szó kettős jelentése. Alapvető földrajzi jelentése peremre szorult – épp ettől működik a vicc. Mert a Nyugat ebben az élményvilágban mindenekelőtt a jobb élet, a földi mennyország, a megvalósult utópia helyszíne. A régi latin mondást parafrázálva: az neked a Nyugat, ahol jól érzed magad. Ha tehát Macedóniának Albánia a Nyugat, akkor ott, bármennyire is pocsék, mégis sokkalta jobb az élet, mint Macedóniában.

Ha tehát a Nyugat a jobb élet helyszíne, akkor ennek nem sok köze van az égtájakhoz. Na de azért mégsem ilyen egyszerű a dolog. Tény, hogy jugoszláv perspektívából a múlt század nyolcvanas éveiben azokat az országokat vették Nyugat-számba, amelyek földrajzilag is nyugatra vannak a Balkántól. Még Jugoszlávián belül is – konkrétan boszniai perspektívából –, a nyugati köztársaságok számítottak Nyugatnak: Horvátország és Szlovénia, esetleg még Belgrád, mint szabályt erősítő kivétel és főváros, mely, akárcsak a legtöbb országban, vonzotta a vidékieket. Azonban Horvátország és Szlovénia nyugatiassága azon múlt, hogy egy kicsit vagy nem is kicsit hasonlítottak az „igazi” Nyugathoz, amit, tapasztalatból kifolyólag, az emberek többsége számára főként Németország szimbolizált, esetleg Olaszország.

Nézzük meg egy kicsit jobban, miért van ez így. A néhai Jugoszlávia hét állammal volt határos: Albániával, Görögországgal, Bulgáriával, Romániával, Magyarországgal, Ausztriával és Olaszországgal. A hét közül négy – Albánia, Bulgária, Románia és Magyarország – szocialista állam volt, és valamivel „zártabb”, mint Jugoszlávia. Az átlagos jugoszláv, mint már mondtuk, megvetést, szánalmat táplált ezeknek az országoknak a polgárai iránt. Úgy általában szerencsétleneknek tekintették őket. Ausztriát és Görögországot ezzel szemben nem tartották szerencsétlen országoknak, ámde nyugatinak sem. Jugoszláv perspektívából csak a nagy országok számíthattak Nyugatnak. Görögország esetében ott volt még a Balkánhoz² való tartozása is, Ausztriát pedig (miként egyébként Svájcot is) gyakran Németország pusztá (és kevésbé értékes) függelékeként tekintették. A Jugoszláviával határos hét ország közül voltaképpen csak Olaszországot érzékelték igazi Nyugatnak.

Olaszország nyugati mivoltáról a jugoszlávok többsége turistautakon győződött meg, míg Németország nyugatiasságát a számos gazdasági emigráns tanúsította. A legtöbb jugoszláv számára Trieszt volt az első (és gyakran az egyetlen) külföldi város, ahol járt, és ritka volt az olyan család, melynek legalább egy tagja ne tartózkodott volna, ahogy mondani szokták, „ideiglenes munkán” Németországban.

A tény, hogy a korabeli Jugoszláviában épp Olaszország és Németország lett a Nyugat paradigmája, némiképp meg volt azonban terhelve. Ugyanis a szocialista Jugoszláviában a második világháború, illetve – ahogy akkor nevezték – a népfelszabadító háború centrális történelmi eseménynek számított, mint a külső ellenségtől való védekezés és a belső forradalom hatalmas példája. A külső ellenség pedig éppenséggel Olaszország és Németország volt. A számtalan film, az évenkénti háborús megemlékezések, a második világháborúnak az iskolai tantervekben elfoglalt kivételesen jelentős helye miatt Olaszor-

² Ebből a perspektívából nézve a Balkán (mint az európai *orient*) és a *Nyugat* kölcsönösen kizárják egymást. Ebben az értelemben érdekes az utóbbi időben meghonosodott *Nyugat-Balkán* szóösszetétel, amit általában az ex-jugoszláv országokra alkalmaznak, Szlovénia nélkül, és Albániát is beleértve. Ha ezek az országok alkotják *Nyugat-Balkánt*, akkor nyilván Görögország, Bulgária, Románia és Törökország európai része a *Kelet-Balkán*, mely – lám, micsoda paradoxon – az euroatlanti integrációhoz való közeledés szempontjából közelebb áll a Nyugathoz mint *Nyugat-Balkán*.

szág és Németország a viszonyok békebeli rendeződése ellenére a jugoszlávok többsége számára továbbra is magán viselte, ha nem is kimondottan, de tudat alatt, az agresszor sötét bélyegét. Úgyhogy a Kelet–Nyugat, illetve a Balkán–Európa dichotómia (a Balkánon, no és másutt is, Európa fogalmán a közbeszédben ma is kizárólag a kontinens nyugati részét értik, vagy ahogy Dubravka Ugrešić mondja: amikor a „keletiek” Európát mondanak, általában a „nyugati” felét értik alatta) egyúttal a *mi* és az *ők* dichotómiát is magában foglalja a második világháború perspektívájából, sőt még a gonosz és a jó archetipikus kettősségéből is van benne leheletnyi.

Vad irodalom című könyvében, mely *Az irodalom alatti irodalom etnolingvisztikai tanulmányozása* alcímet viseli, Ivan Čolović többek között megvizsgálta a jugoszlávok Nyugat-élményét is, mégpedig egy csak első látásra triviális területen. Tudniillik a fociról van szó, illetőleg a sportújságírásba sorolható szövegekről. A futballból vett példák, melyeket Čolović idéz, szépen kiviláglik, hogyan éltek meg úgy általában a Nyugatot Jugoszláviában. Nem véletlen, hogy a szóban forgó példák épp az olaszokra meg a németekre vonatkoznak. Az Inter labdarúgóklub játékosairól szólva az egyik Čolović által idézett újságíró ezt írta: „Ők gyorsan megfürödnek, gyorsan esznek, ők nem nevetnek, sietnek haza a feleségükhöz, a gyerekeikhez, a számláikhoz.” A német Borussiaról szólva pedig a következő fogalmak kerülnek elő: precíz gépezet, harciasság, kifogástalan szakmai tudás. Az olaszok továbbra is ravaszak, ügyesen lépre csalják az ellenfelet, mindent kiszámítanak, miközben a németek szívósak és következetesek, pedánsak és precízek, racionálisak és erősek. Az olaszokkal és a németekkel szemben a jugoszláv futballisták játéka mindenke előtt szép, aztán bravúros, bámulatos és fantáziadús. „Futballistáink ellenfelei mind rendkívül gyakorlottak vagy ravaszul számítók, de vannak olyanok is, akiket nem tüntet ki egyik racionalitás-fajta sem az említett kettő közül – ők az elementáris őserőre hagyatkoznak. Így aztán a *mi* tehetséges, fantáziadús, okos, szellemes játékunk olyan futballal kerül szembe, amit brutális agresszivitás, fanatikus kitartás és fejetlen támadási lendület jellemez” – állapítja meg Ivan Čolović.

Ha a fenti idézetből kihagyjuk a játékot és futballt, máris előttünk a generális Nyugat-élmény, mely *mihozzánk* viszonyítva képződik meg. A Nyugat brutálisan agresszív, elemi erejű, fanatikus kitartó, ámde *mi* tehetséggel, képzelettel, tudással és szellemességgel szállunk szembe vele. Ezt a Nyugat-élményt variálják a történelmi tankönyvek és a mindennapi kocsmai beszélgetések is. Mert a második világháborúban *mi* az ellenség számbeli fölényét, agresszivitását és technikai előnyét képzelettel, szellemességgel és tudással győztük le! A Nyugat gazdagsága és csillogása csakis hamis: a nyugati emberek számítóak, pedánsak és precízek, racionálisak, *gyorsan megfürdenek, gyorsan esznek, nem nevetnek* stb. Velük ellentétben *mi* talán kissé lazák és felelőtlenek vagyunk, no de milyen közvetlenek, milyen szenvedélyesek, és *mi* aztán tudjuk élvezni az életet stb. Lehetséges még egy valamelyest parmenidészi felosztás is: *mi* melegszívűek, gyöngédek és jók vagyunk, *ők* ezzel szemben ridegek, gorombák és gonoszak. No de mindezt szimbolikusan a következőképp lehet legkönnyebben szemléltetni: a Nyugatnak nincs lelke, a Nyugat elvesztette, eladta a lelkét.

És már itt is vagyunk a *szláv lélek* jól ismert kliséjénél.³ Kundera *Halhatatlanság* című regényének bizonyos állításaira támaszkodva elmondhatjuk, hogy a balkáni ember gyakran *homo sentimentalis*nak éli meg maga-magát. Kundera szerint „a *homo sentimentalist* nem elég érző embernek tekinteni (hisz valamennyien azok vagyunk); olyan ember ő, aki

³ Avishai Margalit és Ian Buruma így vélekednek erről híres esszéjükben, az *Okcidentalizmusban*: „A lélek témája újra meg újra felmerül az okcidentalizmusban. A 19. század szlavofiljei szembeállították a 'nagy' orosz lelket a gépies, lelketlen Nyugattal. Azt állították, hogy az orosz lélek mély érzésű és megérti a szenvedést. Ezzel szemben a nyugatiak gépiesen hatékonyak és csak ahhoz van érzésük, hogy kikalkulálják, mi a hasznos.” (Takács Ferenc fordítása)

önmagában való értéké emelte az érzelmeket". Az önmagában megálló értéknek tekintett érzelem élményében rejlik az a képzelt és sóvárgott *differentia specifica*, mely, a mi szemszögünkéből, megkülönböztet bennünket a Nyugattól. Ezért van, hogy az újságszövegekben és a hasonló „vad irodalomban” a nyugati embereket gyakran hasonlítják a robotokhoz, az embertelenül érzéketlen, kizárólag a munkára beprogramozott teremtményekhez. Így tekintve hiába csillog-villog a Nyugat, ha belülről rothadt.

Pont ez a szintagma, a *rothadt Nyugat* volt annak idején szinte általánosan elfogadott a volt Jugoszláviában. A huszadik század utolsó évtizedében Szerbiában, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában is meghonosodtak a variációk a *rothadt Nyugat* témájára, ezért itt most röviden és szemléletességre törekedve elszórákozunk velük egy kicsit.

Minél keletebbre megyünk, annál erőteljesebb a Nyugattól való irtózás. A kilencvenes években tipikussá vált szerbiai Nyugat-képzetekkel a már említett Ivan Čolović foglalkozott legmélyrehatóbban. A *szimbólumok politikája* című tanulmányában például ezt mondja: „A mai szerb politikai mítoszok figurái közt ismét előkelő helyet foglal el (miként ez már többször megtörtént a 19. és 20. században) egy gonosz istenség, valamiféle bukott angyal, mely Rothadt Nyugat vagy Európa Asszonyosság néven is ismeretes. Ezzel a biológiai és morálisan is lezüllött szerzettel szemben helyezkedik el Szerbia erőből duzzadó figurája, mely undorodva és szégyenkezve szemléli az előtte álló nyomorultat. Úgy néz rá, mint az elvesztett ártatlanság vagy a rossz lelkiismeret megtestesülésére, ám ugyanakkor mint a lehetséges menekvés ígéretére. (...) A szerb mítoszok némelyik verziója szerint Európa nem mindig volt ilyen, mint most. Azért csúszott le a kádencia, a rothadás, a feledés, a korrupció szomorú gyümölcse. (...) Belezuhanása az anyagba bizonyos fajta metafizikai amnéziát is jelent, létfeledést. A létezés kontinuitása helyett Európa elfogadta a profán időbeliséget, a haladásnak értett, a 'vertikálist' nélkülöző történelmet, melynek nincs lelke.”

Ugyanebben a könyvében Čolović emlékeztet bennünket arra, hogy ez a képzet a Nyugatról semmiképp sem újdonság, és Jan Kolar versét idézi a tizenkilencedik század közepéről, melyben a költő azt jósolja, hogy Nyugat-Európa még remegni fog az egyesült szlávok előtt. Čolović szerint „ez a vers azért is érdekes számunkra, mert felfedi annak a mitikus képzetnek az egyik legősibb forrását, mely szerint a szerb nép reprodukív képessége különleges értéket jelent. A szerbeket, akárcsak a többi szláv népet, roppant életerő és ellenállóképesség, frissesség és természetesség jellemzi; a szlávok seregletében ők őrzik az életerő és a frissesség – a reprodukív képesség, azaz az ehhez szükséges férfi instrumentumok és szimbólumok lényegét”. Egy lábjegyzetben Čolović Danilo Kiš-t, azaz az *Anatómiai leckét* is említi, ahol Kiš többek között leszámol a szerb irodalmi klisével, mely szerint a szerbek a termékenységkultusz őrizői és táltosai. Ez a klisé azonban nemcsak az irodalomban létezett. A balkáni délszlávok tömegesen meg vannak győződve, hogy általában véve potensebbek, jobb szeretők és „nagyobb kanok” a nyugatiaknál, meg azoknál is, akik a „sajátjaik” közül Nyugat-pártiak.⁴ Az ún. nemzeti ügy „árulóit” nemcsak a *Nyugat szolgálóinak* nevezik, hanem gyakran megkapják azt is, hogy *buzik*, mert balkáni nézőpontból a (főként férfi) homoszexualitás rothadt nyugati kórság, s az igazi *macho* szerbek, horvátok vagy boszniaiak között ilyesmi nem fordul elő. Az ex-jugoszláv

⁴ Ez nem kizárólag a délszlávokra jellemző. A már említett, *Okcidentalizmus* című esszéjében Margalit és Buruma ugyanezt veszi észre Bin Ladennél is. „Bin Laden a férfiasság és a nők megszállottja. Mi több, ez az egyik legkedvesebb okcidentális credója. 'Ennek a régióknak [az Öböl országai] az uralkodói nem férfiak', mondta 1998-ban. 'Ők maguk is női népek tartják magukat. Az istenért, a muzulmán nők elutasítják, hogy ezek az amerikai és zsidó prostituáltak védelmezzék őket.' Bin Laden szerint a Nyugat rászánta magát, hogy 'elvegye a férfiasságunkat. Mi viszont férfinak hisszük magunkat.'” (Takács Ferenc fordítása)

hétköznapiak egyik kliséje volt az is, hogy a külföldi turista nők (főleg a német nők) azért járnak az Adriára nyaralni, mert itt a hazai csődörök jobban kielégítik őket, mint az otthoni férfiak.⁵

A Nyugathoz való tipikus horvát viszonyulás valamivel összetettebb. A szerbek és a horvátok önképének különbözőségét a közbeszédben leggyakrabban Miroslav Krleža mondásával szokták illusztrálni: *Isten mentsen a szerb hősiességtől meg a horvát kulturáltságtól*. Miközben Szerbiában a Balkánhoz való tartozás elfogadott, Horvátországban meglehetősen más a helyzet.⁶ Boszniahoz és Szerbiához viszonyítva Horvátország igen határozottan Nyugatnak tekinti magát, ám amikor például Ausztriához viszonyul, akkor már másként fest a dolog. *Hitler Bécs*e című esszéjében így ír erről Boris Buden: „Ha még él a hagyományos zágrábi, illetve horvát kispolgár jelensége, akkor világának központi fantazmája Bécs. Ez az a város, mely fontos dolgainak tekintetében mércéül szolgált és szolgál. Igaz, fontos dolga nem sok volt, ám annál többet jelentettek számára. Például a kultúra, viselkedésként értve. Hogyan kell szabályszerűen köszönni, hogyan kell tartani a kést meg a villát, kellemesen és feltűnés nélkül társalogni, egyszóval a kultúra mint illedelmes viselkedés.” Azonban az, úgymond, másmilyen kiinduló vízió mellett a tipikus horvát Nyugat-képzet is a Nyugat rothadásáról szól, Európa pedig, ha nem is vált asszonyossággá (mint Szerbiában), kurvává viszont igen. Stijepo Mijović Kočan horvát író az egyik 1994-es szövegében *képmutatón mosolygó nagy kurvaként* említi Európát – ennek az idézetnek a hatására írja majd meg Boris Buden *Európa kurva* című briliáns esszéjét. Mint mondja, *a kurva tipikus szinonimája az erkölcsi és érzelmi romlottságnak*. Ám az ilyen Nyugat- és Európa-képzet mögött ott van a fent említett sztereotípiák is önmagunkról mint *machó* férfiakra. Van ebben valami abból az értelemmel teljesebb szexizmusból is, melyben a férfiasság minden pozitívitás szinonimája, a nő pedig csupán anya vagy kurva lehet. Az anya metaforája a szeretett haza számára van lefogalva, s Európának csupán a kurva szerepe marad.

Ami a tipikus boszniai Nyugat-élményt illeti, ez az utóbbi tíz évben leginkább a bosznia-hercegovinai háborúra való európai reakció függvénye. Európa közömbösségét ebben az értelemben leggyakrabban olyasminek tartják, amiért szégyellnie kellene magát. Vehid Gunić televíziós újságíró háborús naplójának címe ki is mondja: *Szégyellj magad, Európa*. Szégyenre pedig természetesen az a tény ad okot, hogy Európa katonailag nem avatkozott közbe, és nem állt határozottabban az áldozat partjára.⁷ Azonban Európa ily mélyre

⁵ Ivan Čolović *A harcok bordélyja* című könyvében rámutat ennek a motívumnak egyik variánsára. Az ún. Knindzsákról (szerb paramilitáris alakulatok Horvátországban) szóló propagandisztikus képregény regényesített verziójában, melynek címe *Jönnek a démonok*, szerzője pedig M. Krajišnik, olyan jelenetek találhatók, amelyeket Čolović hazafias pornográfiának nevez. A szerb Sava például a repülőben a német légikisasszony bájait élvez. Čolović így elemzi ezt a jelenetet: „Először is a szerb Savát a szépséges nő már-már alázatosan kérleli, hogy méltassa őt figyelemre. Másodszor, ez a nő német, ám elfeledkezvén nemzeti gőgjéről térdre állva ügyködik Sava szerb gatyája körül. Harmadszor, ebben a gatyában olyan 'férfibüszkeség' lakozik, amellyel csakis egy szerb dicsekedhet, és a német nő áhitattal fogadja ezt az égi ajándékot.” Említsük meg azt is, hogy Sava segédeként, Boškónak és Nikolának az az egyik fő jellemzője, hogy megvetik a „buzikat”, különösképp az *európai buzeránsokat*.

⁶ Ebből a szempontból áruklódó a megboldogult horvát elnök, Tudman kezdeményezése, miszerint alkotmányosan tiltsák be a Balkánnal való társulást. Boris Buden írt erről *Mission Impossible* című tanulmányában. Hasonló dolog esett meg az ilyesmire szinte immunis Szlovéniában is. Milica Bakić-Hayden írt egy helyütt a szlovén parlament tíz, nyolc különböző politikai párthoz tartozó tagjáról, akik a parlament elé terjesztették a Szlovénia közép-európai jellegét leszögező határozatot.

⁷ Különösen bizarr momentum tanúi lehettünk vagy hét évvel később, amikor a NATO végre interveniált, ezúttal a koszovói háború miatt. Ekkor Szerbiában elsajátítják annak a diszkurzusnak bizonyos elemeit, mely Boszniában dívott, amikor itt a katonai intervenciót hiányolták. Teofil

süllyedésének okai, úgy tűnik, ebben az értelmezésben is eléggé hasonlítanak az előző példákhoz megismert interpretációkhoz. Ebből a szempontból tanulságos lehet Ahmet M. Rahmanović *Sötét lélek* című regénye, melyet 1999-ben adott ki a „Svjetlost” kiadó, még hozzá rögtön 5000 példányban, ami a háború utáni körülmények közt Boszniában hatalmas példányszám volt. A szóban forgó regénynek nincsenek valami nagy irodalmi ambíciói, sajátos háborús thriller ez, a széles olvasóközönségnek szánva, ám található benne olyan részletek, amelyek elég jól összefoglalják az Európáról és a Nyugatról szóló elterjedt kliséket. Egy helyütt például ez áll ebben a regényben: „Európa olyan, amilyen, egy fáradt, öreg hölgy, akinek már nincsenek eszményei, nincsenek nemes céljai, nincs semmije. Csak a pusztaság gazdasági erő páncélzata meg az európai ember magas életszínvonala. Mikor halottak utoljára nagy európai íróról, festőről, zenésről vagy más művészről. Ilyen nincs.” Valamivel később ezt is eljuttatja: „Nem tudják ők, mi a büszkeség. Az öregasszonyban, aki a szemében túrkál egy falat élelem után kutatva, több büszkeség van, mint az ő egész kormánynukban. Még hogy nem így van? Ugyan már, ne beszéljen maga nekem. Tudja maga, hogy Angliában és Franciaországban már a rajzfilmekben sem használják az olyan fogalmakat, mint a tisztesség és a büszkeség? Aztán panaszkodnak, hogy a fiataloknak nincsenek eszményeik, hogy a kábítószer után mennek és bűnöznek, nem tudják, mit jelent tisztelni az időseket ésatöbbi.”

Mindebből világosan kitetszik, hogy a Nyugatról szőtt tipikus előítéleteknek közös jegyeik vannak Szerbiában, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában. A legrövidebben ez úgy foglalható össze, hogy a Nyugat elvesztette a saját lényegét. Ezt a lényeget különböző távlatból különböző koncepciók szimbolizálják, melyeket jobbra igen nehéz definiálni, mert próteuszi természetűek, akárcsak a Nyugat-képzet maga. Szerb távlatból ez az elvesztett lényeg, mondjuk, a *szellem*, horvát perspektívából a szó nagyon hagyományos értelmében vett *kultúra*, Boszniából nézve pedig a *tolerancia*. A tradíció elvesztésétől való félelem itt a nemzeti identitásvesztéstől való félelmet jelenti, valamint a félelmet attól, hogy a vallási szféra a mindennapi életben peremre szorul, végül pedig a hagyományos erkölcsi értékek elvesztésének félelmét. Ezért ha munkaszokásokról, fegyelemről, törvénytiszteletről van szó, akkor mindhárom közegben a Nyugatra szokás hivatkozni, ám ugyanennyire szokásban van teljes erőből tiltakozni az ellen, amit a nyugati életforma elkerülhetetlen velejárójának tekintenek: a kábítószer, a prostitúció, a promiszkuitás, a bűnözés, a homoszexualizmus, a pedofília és hasonlók ellen, sőt ilyenkor általában elég triviális dolgok is szóba jönnek: az idősebbek iránti tiszteletlenség, bizonyos divatok, a szórakoztatóipar stb. A szimplifikáció azon típusa ez, melyben minden rossz olyasmi, ami *miránk* nem jellemző, hanem kívülről erőltették ránk.

Érdekes, hogy némely ismert nyugati írók és filozófusok is támogatják a délszláv népek ez irányú előítéleteit. Amikor például Alain Finkielkraut azt mondja, hogy *Horvátország azon kevés hely egyike, ahol a maga autentikus formájában él még az európai lélek*, akkor megerősíti azt a víziót, mely szerint Horvátország olyan hely, ahol már-már művészien megőrizték a lényeget. Mivel ebben a konkrét esetben Finkielkraut nyilatkozatához az szolgáltatott alkatot, hogy el volt ragadtatva bizonyos festő munkáitól és egy költő vendégszeretetétől, telibe talál bizonyos konkrét horvát fantazmákat Horvátországról mint a tradicionális kultúra őrizőjéről a világban, melyet egyre inkább fogva tart az olcsó, népszerű instant kultúra. Peter Handke lelkesedése a szerbiai élet autentikusságáért hasonló eredetű és hasonló következményei vannak. A francia filozófus és az osztrák író tulajdon-

Pančić így ír erről: „Egy egyébként színvonalas hazai napilapban már hetek óta fut egy bizarr szöveg: a kultúroldalon, ahol értelmiségiekkel készült interjúk szoktak megjelenni, két-három újságíró megkérdez egy-egy riportalant – értelemmel nehezen követhető okokból – mindig ugyanarról a dologról: 'Megváltoztatta-e ez a háború, s ha igen, hogyan, az ön nézetét a nyugati civilizációról és kultúráról, melyben, ugyebár, annyira hittünk...?' (...) A riportalanyok, jobbra ismert írók, rendezők, festők (...) rendre azt válaszolják, hogy ez, ami velünk történik, tényleg és biz' isten a nyugati kultúra alkonya.”

képpen azt példázzák, amiről Slavoj Žižek ír *Az élvezet metasztázisai* című könyvének elején: „Miért ígérte meg annyira Európát a kelet-európai kommunizmus bukása? A válasz nyilvánvalónak tűnik: a Nyugatot voltaképpen a Demokrácia újrafelfedezése bővölte el. Mintha a demokrácia, mely Nyugaton egyre több jelét mutatja a hanyatlásnak és a krízisnek, és elvesz a bürokratikus rutinban meg a választási kampányok propagandisztikus stílusában, felfrissülne a Kelet-Európában újrafelfedezett Demokráciától. Ennek a bővületnek tehát tisztán ideológiai funkciója van: Kelet-Európában a Nyugat saját elvesztett forrásvidékét keresi, a 'demokrácia feltalálásának' elvesztett tapasztalatát.” Finkielkraut és Handke konkrét esetében a demokrácia nem valami fontos, a kulcsfogalmak tulajdonképpen az *újrafelfedezés*, az *elvesztett forrásvidék*, az *elvesztett tapasztalat*, ezek a fogalmak pedig kitűnően korrespondálnak a *rothadt Nyugat* kliséjével. Azoknak az íróknak és értelmiségieknek az esete, akik a háború alatt Európa avantgárdjának nevezték Szarajevót és Boszniát, valamelyest más. Žižek példájában a Nyugat Keleten találja meg a saját múltját. Bosznia példájában viszont a Nyugat Bosznia múltjában (abban a közvetlen múltban, amit a háború elvágott) találja meg a saját jelenét. Salman Rushdie például *valamiféle eszményképnek* nevezte Szarajevót, *olyan városnak, melyben a pluralizmus, a tolerancia és az együttélés értékei egyediállás és rugalmas kultúrát teremtettek*. Az ilyen láttatás némely boszniai kommentároknál téves értelmezéshez vezetett: íme, Boszniában megvan az, ami Európában vagy a Nyugaton hiányzik: különféle kultúrák gazdagsága és egymás iránti toleranciája egy kis helyen. A vakfolt miatt teljesen elkerülték a figyelmüket a nagy európai városok több fajt, nyelvet és kultúrát ötvöző szigetcsoportjai.

Azonban a Nyugatról alkotott vélemények és előítéletek ellenére, amelyeket számba vettünk, minden balkáni ország fennen hirdetett politikai célja az euroatlanti integrációkhoz való csatlakozás. A nyugati életforma elsajátítását általában az említett cél felé vezető útnak tartják. E cél megvalósítása érdekében, valamit, mondják, fel is kell áldozni, még ha arról is van szó, amire olyannyira büszkék vagyunk, és ami végső soron megkülönböztet bennünket az olyannyira megvetett és olyannyira sóvárgott Nyugattól: az autentikusságunkat, a lényegünket, a lelkünket.

Folyamodjunk ismét a futball példájához. *Vágyaink oltárán* című szövegében, mely *A harcok bordélyában* található, Ivan Čolović elemzés alá veszi azokat az újságcikket, amelyek a szerb foci legnagyobb sikerével foglalkoznak, a Zvezda győzelmével az Európai Bajnokok Ligáján. Ezt a sikert az újságírók azzal magyarázták, hogy a Crvena Zvezda elsajátította az európai játéktípust, a végső mérkőzésen a játékosok inkább racionálisan játszottak, semmint szépen – azaz pontosan úgy, ahogy a jugoszláv sportújságírók a németek vagy a nyugatiak játékát szokták jellemezni. Ezt a tényt a kommentátorok általában úgy interpretálták, mint a tehetség, a képzelőerő és a szépség fölládozását egy pragmatikus cél oltárán.⁸ A végkövetkeztetés ismét túlmegy a futballon: igaz, hogy a Nyugat eladta vagy elvesztette a lelkét, de amit mi csinálunk, az mégiscsak fennköltebb, mivel mi – hiszen nincs más választásunk –, feláldozzuk a lelkünket.

Ismét példálózhatunk a *homo sentimentalisszal* is. Abban a pillanatban, amikor a Nyu-

⁸ Érdekes példát hoz fel a futball köréből Dunja Rihtman-Auguštin is *Miért és mióta irtóznak a Balkántól?* című szövegében, mely a *Városi utcái* címet viselő könyvében található. Egy jobboldali újságíró idézi, aki a horvát labdarúgó csapat sikerét az 1996-os Európa-bajnokságon a válogatónak, Miroslav Čiro Blaževićnek tulajdonítja. Az újságíró így vélekedik: „Miroslav Čiro Blažević élvezetét leli a cselemben, a driblizésben, a rögtönzésekben, a pimaszkodásban, sőt még bizonyos fajta, ha szabad így mondani, pozitív átverésekben is...” E játékfiziológia okát az újságíró abban vélte felfedezni, hogy „Čiro Travnik környékén született és nőtt fel, a környező iszlám és pravoszláv mentalitás erős hatása alatt.” Amikor azonban Horvátország a negyeddöntőben vereséget szenvedett Németországtól, következik a tanulság: „Az én álláspontom szerint minden téren, így a sportban is, a nyugati mentalitásról kell példát venni, nem pedig a balkániról.”

gathoz való tartozást önmagában való értéknek kezdik tekinteni, olyan antagonizmusok lépnek fel, amelyekről Danilo Kiš írt egy helyütt: *Mi Európa vagyunk, ti viszont nem.*⁹ Márpedig amihez *mi* odatartozunk, az többé nem lehet rothadt.

S ezzel eljutottunk a másik véglethez, ami a Nyugat és Európa percepcióját illeti. Innen nézve a Nyugat és Európa minden pozitív metaforája. Ezt a két végletet ábrázolta Miroslav Krleža *Bankett Blitvában* című nagy regényében. (Boris Buden mutatott rá erre már említett, *Európa kurva* című esszéjében.) Barutanski, a zsarnok számára Európa kurva, és mint kurvát, le kell lőni, miközben Niels Nielsen, a polgári értelmiségi a következőképpen éli meg Európát: „Súlyos, fenséges lucfenyők tükröződnek a hamuszín alkonyatban a mély, sötét alpesi tó kristályos, smaragd, csendes vizén. Reggeli csönd. Békés nyári derű. Egy meztelen fiatal nő fürdik a tiszta alpesi vízben. Lány. Szőke. Ez Európa.”

Kísértet lengi be a Nyugat kultúráját – a Balkán kísértete. Így hangzik Marija Todorova híres könyvének, *Az imaginárius Balkánnak* az első mondata. A mondat azonban megfordítható. *Kísértet lengi be a Balkán kultúráját – a Nyugat kísértete.* Ugyanebben a könyvben Todorova így vélekedik: „Said már az *Orientalizmusban* figyelmeztetett, hogy az orientalizmusra nem az okcidentalizmus a válasz, ám ennek ellenére sem ő, sem a követői nem fordítottak elég figyelmet a dichotómia uralkodó tagjának, a Nyugatnak az esszencializálódására (pontosabban önesszencializálására). Miközben a ‘Kelet’ szót az utóbbi időben egyre kevesebbet használják, ez nem hatott ki a ‘Nyugat’ szó hanyag használatára.” Ámde ha az okcidentalizmus nem válasz az orientalizmusra, talán válasz a balkanizmusra. Könyvének szenvedélyes végaszavában Todorova azt mondja, hogy Európa szüleménye a rasszizmus csakúgy, mint az antirasszizmus, a müzogónia csakúgy, mint a feminizmus, az antiszemitizmus csakúgy, mint az antiszemitizmus elítélése, ám az *úgynevezett balkanizmusnak még mindig nincs komplementer és megnevesítő párja*. A válasz talán abban rejlik, hogy Európa és a Nyugat ilyen komplementer és megnevesítő párnak látják önmagukat. Hisz talán épp ez a legszembevetőbb különbség a Kelet és a Balkán között: a Balkán Európában *van*.

Todorova még azt is mondja: „A balkanizmus az orientalizmustól függetlenül, sőt bizonyos szempontból az orientalizmussal szemben vagy ellenére, nagy mértékben előre haladt.” A balkanizmusra is áll azonban, amit Said mond az orientalizmusról: „Az orientalizmus inkább megfelelt az őt előállító kultúrának, mint a saját úgynevezett tárgyának, melyet szintén a Nyugat állított elő.” Ámde azt is el kell mondani, hogy az okcidentalizmus minden formája is *inkább megfelel az őt megteremtő kultúrának, mint a saját úgynevezett tárgyának*. Mindezekre az izmusokra áll, hogy az őket megteremtő kultúra számára a *negatív karakterisztikumok tárházaként* szolgálnak (Todorova). A délszláv okcidentalizmus

⁹ Slavoj Žižek szerint: „A volt Jugoszlávia esete talán példaértékű: a széteséséből lett véres darabok mindegyike azon van, hogy törvényesítse ‘odabenti’ helyét, ezért az európai civilizáció (ami a kapitalista ‘odabent’ általánosan elfogadott ideológiai elnevezése) utolsó bástyájának szerepében tetszeleg, mely megvédi Európát a keleti barbárságtól. A jobboldali nacionalista szárnyhoz tartozó osztrákok számára ezt a képzelt határt a Karavankák, az Ausztria és Szlovénia közti hegylánc alkotja: mögötte kezdődik a szlovén hordák uralma. A szlovén nacionalisták számára ez a határ a Kupa folyó, mely elválasztja Szlovéniát Horvátországtól: *mi Mitteleuropa vagyunk*, a horvátok azonban már a Balkánhoz tartoznak, bele vannak keveredve az irracionális etnikai viszályokba, amelyekhez nekünk voltaképpen semmi közünk – mi ugyan az ő oldalukon állunk, együttérzünk velük, de oly módon, ahogy a harmadik világhoz tartozó áldozatokkal érez együtt az ember... A horvátok számára a végső határ természetesen az, ami köztük meg a szerbek, azaz a katolikus civilizáció és a keleti pravoszláv kollektivista szellem között húzódik, mely képtelen felfogni a nyugati individualizmus értékeit. Végül a szerbek a keresztény Európa utolsó védvonalának tekintik magukat, szemben a fundamentalizmus veszélyével, amit az albán és a bosnyák muzulmánok szimbolizálnak.”

különlegessége azonban épp a földrajzi pozíció cseppfolyósságában rejlik. Immár bevett dolog a Kelet és a Nyugat közötti hídnak tekinteni a Balkánt, vagy ahogy Milica Bakić Hayden mondja, *e régió népeinek percepciójában a „Kelet” és a „Nyugat” fogalmai elhomályosulnak*. Ezért lehetséges egyszerre táplálni előítéleteket – metaforikusan szólva – úgy Albánia, mint Németország iránt; ezért lehetséges úgy tekinteni önmagunkra, mint olyan Keletre, ahol nyoma sincs barbárságnak, ugyanakkor mint olyan Nyugatra, melyet még nem tepert le a fáradtság; ezért lehet Európa egyszerre alpesi tóban fürdőző szépséges szőkeség, és egyúttal öreg céda a boncasztalon.

Boris Buden élelméjű megállapítása szerint Horvátország (és nagyjából ugyanez áll Szerbiára és Bosznia-Hercegovinára is) úgy viszonyul Európához, mint a szerencsétlen Akhilleusz a teknősbékához: elmaradhat mögötte, meg is előzheti, de sohasem érheti utol. Buden így folytatja: „Mert Európa nemcsak az hely, ahol mindig is voltunk, hanem a cél is, mely felé tartunk. Jelenlétét ugyanolyan intenzíven éljük meg, mint a távollétét. Európa az igazságosság, a szabadság és az egyenlőség legszubtilisebb értékeinek tartománya, ám ugyanakkor ezen értékek perversztálódásának helyszíne is. Imádatunk és sóvárgásunk tárgya, amiként csalódásunké és berzenkedésünké is. Mint Európa kiválasztott népe, mely hol legőrültebb ellenségeitől, hol maga magától védi meg Európát, európaibak vagyunk nála, ugyanakkor Európa-ellenesebbek is. Mert mi nem csak feláldozzuk magunkat érte, hanem egyúttal áldozata is vagyunk. Európa a mi áldozati helyünk, dicsőségünk ragyogó emlékműve, ugyanakkor gennyes kloáka, melyen át reményeink, illúzióvá válva, elfolynak.”

A mi Boszniánk

„Boszniában nem jelenthet semlegességet az objektivitás,
a fej pedig Boszniában semmit sem ér a szív nélkül.”

Robert Cohen: *Heart Grown Brutal. Sagas of Sarajevo*
(Random House, 1998)

1.

Grazban, a régi Uhrturmban olvasom Robert Cohen könyvét. Ellátni innen egészen a magyar és a szlovén határig. Lent, alattam egy épület áll, amelyet régebben Konradhausnak hívtak. A mai Sackstrasse 18. alatti házban jött a világra 1863. március 13-án a Habsburgok trónörököse, Ferenc Ferdinánd. Itt most múzeum van, a látogatók megtekinthetik a főherceg életét bemutató fényképeket. 1914. június 28., a szarajevói gyilkosság napja. Az elfogott Gavrilo Principet kíséri a tömeg. Másnap nyitott koporsóban helyezik közszemlére Ferenc Ferdinánd és a felesége holttestét a szarajevói konakban. Aztán elkezdődik közép-európai vándorútjuk. Mosztáron át, a Neretván hajóznak ki az Adriára, aztán irány Trieszt, átkelés a Dunán, megérkeznek Bécsbe, majd az artstetteni kastélyba. Mindenütt tömegek gyászolják. A temetésre menet körülvesszik a megöregedett, erőtlén Ferenc József császár bricskáját. Közben Szarajevó forrong. A szerbek elleni tüntetésen főként muszlimok láthatók. Fényképek a Fialtal Bosznia peréről. Ehhez a szervezethez tartozott Princip és Nedjeljko Čabranović, az a merénylő, aki elhelyezte a bombát: a tekintetükben küldetés, konok arcukról leolvasható, hogy készen állnak a harcra és a halálra. Mintha átütne e fiatal emberek arcán a Rigómezőn kőbe vésett felirat: „Aki szerb vagy szerb származású létére nem megy harcolni Rigómezőre, veszítse el a gyerekeit, a fiát és a lányát. Legyen meddő minden, amit tenyészt. Ne legyen bora, ne legyen búzája. Legyen porrá mindene, amíg csak meg nem hal.”

Jugoszlávia fennállásának hosszú évei alatt mindvégig ott volt egy tábla a Gavrilo Princip híd mellett, emlékeztetve a névadó cselekedetére, amelyet ott

Krzysztof Czyżewski (Varsó, 1958) lengyel költő és esszéista elsősorban művelődésszervezői tevékenységéről ismert. Lengyel szakon végzett a poznańi Adam Mickiewicz Egyetemen, majd amatőr színházzal foglalkozott és szamizdat folyóiratot szerkesztett. Sokat utazott, főként olyan helyekre akart eljutni, ahol még elevenen élt a hagyományos kultúra. 1990 májusában hozta létre a Határvidék Alapítványt a lengyel-litván határ közelében lévő kisvárosban, Sejnyben. Az intézményesülés következő szakaszában jött létre a Művészetek, Kultúrák és Nemzetek Határvidéke Központ. 1994 óta jelenik meg a regionalizmus és a multikulturalizmus problematikájával foglalkozó *Krasnogruda* című folyóirat. 1998-ban Bethlen-díjat kapott Budapesten. Magyarul megjelent fontosabb írásai: „A határvidék perspektívájából – Atlantisz-komplexum, avagy Közép-Európa a világvége után” (*Kortárs*, 1998/11.); „A provincia kora” (*Magyar Lettre Internationale*, 47.); „A másik hangja” (*Ex Symposion*, 58. 2006).

hőstettnek tartottak. Az ifjú szerb nacionalista már nem Szarajevó hőse, üres mélyedés maradt az emléktábla helyén. „Itt sosem hagyják békén a történelmet” – írja Cohen. A rigómezei csata évfordulóját is azon a napon ünneplik, amikor megölték a főherceget, kirobbantva ezzel a világháborút. 1989. június 28-án a dicsőséggé vált vereség helyszínén egybegyűlt milliós tömeghez szólt e nemzet vezére, Milošević, és a szerbekről mint azon kevés nemzetek egyikéről beszélt, akik „legyőzhetetlenek maradnak a vereségben”.

A kiállításon látható levelek és a szarajevói gyilkossághoz fűzött kommentárok között felfigyeltem egy másik fiatal nacionalista, Mussolini irományára, amely a *Popolo d'Italia* 1915. július 10-i számában jelent meg: „Heil dem Revolver des Princip und der Bombe des Čabranović!”

Felgyorsult a történelem. Az én grazi tornyomból is figyelemmel kísérhetett az ember hasonló rendkívüli eseményeket. Találtam például egy régi képeslapot, rajta egy zeppelinnel, amint 1931-ben átröpül a torony fölé. Teljesen irreálisnak tűnik, ilyenek a gyerekek képzeletében a más bolygóról érkezett jövevények. De a graziak hamarosan más, teljesen valóságos alakra fordítják rajongó tekintetüket, akiről aligha mondhatjuk, hogy idegen bolygóról érkezett. Maradtak ránk dokumentumfilmek, amelyek megörökítették Hitlert, amint a lakosok fülsiketítő tapsviharában diadallal bevonul Grazba. Egy 1938-as képeslapon horogkeresztes zászlók lógnak a tornyomból, az emberek pedig futnak lefelé, a vezér után. Ki lakhatott előtte a toronyban?

Közeledik az ebédidő. Azt az illatot érzem, amelyre olyan jól emlékszem Boszniából, a párolt zöldségek és húsok illatát. Biztos bosnyák *dagarat* készít a szomszédban Šarić asszony. Bjelinából származik ő is meg a férje is, és nincs hová hazamenniük. Graz városa menedéket adott nekik egy időre. Szarajevói barátom, Dževad Karahasan is itt lakik. Pont most készül haza. Megkérdeztem, nem vinne-e magával. „Tudod – mondta –, annak idején, a háború alatt különböző embereket akartam elvinni Szarajevóba, mert abban a városban történt valami, ott szükség volt rájuk, ott volt élet és harc. Most már senkit sem akarok magammal vinni. Rosszabb a helyzet, mint amilyen a háború alatt volt.”

Az itteni zsinagógára gondoltam, amelyet a „kristályéjszakán” felgyújtottak. Hamarosan újjáépítik. Vagyis több mint hatvan évig kellett várni ebben a nyugodt Grazban, hogy helyreállítsák azt, amit a vak gyűlölet elpusztított. Sötétedik. Látom az ablakomból, hogy Šarić asszony sétálni indul. Mindig szótlan, vajon mire gondol? Nemrég még egy boszniai koncentrációs táborban raboskodott. 1999 februárjában járunk. Elkezdem olvasni az *Eldurvulnak a szívek* című könyvet.

2.

Érdemes lenne ma, pár évvel 1995 decembere, a daytoni békeegyezmény aláírása után visszatérni Boszniához? Lehet valami újat mondani Boszniáról mindazok után, amit a tévéképernyőn láthattunk és a lapokban olvashattunk? Boszniát már magunk mögött hagytuk, ezt az anyagot már átvettük, elég volt belőle. Az élet megy tovább. Robert Cohen miért tér vissza Boszniához? A könyv vastag, mintha azt mondaná, meséljük el még egyszer ezt a történetet elejétől kezd-

ve. A bevezetőben található krónika a 395. évvel kezdődik: akkor osztották fel keleti és nyugati részre a Római Birodalmat, a Drina lett a határfolyó. 1918 körül kezdenek sűrűsödni a tények és az időpontok, ekkor alakul meg a Szerbek, Horvátok és Szlovénok Királysága, mely 1929-ben átalakul Jugoszláviává. Cohen szerint ekkor kezdődött az egész dráma. Ne keressünk itt ősidők óta tartó véres viszályokat, ne hagyjuk, hogy bebeszéljék ezt nekünk a nyugati politikusok, például Warren Christopher amerikai államtitkár, aki azt mondta 1993-ban: „Szinte hihetetlen, micsoda gyűlölködés van e három csoport, a bosnyákok, a szerbek és a horvátok között. Rémisztő, ősi gyűlölet. A probléma legmélyén maga a pokol van.” Nem. A probléma magában Jugoszláviában, az ország hetvenhárom éves meghamisított történetében keresendő. Itt kezdettől fogva voltak nemzeti és vallási feszültségek, de ezeket erővel elfojtotta a királyi diktatúra vagy a kommunista rezsim.

Tehát Cohen számára még egyszer elmesélni „a történetet az elejétől” annyi, mint elmondani attól a pillanattól kezdve, hogy megalakult az első Jugoszlávia. 1991-ben tört ki a háború Horvátországban, 1992-ben pedig Boszniában – a krónikában ekkor már olyan sűrűn követik egymást az események, hogy majd’ minden hónapot külön jelöl a szerző.

Tehát még egyszer végig kell mennünk a háború minden szakaszán, el kell jutnunk különböző helyekre, amelyek nevét szeretnénk elfelejteni. Jasenovac, Omarska, Srebrenica... A könyv alcíme *Szarajevói saga*. Ezt csak jelképesnek tekinthetjük, hisz nemcsak ott játszódik a cselekmény, hanem többek között Belgrádban, Koszovóban, Tuzlában, Bihácsban, Kninben és Zággrában is.

De Robert Cohen egyáltalán nem azért akar visszavinni minket a háborús évek Boszniájába, hogy még egyszer át kelljen élnünk a történeteket. Ez a könyv a mai Boszniával szembesít minket. Még mindig gennyesedik a seb. Nem csak azért, mert Dayton nem hozott semmiféle végső megoldást Boszniának. Ez nemcsak háború volt, hanem a nyugati civilizáció elé állított tükör, amely megmutatta az igazságot. Ebből megtudhatjuk, milyenek voltunk a XX. század végén. „Szerettem volna eljutni valahová, ami kívül van a háborún – írja Cohen a bevezetőben –, mert éreztem, hogy a boszniai szenvedés mélyebbről jön, nem magyarázható csupán a kiontott vérrel. Azokon az elgyötört és gyűlölködő arcokon, amelyeket állandóan magam előtt látok, olyan mély seb volt, mintha a mai kor legmélyéig hatolt volna a szúrás.”

Cohen a mai Boszniával szembesít minket, akiket rajtakapott, amint épp szökni próbáltunk. Miután elolvastuk ezt a könyvet, Bosznia megint a *miénk* lesz, szinte fáj.

3.

Szarajevótól csak egy ugrás volt a tenger a háború előtt, három óra alatt ott volt az ember autóval. A háború alatt ez sokkal tovább tartott. Leszakadt hidak, kerülőutak, attól függően, hogy épp merre húzódott a frontvonal, ellenőrzőpontok.

Hihetetlenül zsúfolt az út. Egyesek traktorral mennek földet művelni, mások páncélozott járművekkel a békét védeni (oda, ahol már régóta nincs béke),

megint mások a fegyver- és lőszerkészleteiket egészítik ki. Teherautókon érkezik a humanitárius segély, elsötétített üvegű buszokon jönnek a küldöttségek az újabb nemzetközi tárgyalásokra, Mercedesszel járnak a helyi maffiózók, de a Vöröskereszt mentőautói is ott vannak az úton. Találkozhatunk olyan emberekkel, akiket mindenféle seftelés tart életben; mások a családjukat vagy az új otthonukat keresik; vannak, akik a háborúból élnek, és vannak, akik belehalnak; jönnek koldusok, rokkantak, sebesültek és politikai turisták, fényképezőgéppel vagy kamerával a kezükben; egyesek tüntetően hangsúlyozzák a nemzetiségüket, mások meg mintha szívesen elfeledkeznének róla. Muszlim, katolikus és pravoszláv templomok romjai, leégett házak, bedeszkázott ablakok, télire gyűjtött tűzifával telerakott erkélyek, bosnyák, horvát és szerb nemzeti zászlók mellett haladunk el (sosem fordul elő, hogy ezekből legalább kettőt kitérjünk ugyanarra a házra). És sírok, mindenütt sírok, frissek, bántja az ember szemét a fehérségük. Tikasztó csend lebeg a porban és a zajban, nyomasztóan hat a lélekre, és ürességgel fátyolozza el a tekintetet.

A metkoviçi boszniai–horvát határátkelő után hirtelen, de tényleg mindössze pár száz méter után *más világ* kezdődik: az adriai kikötő fényei Splitben – nem takarékoskodnak, senkit sem aggaszt a fények orgiája –, csobog a víz a szökőkutakban, pedig odaát szomjan halnak az emberek, hullámok nyaldossák a Diocletianus-palotát – ilyen az oly sok évszázada elpusztíthatatlan, harmonikus szépség csendje. Szerelmesek, mindenütt szerelmespárok, gazdagság a boltokban és gondtalanság az arcokon.

Aki eltöltött valamennyi időt Boszniában a háború alatt, aztán pedig eljutott Splitbe, sosem felejt el azt az élményt, hogy ott ütközik a pokol a paradicsommal, a nehéz a könnyeddel, a sötétség a fénnel, a bonyolultan összetett a magától értetődően egyszerűvel, a halál kísértései az élet kísértésével. Ez mindennek előtt érzéki élmény, amely egy egész életre megmarad: az ember érzi az illatot, igen, a szabadság illatozik, a szabadság a tenger, ahová úgy kívánczik mindenki Sarajevóból, Tuzlából, Banja Lukából, Mosztárból...

Ugyanakkor – és ez már a következő benyomás, amely később jön, aztán egy idő után egyre erősebb lesz, és kezdi kiszorítani az elsőt – nehéz lenne sokáig örövendezni az ilyen újjászületésnek. Különös nyugtalanság fogja el az embert, a szkizofrénia érzése. Akkor hát melyik a valóságos? Bármennyire is belefeledkezett az ember Bosznia ügyeibe, elkezd távolodni az országtól, veszít realitásából. Valóban megtörtént volna ott mindez? Borzasztó erős, szinte testi a kísértés, hogy az ember engedjen a „másik világ” csábításának, amely nemcsak illatában különbözik, hanem abban is, hogy ott leegyszerűsítve találják a tényeket a médiában, érdekek mozgatják az életet, konszenzusokra és más „objektív körülményekre” hivatkoznak. Mi térítheti el ettől az embert, mi viheti vissza a sötét tájakra, a nehezen elviselhető, fájdalmas élményekhez?

Ilyen pillanatban megjelenhet előttünk a Boszniában megismert emberek arca, és összeszorul a szívünk, ha arra gondolunk, ha mennyire magukra maradtak. Nincs senki, aki tanúságot tenne igazságukról, tragédiájukról, megfogalmazná a kimondatlan panaszt. Amikor találkozott velük az ember, néha az volt az érzése, hogy nem az éhség, a pusztítás és a hontalanság a leggyötrelmesebb, hanem az, hogy nem találtak semmiféle *megértést*. Beletörődni abba, hogy törzsi mészárlás-

sá egyszerűsítsék le a bonyolult, sokszólamú drámát? Elfogadni azt a logikát, mely szerint ami nem mérhető, az nem is létezik? Sorsukra hagyni ezeket az embereket, vagy harcolni az igazságukért? Nem a konfliktusba keveredett egyik fél, valamelyik nemzetállam igazáért, ahogy egy bizonyos osztrák író tette, hanem az emberek, az egykori Jugoszlávia lakói igazáért.

4.

„Családok példájából kiindulva értelmezem a háborút.” Robert Cohen megírta a jugoszláv családok szágáját. Ezek szétesése és szenvedése fejezi ki a legmélyebben a háború drámáját. Mert hiszen Jugoszlávia nemcsak a politikusok szalonjában létrejött mesterséges képződmény volt. A különböző nemzetiségű emberek közössége az életben, a kultúrában, a nyelvben s mindenekelőtt a családokban is kialakult. Itt nem ismerték a nemzetiség szerinti felosztást. „Egyetlen horvát sem állíthatja magáról, hogy tiszta horvát, egyetlen szerb sem vallhatja magát tiszta szerbnek, egyetlen muszlim sem mondhatja magát tiszta muszlimnak” – mondja Vojna Adamović, akinek szlovén a férje, a nagyapja szerb, a nagyanyja pedig osztrák volt. Ezen a tényen alapult az a sokáig kétségbevonhatatlannak tűnő meggyőződés, hogy nem törhet ki fegyveres konfliktus. Hisz bármelyik boszniai város ostroma, tűzérési támadása azt jelenti, hogy a „mieink” is áldozatul esnek. Mégis ostromolták a városokat, tüzet nyitottak, és a „mieink” kezétől pusztultak a „mieink”. Radovan Karadžić elmélete, mely szerint a szerbek nem tudnak együtt élni a horvátokkal és a muszlimokkal, ahogy a víz sem keveredhet az olívaolajjal, erősebbnek bizonyult az életnél. A nemzetközi közösség elfogadta, érthetőnek találta a boszniai szerb vezetők logikáját, és precízen fölrajzolta a közös városok és családok vérző organizmusára a felosztás után létrejövő határokat. Amit a térképre rajzoltak, az kezdett behatolni az életbe, és végül – mint Vojna mondja – „az emberek meghúzták a határvonalakat a gondolatvilágukban”. A muszlim hatóságok kampányt indítottak Szarajevóban a vegyes házasságok ellen, mondván, hogy „ezek a házasságok mentek tönkre a legjobban”. A boszniai háború „intim árulások háborúja” lett – ezt a címet kapta az egyik rész Cohen sagájában.

Az *Eldurvultak a szívek* című könyvben a mesterien leírt családtörténetek az egyéni sorson túlmutató, általánosabb érvényű jelenségek metaforáivá válnak. Sead Mehmedović az apját keresi, s közben megtudja, milyen körülmények között alakult meg Jugoszlávia, majd értesül a második világháború tragikus eseményeiről. Ugyanakkor a történet, az apjához induló fiú vándorútja azt a vágyat jelképezi, hogy az ember vissza akarja szerezni az identitását, arra törekedik, hogy legyen fedél a feje fölött a világban, ahol az ember elszakad a gyökereitől. Az európai erkölcsök és a nemzetközi erők boszniai jelenlétének megrázó szimbóluma lesz Cohen feldolgozásában Bisera Začević sorsa, akinek Szarajevóban és Belgrádban élő muszlim-szerb családja volt. Miután elveszítette a boszniai hadseregben harcoló fiát, Bisera úgy döntött, elhagyja az ostromlott Szarajevót. 1993 nyarán a repülőtér nyílt terepén át vezetett az egyetlen menekülési útvonal. Az ötvenhét éves asszony éjszaka futott át a startvonalon, a fia barátjával az ol-

dalán, aki hajlandó volt őt elkísérni. Ekkor a repülőtér egyik oldaláról, amelyet az ENSZ-csapatok ellenőriztek, erős reflektorfény világította meg a menekülőket, miközben a másik oldalról, amelyet Karadžić csapatai ellenőriztek, célzott lövéseket adtak le rájuk. Minden a szabályoknak megfelelően történt: az ENSZ-katonák „semleges” státusukhoz híven végezték rituális szolgálati tevékenységüket, mert ha másként járnak el – magyarázták a parancsnokaik –, megsértik a pártatlanság elvét és a palei hatóságokkal kötött egyezményt; Karadžić katonái pedig teljesítették szent kötelességüket, védték nemzetüket, amelyre halálos veszélyt jelent az iszlám fundamentalizmus. „Amikor Bisera Začević elbukott, áldozattá vált, akinek létszükséglete a humanitárius segítség – ekkor már a segítségére sietett az ENSZ.” Kimentek érte egy páncélozott szállítójárművel, és kórházba vitték. Másnap a férje, Asim már nem találta a kórházban. „Műanyag zsákba csomagolva, meztelenül feküdt a hullaházban, a ruhái és a gyűrűi, egyéb ékszereivel együtt eltűntek, és sosem kerültek elő. Csak egyetlen szót írtak a zsákra: ISMERETLEN.”

Roger Cohen az egyes emberek és családjuk szempontjából mutatja be az Európa szívében zajló véres drámát. De ez nem jelenti azt, hogy könyve intim családi saga, kis és nagy drámák egyvelege, pár vonással felvázolt történelmi háttérrel. Cohen egyáltalán nem akarja eltávolítani tőlünk a politika világát, mert ettől érthetetlen és homályos, szinte már nem is emberi, ugyanakkor nagyon egyhangú lenne a könyve. Épp ellenkezőleg, le akarja leplezni, megmutatja a jugoszláv tragédia egész mechanizmusát. Név szerint említi a nyugati hatalmak elnökeit, a világszervezetek vezetőit, a hadseregek parancsnokait, a tárgyalókat, a politikusokat, a szembenálló felek vezetőit – ez e könyv élő *dramatis personae*-je. Cohen állandóan maga előtt látja a tragédia áldozatainak arcát, ezért kérlelhetetlen az igazság kiderítésében, érzéketlenül tekint mindenféle „objektív érvre”.

Ahogy a bosnyákok mondani szokták, „drvo ne raste s neba” (a fa nem az égből nő). Ebben a könyvben minden döntésnek vagy a döntés megkerülésének, amennyiben emberek sorsa múlik rajta, van kereszt- és vezetékneve, minden eseménynek van forrása. Mennyi árulás, gyávaság, képmutatás, hazugság... Bosznia felnyitja szemünket, megmutatja nekünk, milyen ma Európa és Amerika. Nem volt semmiféle szükségszerűség abban, ami történt, itt nem működtek közre az emberi törekvésektől független, vak erők. Cohen megmutatja, milyen nagy változásokat sikerült elérni egyes tisztek vagy tárgyalók bátorságának, becsületének és elszántságának, olyan emberek fellépésének köszönhetően, mint Phillippe Morillon tábornok vagy Richard Holbrooke. De az ilyen embereket leváltották a pozíciójukból, vagy túl későn jöttek.

5.

A grazi könyvesboltokban nehéz Boszniáról vagy az egykori Jugoszláviáról szóló könyvet találni. Peter Handke műveit viszont gond nélkül előkeríthetjük. Ha mást nem, legalább az *Ein Wortland. Eine Reise durch Kärnten, Slovenien, Friaul, Istrien und Dalmatien* című, tavaly megjelent impozáns albumot Lisl Ponger fényképeivel és Handke szövegével. A mindennapi élet, az enyhülést adó természet,

a normál hétköznapiak, hogy ne mondjam, az unalom békés tükörképei. Mintha nem is történt volna semmi. Tulajdonképpen így adhatnám vissza a legjobban e könyv hangulatát: „Nem történt semmi. Csak nyugodtan, kedveseim. Éljetek normálisan, és ne hallgassatok azokra, akik a tragikus történelemről beszélnek.” Handke egykor azzal a mondásával híresedett el, hogy Közép-Európának számára „kizárólag meteorológiai jelentése van”. Így fejezte ki azt, hogy idegenkedve tekint a történelem bélyegére, amely stigmatizálja Európa e részét. 1987-ben történt. Drago Jančar szlovén író az akkor még óvatos polémiában felhívta a figyelmét arra, hogy „jó dolog felfelé, az égbolton vándorló felhőkre bámulni, de azért nem árt a lábunk alá nézni, legalábbis addig, amíg ebben a Közép-Európában vannak aknamezők, szögesdrótok és berlini falak.”

E nyitány után mérték meg az értelmiségi vitákban használt szavak súlyát, amelyekkel a papírt feketítik, majd jött Bosznia. Jančar megírja *Augsburg* című híres esszéjét. „A rádió kínnal-keservvel gyözködi a turistákat, hogy Szlovéniában béke van. A háború valahol másutt folyik. A háború a televízió dobozában van, a szoba sarkában. Abban a lyukban, amely a világból ömlesztí ide az újabbnál újabb holttesteket.” Szarajevóba is elment, aztán megírta a *Rövid jelentés egy régóta ostromlott városból* című megrázó esszéjét. Ezek után siralmasan röhejes lesz Handke állásfoglalása és egész „meteorológiája”. Ezért ő is útnak indul, mihelyt véget ér a boszniai háború. 1996 elején adja ki a jelentését *Igazságot Szerbiának* címmel. Handke hős lesz. Milorad Pavić elkísérte koszovói útjára, és azt írja róla: „...jó, hogy van Peter Handkénk. De csak nagy nemzeteknek lehet Peter Handkéjük.”

Zárjuk le ezt a nemzetiségi témát, amely az egykori grazi egyetemista feldolgozásában is csak a Karadžićnak alárendelt palei hírügynökség téziseit szajkózó plágium (Handke gyakran tér vissza Karadžić verseihez, vágyakozik utánuk). Handke legfőbb célja az, hogy kétségbe vonja a boszniai tragédia realitását, mindazt, amit megfigyeltünk, olvastunk és tapasztaltunk. Mindez valótlan, koholmány, nemzetközi médiaösszeesküvés. Akkor viszont létezik-e alternatív valóság? Az író nem ad választ, az író elmaszatolja a képet, azt mondja, nem világos, ki támadott, ki védekezett, azt kérdezi, hogyan is állunk valójában azzal a Dubrovnikkal, és egyáltalán tekinthetjük-e nemzetnek a szerbektől származó muszlimokat? A válasz nem fontos, a lényeg a maszatolás, a realitás eltüntetése. Európai gyógykezelés azoknak, akik képesek voltak lelkiismeret-furdalást érezni, amiért közönnyel tekintettek egy tragédiára, amely olyan közel esett meg, hogy nem lehetett túlkiabálni. „Csak nyugodtan, kedveseim – mintha ezt mondaná a mi »meteorológusunk«. – Ha egyszer minden olyan ködös és kétséges, akkor miért kellene itt nekünk kiállni bárki mellett is? Ne hagyjátok, hogy az újságírók befurakodjanak a lelkiismeretetekbe, mert ők a világösszeesküvés szolgálatában állnak.”

Robert Cohen is egyvalaki „az újságírók hordájából” – Handke szavaival –, hiszen a *New York Times* tudósítója. A kollégái közül több mint ötvenen áldozták életüket az egykori Jugoszláviában kitört háborúban. Cohen nem hagyja békén a lelkiismeretünket, nem maszatolja el a képet, megadja a választ. Az *Igazságot*

* D. Jančar: *Az angyal pillantása*, Gállos Orsolya (ford.), Jelenkor, 1997. 177. o.

Szerbiának írója próbál túllépni a tényeken, „mélyre hatolni” és az alkotás szabad aktusában költőieskedve támadni az „átpolitizált irodalom” barbárságát. Az *El-durvultak a szívek* tényeken alapuló, elkötelezett, realista irodalom. Elég elolvasni a két könyv címét ahhoz, hogy lássuk a két mű közti különbséget.

Lehet, hogy Robert Cohen nem tárja fel a dolgok szellemi lényegét, amire Handke hivatkozott, de minden bizonnyal lehatol egészen „a mai kor legmélyéig”. Ideje megnézni, milyen képet fest a nyugati világról az az ember, akit megjelölt Bosznia. „Ez nemcsak háború volt, hanem az azt kísérő képmutatás és erkölcsi bukás is.”

6.

A Floridai Egyetem Történettudományi Intézetében előadó Maria Todorova a „balkanizáció” sztereotípiájával foglalkozik. 1998-ban adta ki az *Ahogy a Balkánt elképzelik* [Imagining the Balkans] című könyvét, az egyik legérdekesebb művet, amely a legutóbbi időkben a Balkánról megjelent. A Jędrzej Morawieckinek adott montenegrói interjúbán* a professzor asszony az objektív tudós álláspontjából vádolja szerbellenes elfogultsággal az amerikai újságírókat és a médiát, mert természetesen sztereotípiákat gyártanak, és föl is használják ezeket. Amikor a professzor asszony elmeséli egy Bostonban élő szerb nő történetét, aki egy német nővel barátkozik, és megtudhatjuk, miként kezdik gyanítani mindketten, hogy más diákok azért néznek olyan furcsán rájuk, mert nácinak vélik őket – mindannyian együtt érzünk a sztereotípiák ártatlan áldozataival (bár tényleg a média lenne itt a legfőbb bűnös?). Kétségeink egyre nőnek, amikor a professzor asszony azt mondja, hogy az a mód, ahogy az egykori Jugoszláviában kitört háborút kommentálta az amerikai média, megfelelt bizonyos társadalmi szükségleteknek, az újságírók intelligenciája pedig lehetővé tette, hogy kifigyeljék a „szélirányt”. Ez annyit jelent, hogy ha más lenne az a „szélirány” – márpedig azt nyilván gyanús illetők egy csoportja jelöli ki egy szalonban, miközben nagy játszmában ütköztetik érdekeiket a világ sakktábláján – akkor például azt láthatnánk a tévében, hogy évekig ostromolják Belgrádot a keresztény vére szomjazó iszlám fundamentalisták. Túloztam? De hát a média mindenre képes, különös tekintettel az olyan zsenikre, mint a nagy tömeglátványosságok rendezője a *Truman-show* című filmben. Mindenesetre a professzor asszony szerint a háború képe az amerikai médiában nem objektív, értsd: szerbellenes volt. Ilyen a történész látásmódja, aki rezzenéstelen tekintettel (értsd: tárgyilagosan) nézi a tévé képernyőjét, és az elmaradhatatlan sztereotípiákat keresi. „Mindig is úgy gondoltam – mondja az interjúbán a professzor asszony –, hogy az újságírást tudományos tevékenységnek kellene tekinteni.”

De nem a média ügye a legfontosabb a Todorova értekezéseiben. Végül is senki sem kételkedik abban, hogy a média kedveli a sztereotípiákat, és meg vagyok győződve arról, hogy az újságírók szerbellenes beállítottságát vizsgáló történész számos olyan esetet tart készenlétben, mely igazolja e tudományos tézist. (Handke

* Megjelent a *Tygodnik Powszechny* 1998. szeptember 13-i számában.

például kinyomozta, hogy a muszlim áldozatokat gyakrabban mutatják közről, mint a szerbeket.) Van itt valami más is, ami sokkal fontosabb. Hisz mindez a XX. század végén, vagyis abban a korszakban történik, amikor a tudományt már nem köti le annyira egyetlen nemzet, etnosz vizsgálata, mint korábban, nem próbálja kimutatni, hogy az mások fölött áll. A tudósok régebbi nemzedékei számára még lehetett döntő jelentősége annak, hogy valami szerbellenes vagy szerbbarát. A professzor asszony, vagyis egy mai tudós nem ilyen alapon ítéli meg a problémákat. Abban a világban, ahol nagyra értékeli az objektivitást, a semlegességet, az egyenlő távolság elvét, a sokféle igazságot – abban a világban elképzelhetetlen, hogy az erkölcsi igazságra hivatkozzon valaki, ami az irodalomban elkötelezettséget, az újságírásban elfogultságot jelent, a háborúban pedig azzal jár, hogy bűnösökre és áldozatokra osztjuk az embereket.

Maria Todorova, aki különböző szempontokból vizsgálta a kérdést, számos könyvet elolvasott és elfogulatlanul figyelte a médiát, egy dolgot tud: „Az az igazság – mondja az interjúban –, hogy nincsenek »feketé« és »fehérek«.” Íme a tudományos elfogultságtól mentes hitvallás, s az újságíróknak is ezt ajánlja. Robert Cohen, aki a háború alatt Boszniában volt, beszélgetett a konfliktusban érdekelt minden féllel, emberi tragédiákról szerzett tapasztalatokat minden frontszakasz mindkét oldalán, egyvalamit tud: *vannak* feketék és fehérek. Mi több, a háború kezdete óta komoly erőfeszítéseket tettek a politikusok – és az ő példájukat követve a média egy része –, mindent megtettek annak érdekében, hogy elmaszatolják a „feketé” és „fehérek” létezését hirdető igazságot. Az a mondanak, mely szerint „az az igazság, hogy nincsenek »feketé« és »fehérek«”, a Bosznia nehezedő legnagyobb sztereotípiája lett. Másképp fogalmazva: Bosznia leplezte le a századvég egyik legelterjedtebb, kimondatlan sztereotípiáját. A professzor asszony, mint a kérdés szakértője, minden bizonnyal érvényesnek tekintti azt a kijelentést, hogy a sztereotípiák leegyszerűsítene, fölmentene a felelősség alól, megkönnyítik azok életét, akik rájuk hagyatkoznak – márpedig Bosznia esetében semmi sem feleltethető meg jobban ennek a leírásnak, mint ez a kijelentés: „Az az igazság, hogy nincsenek »feketé« és »fehérek«”.

1995 tavaszán, amikor már három éve ostromolták Sarajevót, egy asszony félrevonta Robert Cohent, és mélyen a szemébe nézett: „Itt feketék és fehérek a dolgok” – mondta. „Ilyenek. Van rossz és van jó. A rossz a hegyekben van. Amikor azt mondod, hogy újságíró vagy, tehát objektívnek kell lenned, ezért előfordulhat, hogy abból, amit írsz, egy s más nem lehet jó nekünk, viszont jó lehet azoknak a rossz embereknek, akkor megértelek, ugyanakkor gyűlöllek is. Igen, gyűlöllek. Mindenki azt kérdezi, igazából mire hasonlít ez a hely. Kérdezik, hogyan lehet áram vagy gáz vagy kereset vagy élet nélkül élni. Milyen érzés vízért sorban állni? Kísérleti tárgynak lenni egy laboratóriumban? Csak kérdeznek és kérdeznek és kérdeznek minket. Lehet, hogy át kellene menned a másik oldalra, ha mindezt meg akarod érteni? Adnak fegyvert, körülnézhetsz az épületből, lenézel és meglátsz egy embert. Akkor megtudod, mit jelent vadásznak lenni. És akkor meghúzod a ravaszt, látsz egy embert elesni, és megérted, hogy öltél. Ez tény. Tény. És akkor talán nem is kell olyan sokat tudnod rólunk, nem kell tudnod, kik voltak a felmenőink, miért lettünk muszlimok, nemzetet alkotnak-e a muszlimok, létezik-e Bosznia, nem kell tudnod semmi mást.”

Elmaszatozni a különbséget a fekete és a fehér között, azonosítani az objektivitást a semlegességgel, az egyenlő távolságtartás dogmáját hirdetni, felelőtlenül és közönyösen tekinteni a tragédiára, és mindezt igazolni azzal, hogy a tragédia elkent és amúgy is érthetetlen képe eltűnik valahol a történelem mélyén – íme szellemi állapotunk néhány szimptomája, amelyet Robert Cohen visszavezet „a mai kor legmélyéig”.

Bosznia a *humanitárius segélyezést* is kíméletlen tesztnek vetette alá, pedig talán ez volt a nyugati világ utolsó illúziója a XX. század vége felé. A segélyezés gyakorlatának a berlini fal leomlása után nőtt meg a jelentősége Európában. A hidegháború vége, a szovjet birodalom szétesése, új nemzetállamok születése – mindez új konfliktusok veszélyét hordozta, amelyeket gyakran csak befagyasztott a kommunista diktatúra. E fenyegetésekre pontosan a humanitárius segélyezés lett volna a válasz. Ez több okból is vonzónak tűnt. „Kétség nem férhet hozzá – írja Cohen –, hogy Boszniában emberéleteket sikerült megmenteni azzal, hogy naponta átlagosan ezer tonna élelmiszert szállítottak a 2,7 millió éhezőnek. Ez olyan benyomást kelt, mintha mégiscsak tettünk volna valamit, kiváltva ezzel a kockázatos fegyveres beavatkozást. Ez szépen összecseng a »multilateralizmus«-al, a kockázatkerülés másik fényesen bevált mechanizmusával. (...) Sokkal könnyebb megérteni az »áldozatot«, mint a felelősök előállításával vesződni. Az áldozatok érzelmeiket keltenek és untatják az értelmet. Akárcsak az időjárásjelentés, a korunkban játszódó dráma e kiapadhatatlan forrása is könnyen eljuthat a tévéképernyőkhöz.”

Tehát megint visszakapjuk a „meteorológiát”, de ezúttal már nem a tényeket elutasító író, hanem a nemzetközi közösség doktrínájának formájában. És ahogy annak idején azzal terelte el az ember a figyelmét a fájdalmas valóságról, hogy az égen átvonuló felhőket nézte, most „az áldozatok élelmezésével próbálták helyettesíteni a mészárosok leállítását”. Ami Boszniában történt a világ döntéshozóinak szeme láttára, az nem háború volt, hanem „humanitárius katasztrófa”, néha meg egyenesen „elemi csapás”, hisz az egész a törzsi gyűlölködésből eredt, „maga a pokol”. Ilyen elméletekből kiindulva hozták létre a „védett övezeteket” és rendelték el a fegyverszállítási tilalmat, pedig abban a helyzetben az egyik fél kitűnő fegyverzettel rendelkezett, a másik meg szinte fegyvertelen volt. Margaret Thatcher azt mondta az Európai Unió e döntéséről, hogy ezzel „engedélyt adott az öldöklésre”. Emellett sajátos „kettős beszéd” jellemző a segélyezésre, és ez egy kicsit emlékeztet Rigómező retorikájára, ahol a vereségből győzelem lesz, a támadásból pedig védekezés. Egyszerre beszéltek például a barbár Bosznia védelmezőiről és a segélyezést lebonyolító pártatlan személyekről; Szarajevó ostroma nem volt igazi ostrom, a várost csak „körülvették fegyveres túlerővel” a szerbek, miközben a bosnyákok „taktikai okokból lemondtak a túlerőről”; az UNPROFOR tisztjei, akik tétlenül nézték, hogy nehéztűzességgel lövik Szarajevót, azt szokták mondani: „nem tudjuk uralni a helyzetet, de figyelemmel kísérjük a fejleményeket”; a „védett övezetek” esetében eleinte úgy értelmezték a „támadást visszaverni” parancsot, mint „védekezni a támadás ellen”, de még ezt is „humanitárius intervenció-ra” változtatták abban a pillanatban, amikor Mladić tábornok csapatai elfoglalták Srebrenicát anélkül, hogy az ENSZ-csapatok katonái egyszer is elsütötték volna a

fegyverüket. Nem sok minden változott azóta, hogy U Thant egykori főtitkár megjegyezte: az ENSZ „olyan esernyőre emlékeztet, amely összecsucódik, ha elered az eső”.

Robert Cohen megszólaltat számos olyan embert, akit megrázott Bosznia példája, a nyugati világ elitjeinek erkölcsi bukása. Többek között egy amerikai diplomata, Charles Thomas véleményét is olvashatjuk: „A külpolitikában röviden, de velősen kell fogalmazni. Azt kellett volna mondanunk nekik, amikor kitört a háború, hogy vagy elfogadják a feltételeinket és nem lövik tovább Szarajevót, vagy legyilkoljuk őket.” Az egykori Jugoszláviában kitört háború elején egyetlen diplomata, politikus vagy parancsnok szájából sem hangozhatott volna el ilyen mondat. Ez sértette volna a humanitárius retorikát, barbárságával bántotta volna az emberi jogokról és az emberélet védelméről elhangzó mondatokhoz szokott, civilizált emberek fülét. 1995 tavaszán hosszú napokon át tartó összpontosított légitámadást indítottak a Karadžić és Mladić csapatai által elfoglalt tüzelőállások ellen; ekkor derült ki, hogy ez esetben csak erővel lehet véget vetni a bűntetteknek, csak így lehet békét teremteni. Közben elpusztult kétszázezer ember. Lidércnyomásként nehezedik ránk a kérdés: miért halogatták több mint három évig a fegyveres beavatkozást Boszniában?

1995 decemberében írták alá Daytonban a békeegyezményt. Amikor Robert Cohen megkérdezte Asimot, a repülőtéren agyonlőtt Bisera férjét, mit érez, így hangzott a válasz: Semmit. Azon a télen nem örvendeztek Szarajevóban. Furcsán ért véget a háború: nem verték meg az ellenséget, nem győzték le a gonoszt. A következő télen, amikor odalátogatott II. János Pál, elmentem Szarajevóba. A pápa összegörnyedt a nyitott stadionban, majd' elvitte a szél. Vajon hallotta-e valaki a szavait: „Niste sami. Bog je sa vama” (Nem vagytok egyedül. Isten veletek van)? Most megint tél van. Itt munkásokat keresnek, most rombolták le a Gestapo egykori épületét, meg kell tisztítani a téglákat. Ezek a téglák a porig égetett zsinagógából valók. Már kiásták a földet a régi helyén, elkészültek az alappal. Dževad elutazott. Grazban maradtam Boszniával.

Graz, 1999. február

nem látom őket, az erdőben rejtőzőket

egy kiállítás képei

esszéparódia

Egy kiállítás képeihez nem feltétlenül kellene képek.

Egy kiállítás képei állhatnak tisztán hangjegyekből.

lehetnek tisztán hangjegyek.

csupán tisztán hangjegy

egy kiállítás képei lehetnek csupán szó szavak

Am a nyelv viszonya a festményhez végtelen viszony... (Foucault)

A képzőművészetről szóló (szó) szövegek (szó) mindaddig nem voltak illusztrálva (ill) (illusztris vendég a szó nem volt), amíg az illusztráció technikai (tec) feltételei (fel) nem teremtdtek (ter) meg. Nyomdatechnika. Négyszínnyomás. Vasari nem volt illusztrálva (beképezve). Worringerbe a b s z t r a h á l n u n k és b e l e é r e z n ü n k volt szükséges, nem látva látnunk. Tehát csak közvetve látnunk.

Muszorgszkij (Ravel) nem volt illusztrálva, ám amikor őt hallottuk (őket hallottuk), láttunk. Azt a képet. Azokat a képeket (tíz kép).

Közvetve láttat a SZÓ, a HANG. Ám láttat. A látomás pedig: látás kép nélkül. A képzelet láttat.



Persze egy szöveg lehet illusztrálva is.

Ez az író-szerző beismerése (szegénységi bizonyítványa), hogy kép nélkül nem megy.

Nincs kép (illusztráció) Michel Butor *A velencei Szent Márk leírása* című könyvében. Nincs rá szükség, az írás tárgya annyira ismert.

Nincs kép Michel Foucault *A szavak és a dolgok* első fejezete (*Udvarhölgyek*) mellett. Nincs rá szükség, mert az írás tárgya annyira ismert, és mert az írás annyira elképesztő erővel láttat. Véljük mi, akik ismerjük a festményt. De vajon ugyanazt látják, amit mi, azok is, akik nem ismerik? Maga a szerző nem hivatkozik, sőt egyenesen kizárja ezt a hiú eshetőséget. Nem lehet megúszni, itt muszáj az egész passzust szóról szóra idézni: ...*Nem mintha a beszéd tökéletlen lenne, és valami hiány volna benne a láthatóhoz képest, amelyet hasztalan igyekszik pótolni. A nyelv és a festmény egyszerűen nem redukálható egymásra: hiába mondjuk, amit látunk, az soha sincs abban, amit mondunk, és hiába mutatjuk képekkel, metaforákkal, hasonlatokkal, amit mondunk, a helyet, ahol e szóképek megcsillannak, nem a szem bontakoztatja ki, hanem a szintaxis egymásutánja határozza meg.* (Romhányi Török Gábor fordítása.)

A festéshez nem kell látni bazmeg – mondta haldokló barátom, aki miatt Szigligetre vonultam segíteni befejezetlen képeit gyorsan befejezni, főleg pedig a technikailag szétesőfélben lévőket elképesztő trükkökkel újra „gatyába rázni”, mielőtt azok szétesnek, ő meg végleg feldobja a talpát. Figyelmeztettem, mert éppen készült lépni rá a szemüvegére ugyanis.

Tudhatod, hogy tudom – válaszoltam, és nem káromkodtam, mert még nem haldokoltam –, vagy nem én mondtam egy művemről, hogy az vak manifestum a látásról?

Én mondtam. (Külön történet lenne Altorjai utolsó technikai trükkjeit elmesélni...)

je	ne	vois	pas	la
cachée		dans	la	forêt
	nem	látom	őket	
az	erdőben	rejtőzöket		

Az eredeti nem rímel, ezért fordításom tulajdonképpen hibás. A két sor közé egy szende női aktot festett René Magritte. (A kép lefordításával nem kell bajlódni.) A hölgy jobb kezével igyekszik eltakarni bal mellét, fejét elfordítja, szemét lecsukja. A kép körül 16 híres szürrealista igazolványképszerű fotója, ők is mind csukott szemmel. Aragon, Breton, Buñuel, Éluard, Magritte, Tanguy, Max Ernst, Dalí és mások. A montázs 1929-ben készült, minden szürrealizmusról szóló könyvben benne van.

Ők aztán igazán tudták, hogy némelyik kép látszik, **olyik** képes, és nem látszik.

Olyik képes nem látszani.

Ha már úgyis csukva a szemünk, bármit elképzelhetünk. Noha Foucault-nak igaza van, próbáljuk meg elképzelni a következő esetet: egy Vasari-féle alaktól fennmarad egy igen pontos, részletes műleírás (vizuális alkotás persze), a mű azonban nem marad fenn. Igen gyakori ez.

A leírás alapján valaki kedvet kap, és újraalkotja a művet. Csodával határos módon előkerül az eredeti (erre is számos példa van). És még nagyobb csoda, hogy a két mű szinte megszólalásig hasonlít. Avagy ez egyáltalán nem lenne csoda? A kérdés csupán az, a képi hasonlóságnak köze van-e a szöveg minőségéhez. A foucault-i tézis szerint ugyanis nem lehet köze.

Csak a két műnek lehet köze egymáshoz. A szöveg tévedéseinek korrigálásában közeledhetnek egymáshoz. És ha a szöveg zseniális, de téves, akkor találkozhatnak.

Nézzünk meg egy szerény esetet kép és szó együttállására.

Hetvenötödik egyéni kiállításom (körülbelüli szám) 2008-02-14 és 03-16 között volt látható a pesti belváros egy hangulatos kis utcácskájában, a *k i s t e r e m* (Valkó Margit galériája) apró termecskéjében. A kiállítás a következő szövegekkel volt felszerelve:

– a meghívón: Jovánovics György kiállítása

Munkák fényképezőgéppel 1970–1978

A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓ

SÁGON. TÜKÖR ÁLTAL ÉLESEN

– a kiállítás beharangozásaként a galéria tulajdonosa a következő szöveget küldte el a sajtónak:

J. Gy. Munkák fényképezőgéppel 1970–1978

A munkák fényképezőgéppel értelemszerűen fényképekhez legalábbis hasonlító műveket jelentenek. Az sem mindig egyértelmű, ki nyomta meg az exponáló gombot.

A *k i s t e r e m* ben rendezett kiállításomon vannak fényképek, fényképinstallációk, amelyeket én exponáltam, van, amelyet más. Profi (Roboz László) vagy amatőr (Erdély Miklós). De olyan munka is van, amely nem fénykép, hanem inkább fényképezőgép (a

„karthauzi HASSELBLAD”. A néma fényképezőgép és a beszélő hokedli nem véletlen találkozása a k i s t e r e m padlóján).

A képek között vannak könnyedek, vidámak (vagy annak tűnők), de vannak mélyen és többszörösen tragikusak is. Nemcsak a hangulatuk tragikus, hanem a képek (vagy a negatívjuk) sorsa is. Általában az összes kép technikai értelemben épphogy csak létezik... A legtöbb negatív nem fellelhető, és csak egyetlen, törékeny, sérült papírkép maradt meg.

A legfontosabb képek, amelyekért ezt a kiállítást mindenképpen meg akartam rendezni most, A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON I–VI. (1976) című sorozatom. De ez is elveszett. A papírképek is és a negatívok is. Végül egy skatulya mélyéről meglepő módon előkerültek a negatívok.

Miközben ezeket hosszú időn át céltudatosan kerestem, más, rég elfeledett és eddig még soha ki nem állított dolgokat találtam mellékesen. Itt most ezek is láthatóak.

A kiállítás maga egy képregény is. Mint egy illusztrált kódex, nézhető és olvasható balról jobbra. A k i s t e r e mben is *kép*, a képekhez tartozó *szöveg*, *képmagyarázat*, rövidebb-hosszabb *esszé* követi egymást.

2008. február

Jovánovics György

A teremben a falon a képek mellett szövegek voltak. Balról jobbra:

a r i a s z t ó k a p c s o l ó j á n a k f a l a

AZ ELSŐ CAMERA OBSCURA 1970. Fotómű, egyetlen példány. Felvétel: Roboz László. Fotóinstalláció 1996. (1. kép)

1970-ben nem volt fényképezőgépem. Egy hivatásos fényképész, Roboz László jött hozzám valamelyik művemről felvételt készíteni.

Ezt az alkalmat kihasználva olyan plasztikai művet rögtönöztem, amelynek **szinte** nem is volt teste, **szinte** egzisztenciája sem, hiszen **szinte** csak a fényképezés ideje alatt létezett. Ráadásul ez a többszörösen függő létű tény csak az idegen fényképezőgép objektívjén át volt szemlélhető, de még az objektív is korlátozva volt egy saját magához hasonlatos kerek nyílással (amelyet vastag kartonlemezbe vágtam, amely egyébként az egész jelenséget eltakarta). Miként a fényképezőgépbe, úgy a kerek nyílásba is csak egy szemmel lehetett belenézni. (Két egyszemű egymás mögött!)

A kétszeres nyíláson való átnézéssel elkezdődött camera obscuráim, dobozsobraim sorozata (máig is tart).

A megközelíthetetlen belsőbe megfoghatatlan és szinte definiálhatatlan, semmihez sem hasonlító, irracionálisan ható formai elemekre volt szükségem.

Ezzel világossá akartam tenni, hogy a két Iparterv-kiállításon (1968., 1969.) bemutatott négy emberi figura variációm tudatos elszámolása volt, amit nem kell már folytatnom. Ez a mű, amely időben megelőzi a Fényes Adolf-terembeli environmentet, igénytelensége és kis mérete ellenére hosszú távú programot kívánt jelezni.

Roboz László elkészítette a kívánságom szerinti felvételt, majd egyetlen kis nézőképet adott át. (Több másolat később sem készült, a negatív elveszett.) Fizikai védelmére hoztam létre az itt látható végleges változatot, és így is mutattam be a Velencei Biennálé Magyar Pavilonjában 1996-ban.

kis képek fala

KIS GYŰRT LIZA WIATHRUCK KÉPEK I-II. 1976. (2., 3. KÉP)

HAT KIS ÖNARCKÉP FONCSOROZOTT VILLANYKÖRTÉBEN 1978 KÖRÜL (4., 5., 6., 7., 8., 9. kép)

A gyűrt képek esetében az L. W.-képregény egy negatívjából Liza arcát vetítettem a nagyítógép tárgyasztalára. Ide aztán vékony, úgynevezett DOKUBRÓM fotópapírból gyűrt galacsint, plasztikus halmocskát helyeztem – tehát nem üveggel leszorított sík fotópapírt. Erre exponáltam a képet. Ez a papír aztán a hívótálban kisimult, és megjelent a tökéletesen egyedi, másolhatatlan és megismételhetetlen ábrát adó kép. Valójában ezek tehát olyan fotók, amelyeknek megfelelő negatív nem létezik.

A hat kis önarckép is mind egypéldányos mű, más okból: természetesen ezek negatívját sem találom.

zöld fal

A MAGYAR TELEVÍZIÓ MONITORJÁNAK ÉS ELSŐ BEMONDÓNŐJÉNEK TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON 1976. (10., 11. kép)

TITOKZATOS KÉT KIS KÉP A KELETI TERASZRÓL NÉZVE I-II. 1976. (12., 13. kép)

A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON I-VI. 1976. (14–19. kép)

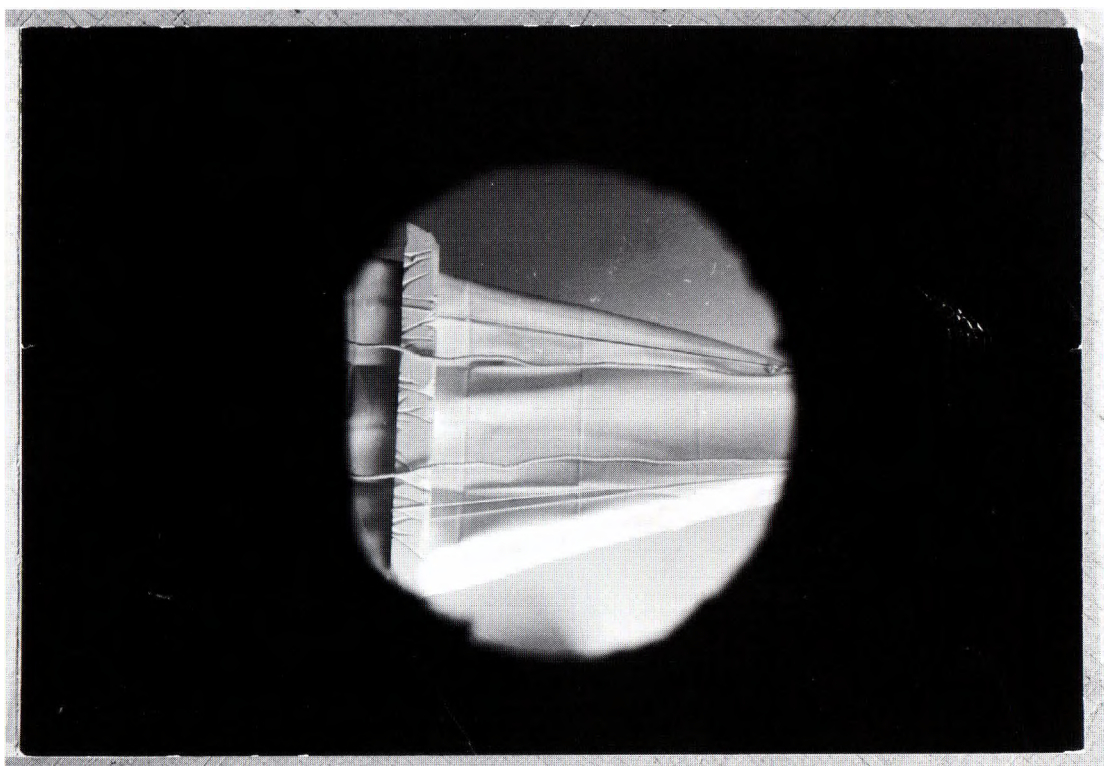
A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON című 6 darabos sorozatom képei egy tragikus halál okán örökre elveszni látszottak. Ezeket még, ahogy kell, a *Liza Wiathruck*: HOLOS GRAPHOS című képregényem darabjaival együtt állította ki a rendező a Múcsarnok/Ernst Múzeum *Más-kép* című kiállításán majd húsz éve. Ugyanis **ezen** képek magyarázzák-értelmezik **azon** képeket – látványegzisztenciájuk lényege szerint. Az akkori kiállítás bontása után nem hoztam el a képeimet (a képregény visszakerült a Nemzeti Galériába), a rendező előbb múcsarnoki dolgozószobájában, majd otthon őrizte nekem... Váratlan és tragikus halála után csak évekkel mertem közvetítő útján kerestetni hagyatékában ezeket, próbálkozásom azonban nem járt sikerrel. És sajnos a különleges, egyedi technikával készült képek apró, alig bélyeg nagyságú síknegatív lapocskáit sem találtam sehol.

A keresésnek azonban mostanában még egyszer elszántan nekifogtam, amikor meglepetve megtudtam, hogy egy fiatal kolléga 23 évvel az én művem keletkezése után megtevéstően hasonló ötletet valósított meg (1x1 óriásplakát-projekt, Lövélda tér, 1999.). Anélkül, mint megtudtam tőle, hogy az én munkáimat ismerte volna, megvalósította a VALÓSÁG FÉNYKÉPE A VALÓSÁGON (helyesebben A VALÓSÁG ELŐTT) verziót.

A két mű formálisan szinte azonos, képontológiai jelentése (jelentősége) alapján azonban döntően különbözik.

Minderről a Passuth Krisztina születésnapjára összeállított kötetben egy tanulmányból értesültem. Az is kiderült, hogy nemcsak a fiatal kolléga, hanem az ő művét kimerítően elemző művészettörténész figyelmét is elkerülte a korábbi mű. Így témájának árnyaltabb elemzése is elmaradt.

Végül egy skatulya mélyéről meglepő módon előkerültek a negatívok. (A képek mai színes technikával lettek újra nagyítva, Gadányi György munkája.)





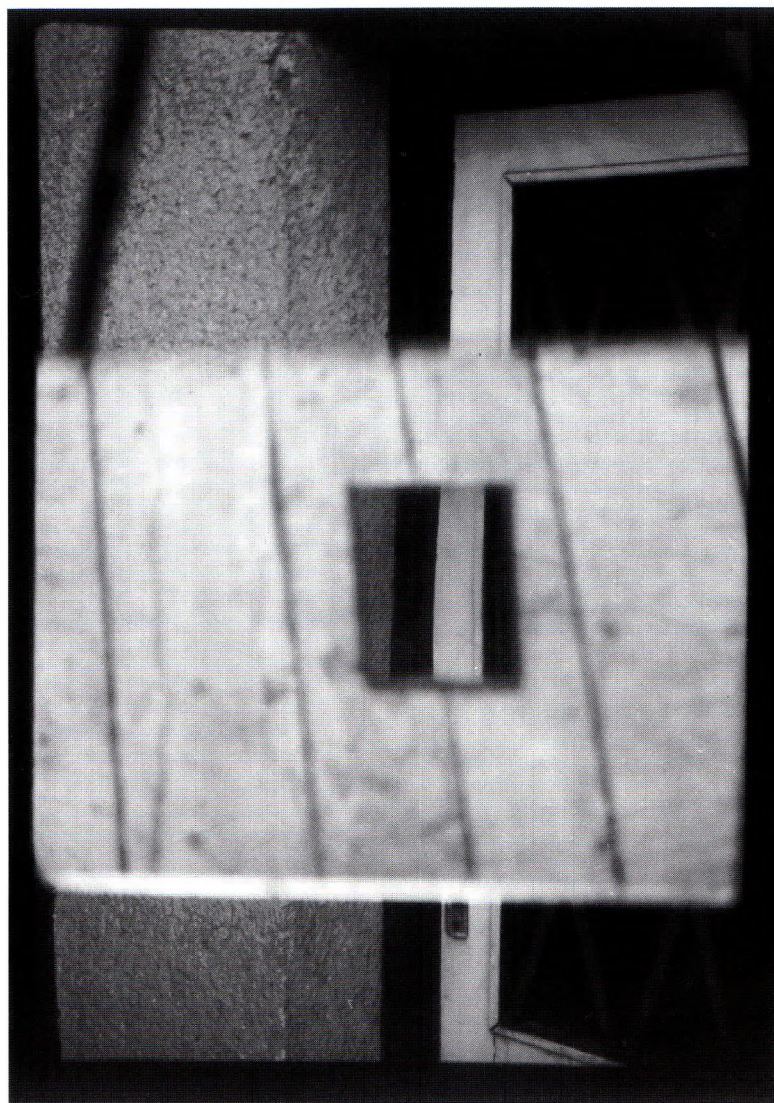
















A *Liza Wiathruck*: HOLOS GRAPHOS című képregényem képei akkori lakásom egyik szobájának északra, a kertbe néző ablakában lévő látványt rögzítették. 4x1 képen a kertből látjuk az ablakot, az ablakon át a szoba egy részletét meg egy személyt – további 60 képen pedig belülről nézve az ablakot, az ablakon vagy az ablakban lejátszódó vizuális eseményeket.

Két kép azonban (II. fejezet J. Gy: *L. W. portréja I. és II.*) a szoba keleti oldalán lévő teraszon készült. L.W. mögött föl villan a Rózsadomb képe, a Bimbó út környéke, az Alvinci út, a Marczibányi tér felett nézve – a Fillér utca magasából. Ez a látvány bennem mindig Jeruzsálem általam ismert egyes képeit idézte fel, vagyis bibliai karaktere volt.

Ezen a keletre néző teraszon a két L. W.-portréval egy időben, ugyanazon ihletettségi fázisban készült a VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON sorozat 6 darabja. (Még a 60 „belső” kép előtt!)

Ezekben a képekben dogmatikus erővel, a képregény szövetébe sem beilleszthető módon fogalmaztam meg *előre* a teljesen újszerű képkalkotási programot: ezek a képek megvilágítják ugyanis a képregény fényképezéstechnikai módját (alapfok); megértetik annak újszerű képtonológiai státuszát másrészt (felsőfok).

A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON képei ugyanis magyarázzák a képregény képeit, amennyiben ellentmondanak a montázselvnek úgy, hogy közben látszólag montázst hoznak létre. A hasonlóság csak morfológiai, a lényeg tekintetében az ellentét ugyanannyira fenomenális, mint a különbség a montázs előtti organikus kép, vagyis az *egy kép* – és a *montázs* mint az anorganikus *egyszerre több kép* között.

Az én képem az *organikus fénymontázs*, az olyan organikus képsejt, amely a természetben létezik. Szemléleti egykép olyan vizuális esemény előtt, amely montázsszerűen hat – de nem az. Fényképezéstechnikai értelemben (alapfok) – létrehozásához nem kell *több kép*, nem kell olló és ragasztó. Az ilyen kép létrejön különböző helyek sugárzása, vetülete, tükröződése által, mindezt megfelelő sugárvezetési optikai ábrákkal illusztrálni lehet. *Tehát minden ilyen kép manipulálatlan, egy expozíció, egyetlen negatív.*

Remélhetőleg világos, hogy az *organikus fénymontázs* nem a *montázs* ellen van (én magam is a huszadik század egyik legforradalmibb képkalkotási eszméjének tartom). Sokkal inkább – mivel a *montázs* mint kép, *elemző kép* – módszerem tovább folytatja a látás *ontológiai elemzését*, és egyesíti az *egykép* és a *montázs* fenoménjait, bemutat egy lehetséges *látó állapotot*.

A program demonstrálásra az adott bibliai karakterű táj előtt a lehető legegyszerűbb, legelementárisabb képi megoldást választottam. A kép közepén kitakarunk egy részt a tájból, ám ez a takaró tárgy egy tükör, amelynek felületére a montázselv szerint bármit vetíthetnénk, ám *ugyanazt* vetítjük, amit kitakartunk (komplikált sugárvezetéssel, más tükrök segítségével). Az eredmény, egy szinte megbonthatatlan bibliai nyugalmú táj, noha megvalósul a montázs alapesete: nem egy és nem ugyanaz. *Kettő, ám ugyanolyan!* Világos, hogy az *ugyanolyan nem ugyanaz!*

A kép úgy beszél a tájról, hogy a táj elemei eltűnnek, majd újra megjelennek.

A kép úgy beszél a tájról, hogy a tájról való beszéd lehetséges és szükséges marad.

Ezen túl képi kultúránk legegyszerűbb és legelementárisabb metaforái is megjelennek. A tükrözésemélet és az ablakelmélet egyszerre. Az világos, hogy a tükrözés különös esetét látjuk, ám az ablak különös esete is elképzelhető: ha akarjuk, a tájképeken egy szoba falát látjuk, amelyre egy táj van felfestve. Ekkor középpont a tükör valójában egy ablak a szoba falán, amelyben az igazi tájat látjuk.

A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON képsorozat negyedik darabja különösen fontos a képregény összes (67), és e sorozat (6) minden képe szempontjából. Itt olyan közel mentem a kamerával a tükörhöz, hogy miközben a kis blendét, nagy mélységéles-

séget a hosszú expozícióval megtartottam, a tükör kerete mégis teljesen életlenné vált. Ezáltal világos, hogy montázstrükkről, fotótechnikai manipulációról nem lehet szó, ilyen hatást az analóg technikával nem lehetne elérni. Ez a kép tehát tanúkép. Végső bizonyítéknak pedig itt vannak az újra megtalált negatívak.

Az 5. és 6. kép a tájtól 180 fokkal elfordulva készült, közeli tárgyakra, lakásom ajtájának keretére és a kilincse koncentrálván. Itt azt láthatjuk, hogy a kicsiny távolságok miatt (!) az újra visszaállított valóságszelet valójában kisebb, mint amit kitakartunk a tükörrel. (Persze a kép távoli tárgy tükrözésekor is kisebbedik, ám ilyen esetekben ez szabad szemmel alig érzékelhető.)

Az utolsó kép elementárisan demonstrálja, hogy a kép akkor is „visszatér”, ha látásunk útjába nem csak egy, hanem két takaró tárgyat állítunk. (A tükör és a deszka.)

L. W. ikonosztáz fal

15 KÉP A L. W. HOLOS GRAPHOS CÍMŰ KÉPREGÉNYBŐL 1976–77.

A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON sorozattal ellentétben a L. W.-képregény sorsa kezdetől igen szerencsésen alakult. Hiába tiltották be az ősbemutatóját, azonnal sokan megismerték, több darabja ezzel egy időben külföldre is eljutott. Magyarországon többször volt kiállítva, legutóbb a Múcsarnok apszisában. Külföldön Velencében, Berlinben, Poznańban, Salzburgban, Rómában és Karlsruheban. A Magyar Nemzeti Galéria az eredeti, egyetlen példányt megvásárolta, a pécsi Jelenkor Kiadó 1999-ben három nyelven kiadta. Ha emlékezetem nem csal, az itt látható első két képet (20. és 21. kép) küldtem el Bécsbe a keletkezés évében Peter Weibelnek, aki ekkor a művészek kreatív fotóhasználatáról készített könyvet. Ez a két képből álló szekvencia ugyanis mint koncept mű önálló életet élt, önmagában is érvényes volt, még mielőtt a többi kép sorrendjét, a képaláírásokat és a kilenc oldalas bevezető szöveget a képregénnyé összeszerkesztettem volna.

1. Az egyenes szakasz... 2. ...így is eltörik. Ez volt a két képhez tartozó képaláírás a Bécsbe küldött verzióban – és így is került bele a végleges változatba (ott 5. és 6. képként).

Ez a két kép felfedi az összefüggést a sokat szereplő mű és a teljesen elfeledett sorozat között. Ezt az összefüggést sajnálatomra csak kevesek vették eddig észre. Itt, a zöld falon látható konceptuális sorozat mellett kiállítva elnézhetetlen az összefüggés a szikár, paradigmatis képek és a szándékosan a végtelenségig bonyolított képregény romantikusabb természetlátása között. Pedig ez a szekvencia is legalább annyira „pedagógikus”, mint a zöld fal képei: az első látszólag egyszerű, egyértelmű valóságszeletet mutat, a második képen lezajló elmozdulás miatt azonban hirtelen minden bizonytalanná válik, nem világos, valójában mit látunk. Az azonban legalábbis valószínű, hogy a valóság tükrképe bitorolja a valóság helyét. Csakhogy mi a *valóság*? Ezt kellene megtudni. Ezt kutatjuk mi is, és ezt kutatják a *képlehallgatók* is.

Am a kép (a műalkotás képe) úgy beszél a világ dolgairól, hogy a világ dolgai eltűnnek. Ezt látjuk a képeken, ez zajlik a szemünk előtt. Csakhogy valóban ez zajlik? Igaz mindez?

A tükrözés és az ablak különös esetét látjuk. A továbbiakban attól, amit a képregény 5. és 6. képe (itt a kiállításon 20. és 21. kép) megmutat, illetve eltüntet, az összes többi kép nézésénél sem tudjuk magunkat függetleníteni...

A képregény pszichológizáló, szokásos szemlélésén túl (Kempelen-motívum, sakk-motívum, álom és pszichoanalízis, férfi–nő-motívum stb.) most ezt az elhanyagoltabb szemléletmódot ajánlom.

Ennek a falnak a képei, egy kivételével (21. kép), eredeti nagyításaim (1976–77.), amelyek (mint a kiállítás szinte minden darabja), véletlenül kerültek elő. Kivétel nélkül a második (vagy harmadik) példánya a képregény 67 képéből valamelyiknek, amelyek azonban mint alternatív másolatok nem kerültek bele a képregény első (teljes) példányába, a táblókra felragasztva.

Két képpár a regény szövegében tárgyalt filozofikus képalkotási elvek illusztrációja. Ugyanazon negatívról a kertre koncentrált (31. kép), és az arcra koncentrált (33. kép) nagyítás. Illetve a bal- és jobb-fordított kép esete (32. és 34. kép).

utcaifal

L. W. FELFEDEZI A KÉPLEHALLGATÁST, A VETÍTŐ FÉNY ELVAKÍJTJA 1976. (35. kép) **KÉPKIHALLGATÁS** 1977. Felvétel: Erdély Miklós. Fotóinstalláció 2008. (36. kép)

A Fiaatal Művészek Klubjának (ma KOGART) kis kiállítótermében felraktam a *Liza Wiathruck: HOLOS GRAPHOS* című képregényem ősbemutatójára a 67 képet 13 táblán. Másnap, a megnyitó napján délben bementünk Erdély Miklóssal a klubba. Én lefotóztam az üres teremben a falakon lévő táblákat, Erdély pedig a technikát próbálta megszerezni esti megnyitójához, amire megkértem. Nem beszélni akart, hanem komplikált, az akkor létező összes technikai eszköz bevetésével megtervezett akcióval szándékozott a képregény lényegét valamiféle analogonnal bemutatni. Ezt nekem elmondta, de nem nagyon értettem. Gondoltam, este majd megértem. Én kész lettem, Erdély azonban egyre ingerültebben jött-ment. Végül bejelentette, hogy nem lesz este megnyitó. Szerinte az ő tervét szándékosan bojkottálják, semmit nem kap meg, ami pedig mind létezik a klubban. Lehetetlenné akarják tenni. – *Nem lehetne, hogy csak beszélj?* – kérdeztem. – *Nem. – Képes vagy tehát nem megnyitni a kiállítást?* – *Képes.*

Nem tudtam, mi lesz, a helyzet azonban váratlanul és azonnal megoldódott. Belépett a klub akkori igazgatója (a személyre nem emlékszem már), és közölte, hogy a kiállítást felettesei utasítására be kell tiltania, a termet le kell zárnia. Másnap le kell bontanom, és el kell tüntetnem a táblákat a képekkel.

Kérdeztem, mi kifogás van egy csukott szemű és titokzatos, gyönyörű női arc ellen, amely a képregény legtöbb darabján látható. Azt válaszolta, hogy neki nem indokoltak, őt pusztán utasították, magyarázattal így nem tud szolgálni. Annyit azonban ki tudtam szedni belőle, hogy a probléma az első négy képpel van, amelyeknek az a címe, hogy KÉPLEHALLGATÁS. Továbbá ez a titokzatos hölgy azt állítja, hogy őt bizonyos belügyi szervek figyelik... Ez pedig nem megy. Így hagyott magunkra.

Hirtelen elhatározással Erdély kezébe nyomtam a fényképezőgépet, a képregény 7. számú képe elé álltam, és felvettem az általánosan ismert pózt: a letartóztatás, megmozgatás és kihallgatás univerzálisan ismert alakzatát. Megkértem Erdélyt, hogy fotózzon le úgy, hogy lehajtott fejem helyén Liza Wiathruck legyen látható az ablakban. A KÉPLEHALLGATÁS mellé ez lesz a KÉPKIHALLGATÁS képe, a kiállítás betiltásának ikonja.

Harminc év alatt tökéletesen elfelejtettem ezt a jelenetet és ezt a kis fotót. Véletlenül akadt a kezembe más képek céltudatos keresése közben, amiről aztán rögtön felidéződött a jelenet.

A BESZÉLŐ HOKEDLI ÉS A NÉMA FÉNYKÉPEZŐGÉP NEM VÉLETLEN TALÁLKOZÁSA A KISTEREM PADLÓJÁN. (A KARTHAUZI HASSELBLAD) 2008.

1982. április 2-án Beke László rábeszélésére megvettem egy HASSELBLAD-ot Nyugat-Berlinben. A vásárlás után ottani lakásomba visszatérve készült egy polaroid kép. Beke a HASSELBLAD reklámszatyrárt, én pedig magát a fényképezőgépet tartom kézben.

Az eltelt 25 évben a gépben nem volt film, soha egyetlen felvételt sem készítettem vele.

Nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen kis teremben (k i s t e r e m) ilyen viszonylag sok (37), kép mellett a látogató több kommentárt nem bír elviselni. A szem védekezne, vagyis a szöveget figyelmen kívül hagyná. Nekem azonban az információ – bizonyos mértékig polémia –, ugyanolyan fontos volt, mint maguk a képek.

Ezért úgy döntöttem, hogy lehetőleg nagyon tömören fogalmazva a legszükségesebbeket közlöm a falakon, és minden további gondolatot később valamilyen formában majd még rögzíték. Az igazság az, hogy nem sok rögzíteni-, közölnivaló maradt...

Most mégis következik néhány rövidebb-hosszabb megjegyzés, *második körben*.

2. kör: a riasztó kapcsolójának fala

Helyesebben *három egyszemű* egymás mögött. Az ember egyik *szeme*, előtte a fényképezőgép *szeme*, az előtt a kartonba fúrt lyuk mint *szem* (a fal *szeme*), ez valójában három. Persze metaforikusan három, mert a fényképezőgépekbe több szem (lencse) van egy sorba rendezve. Mindenesetre a szem néző sugarára mint tengelyre felfűzve. A lényeg, hogy ezen a képemen a fal (karton) apró nyílása is szem, azaz lencse. Zárt, átlátszatlan felületbe fúrt lyuk lencseként viselkedik, ezt tudjuk. A lencse definíciója tehát így kezdődik: *lencse az, ami adott esetben éppen nincs, tehát hiány az anyagban*.

Kétségtelenül ez a munka a legjobb művem.

2. kör: kis képek fala

A torzító tükör gömbfelületén fotózott 6 kis önarcképben semmi eredeti nincs.

Meglep, hogy viszonylag határozottan, ám nem élesen emlékszem a teljesen mellékes cselekvésre, ahogy készültek. A még szinte teljesen üres, éppen elkészült padlástéri műtermemben (a L. W.-képregényem utolsó képein ennek kartonmakettje úszik egyre beljebb a kertből a szobába az ablakon át) véletlenül akadt a kezembe a TUNGSGRAM fura gyártmánya, egy véletlenül ott heverő, tehát foglalatba nem becsavart, felületének egy részén ezüstösre fonsorozott villanykörte. Normál méretű. Az ilyen körte, ha a mennyezetről lógott, úgy hatott, **akárha** egy adag higany úszna az alján. Fénye feltekintve nem világított a szemünkbe, nem hatolhatott át az ezüstös rétegen, hanem felfele szóródott szét és onnan verődött vissza derítően, ez volt a tervező célja.

A leghatározottabban (és szinte élesen) emlékszem arra, hogy amint véletlenül megpillantottam magam a markomban tartott tükörgömbön (félgömb vagy féltükör), azonnal Parmigianinóra gondoltam, a bécsi diákévemben százszor, minden héten legalább kétszer megcsodált gömbfelületre festett apró önarcképre. Alig húszévesen, 1524-ben nézett itt a konvex tükörbe. (Olyan, mint egy gyerek, és már csak 16 éve volt hátra.) Emlékeztem



a nézőhöz közeli hatalmas jobb (tehát bal) kezére és fehér mandzsettája elementáris függönyére. (P. tehát balkezes volt?) Meg arra, hogy a fény az ablakon át felülről jön.

Akárha ugyanazt láttam volna. Az én kezem is irdatlanra nőtt, a hajam pont úgy lógott kétfele, a mandzsetta helyén pedig, igaz, nem elől, hanem a háttérben, itt is hullámozott valami hatalmas, ráncos, fehér. Fent itt is óriási műteremablak. (Azóta hat ilyen tetőablakot építtettem.)

Véletlenül állványon volt a használtan ajándékba kapott belső fénymérős PRAKTICA fényképezőgépem (amellyel első kattintgatásokkal kreáltam a L. W.-képregény képeit). Így hát készítettem néhány felvételt. A dolog önkéntelenül adódott.

Parmigianinóra feltétlenül gondoltam, ám mert nem tudtam róluk, nem gondoltam azokra, akik (P. után és énelőttem) a motívumot már használták. Különbséget kell tenni e különös képi eset kézi és gépi használata közt. A művész kézzel, kézügyessége, rajztudása, ábrázolókézsége révén hozza létre a sajátos motívumot (mint P. is), avagy – a fényképezőgép feltalálása óta – gépi úton (a fényképezőgép által). P. természetesen még nem használhatott fényképezőgépet (mert az még nem volt feltalálva). Műve elementáris kép-toposz alakító lett, a figyelem és a készség maximális teljesítménye. *Előre-látás.*

Amióta létezik optikai képrögzítő gép, a rajzolt képek különös módon hátrányban vannak a fényképezett képekkel szemben... e képi toposz területén. Hogy miért, az is világos. A P. által először(?) rögzített kép némileg megváltoztatja a természetes emberi látást, amennyiben a létrejövő kép az emberi szem (egy lencse) plusz egy lencse (a tükörgömb, a konvex és a konkáv tükör is lencse) egyesülése által létrejövő kép lett.

Valójában tehát egy fénykép készült máris – fényképezőgép nélkül. A lényegyet felismerhetjük itt a jelenségben: két lencse együtműködése. Adva van egy természetes, emberi (mondhatnánk, szerves) belső lencse. Az ember szeme. Találkozik egy mesterséges, tárgyi (mondhatnánk, szervetlen) külső lencsével. Az ilyen (képi) esetekben a természetes emberi látás (látvány) megmarad ugyan, az első lencse normálisan működik, de a második lencse által a létrejövő kép térkitöltő rajzolsága deformálódik.

Mint láttuk, ezek a képek (az ilyen képek) képontológiai eleve fényképek, fényképezőgép nélkül is.

Mármost miért rajzoljuk le a fényképeinket, mikor (már) le is fényképezhetjük őket.

Ím itt a magyarázat...

Az én jelentéktelen 6 kis képem szempontjából természetesen csakis a fényképezett képek fontosak (jönnek számításba).

Már a fényképezés úgynevezett piktorialista, kora 20. századi, modernizmus előtti korszakában is találunk példákat. A cseh fotográfus, Anton Josef Trčka például elkészítette 1916-ban *Őnarckép kristálygömbbel* című felvételét. A kép stílusa és beállítását meglehetősen hasonlít a kor híres Hamlet-színészeiről készült ismerős ábrázolásokra. Trčka úgy tekint balra kinyújtott kezében a gömbre, mint Hamlet szokott Yorick koponyájára. Alak, tónus,

hátter, mind-mind abban az avantgárd előtti, ám ugyancsak internacionális modorban, amelyben nálunk például Máté Olga, Rén Ilka, Székely Aladár és mások dolgoztak.

Moholy-Nagy László már 1924-ben összeállította legendás könyvét, amely aztán a *Bauhaus Bücher* 8. köteteként *Malerei, Photographie, Film* címen 1925-ben jelent meg először. Ezt követte 1927-ben a második, az első kissé átdolgozott, általánosan ismertté vált verziója. (Moholy-Nagy megváltoztatta például a cím második szavának ortográfiáját, és *Fotografie*-t írt.) Ezt vette alapul a fordításhoz a Corvina, amikor végre, több mint 50 évvel a könyv születése után, 1978-ban magyarul is megjelentette. Ebben a könyvben van egy meglepő, gyönyörű oldalpár. Moholy-Nagy a 96–97. oldalon saját *Tükrös és tükröződések* című fotóját (a jobb oldalon) állítja kivételesen szerencsés párba tanártársa, Georg Muche *Műterem a kertgömbben* című képével (a baloldalon).

(Muche egyidős volt Moholy-Naggyal. [Mindketten 1895-ben születtek, Muche azonban több mint 40 évvel túlélte kollégáját, 1987-ben halt meg.]

Gropius nem sokkal a Bauhaus alapítása után, gyakorlatilag a 3. szemeszterre meghívja Muchét Weimarba, már 1920-tól tanít, Moholy-Nagy csak 1923-ban érkezik.

A két tanár kapcsolata nem csak ezen az oldalpáron közeli, egymás mellett állnak az ismert csoportképen is, amely a teljes tanári kart ábrázolja már Dessauban, az új műteremház lapos tetején. [Középiitt természetesen Gropius.] Dessauban egymás szomszédságában is laktak. A híres három ikerházban [„mesterházak”] hat vezető tanár kapott műtermes lakást. A párosítás ez volt: Moholy-Nagy/Feininger; Muche/Schlemmer; Klee/Kandinszki.)

Moholy-Nagy láthatóan (érezhetően) örömet lelte a két kép párosításában. Anyagok, formák, tónusok, kompozíció szinte hallható párbeszédet folytatnak a belső gerincen át. Krómacél, üveg, tükrös, gömb, kör, ovális, háromszög. Moholy-Nagy képe egy fokkal sötétebb, ezáltal ugyanennyivel kontrasztosabb. (Mert a világos részek azonos értékűek a két képen.) Jobboldalt a sötét háttér semleges, azonosíthatatlan anyag, Muche képen viszont a műterem falához támasztott, alapozott, vakrámára feszített festővászon hátulja azonosítható. (Látjuk a vászon rostjai között az előoldalról átréسلődött fehér alapozóanyag nyomait.) A gömb (Gartenkugel) csaknem legurul valamilyen asztal sarkáról, a kép alsó kétharmadát kitölti. Meglepő, hogy a tükröző gömb felületén sem embert nem látunk (aki éppen rajzolja, amit lát), sem embert fényképezőgéppel (aki éppen megörökíti a jelenetet). A gömb előtt, a bal alsó képsarokba kívülről benyúlik egy jól azonosítható tárgy. Ez egy már eloltott gyertya. A teljes gyertya tükröképének függőlegesét (a gyertyatartóval együtt) figyelmesen keresve megtaláljuk a gömb közepén. A gömb előtt, a bal alsó sarokba kívülről benyúló rejtélyes körkikkely, mint egy körömvég, nem azonosítható, csak a tükröképben. Ez egy félig telt pezsgőspohár.

(Tudjuk, hogy a Bauhaus tanárai és diákjai szívesen mulattak, és szerették a pezsgőt. Nemrég felbukkant egy internetes aukción [www.herden.de /auktion04] egy Muche-kép 1921-ből, amelyen viszontláthatjuk ugyanazt a pezsgőspoharat ugyanannyi pezsgővel a kép közepén, de még a kerti gömböt is, meg a homorú tükröt egyszerre, ami által a valóságos pohár megháromszorozódik, két tükröképével együtt látható. Erős felülnézetben sötét alapon fényes, fóliaszerű gyúrt lapok, kinyitott, szintén fényes felületű füzet rendetlen halmaza. Itt áll a pohár. A gömb és a homorú tükrös ugyanazt tükrözi más szögből. A síkot hátul nem fal, hanem valamiféle többször kis szögben megtört paraván zárja le.

A zaklatott, expresszív, szinte tasiszta képtextúra távol áll Muche másik három képének tárgyas, objektív stílusától, mintha egy több évtizeddel később létrejövő stílus kísérleti előfutára lenne, anélkül, hogy ez tudatos lett volna.

Az árverésen 200 eurós indítóárat adtak meg...)

Mármost amit a *Műterem a kertgömbben* című kis fotó mutat (méretei: 24x17,5 cm), a következő:

Este mulatság volt a műteremben. (Mester és tanítványai.) Gyertyafény, pezsgő, beszélgetések.

Képek óvatosan a falhoz fordítva.

Most reggel van. A tetőablakon özőnlík be a fény. A gyertya már rég nem ég, a pezsgőmaradék nem pezseg, nyilván nem iható már, de még nem öntötték ki.

A kép még mindig háttal a falnak.

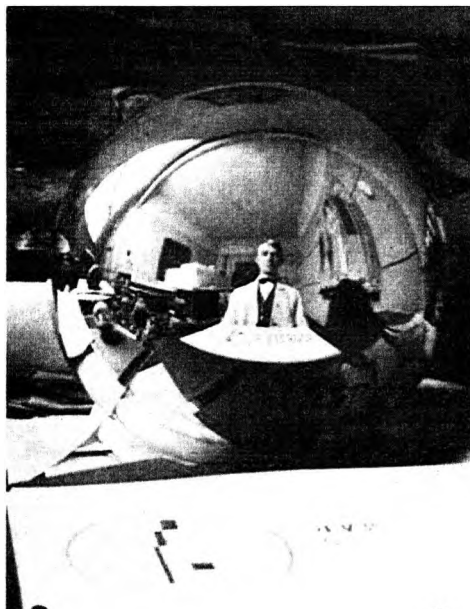
Kérdés: ki látja ezt? (Ki rajzolta vagy fényképezte le?)

Moholy-Nagy könyvének következő, 99. oldalán még egy fotót közöl, *Homorútükör-felvétel* címmel. Fotó: MUCHE/BAUHAUS. (Figyelemre méltó, hogy Moholy-Nagy László az egész könyvben mindössze háromszor teszi ki a név mellé a BAUHAUS megjelölést. A két Muche-kép esetében és egy fotomontázsnál, így: CITROËN/BAUHAUS.)

Ezen a képen már látjuk a fényképezőgépet, továbbá személyt is, egyszerre mindjárt hármat. Középpütt maga a művész térdnadrágban, magas szárú cipőben, bal keze (vagyis jobb keze) hüvelykujjával éppen megnyomja a háromlábú állványra rögzített, hatalmas fadobozos gép exponáló gombját, amely közvetlenül az objektív bal (vagyis jobb) oldalába van beépítve. A gép felborulását az állvány vízszintes keresztlécére helyezett két öntöttvas mérlegsúly akadályozza hátul. Egykilós és kétkilós. Muche jobb (vagyis bal) oldalán még egy férfi áll. Jó lenne tudni, ki ő. Reménykedhetnénk, hogy tanártársa, Schlemmer. Hátul, nagyon távol, az ajtó előtt, Muche térdének magasságában a gép egyik lába által átlósan kettészelve, a nagyobbik súly fölött, összefont karokkal modern frizurás fiatal nő figyel a jelenetet. (A perspektíva miatt nem nagyobb, mint a fényképezőgép doboza. Muche felesége lenne?) A kép közepére, Muche feje fölé egy állólámpa égője nyúlik be hatalmas ívet leíró krómácel tartócsövön. (Tipikus BAUHAUS-dizájn). A homorú tükör valójában az asztali szőttesen, esetleg a padlószőnyegen oldalára borult koktélos tál belseje. (Fogunk még látni ilyen tálat állva, benne úszó tükörgömbbel BAUHAUS-fotón, Dessauból.)

Érthetetlen, miért maradt ki a legjobb és legérdekesebb Muche-kép a könyvből. Pedig már bizonyosan megvolt, hiszen 1920-ban készült. Ez a mű modern változata a tiszta művész-önarcképnek konvex tükörben, az eredeti, parmigianinói értelemben.

Noha a fotó, elegáns gesztussal, a nagy előd képtípusa iránti feltétlen tisztelettel elrejtí a fényképezőgépet ugyanúgy, mint a kerti gömbös képen. (Tudatosan, hiszen ezt véletlenül nem lehetne.) Ám – s ez igazán meglepő – a Parmigianinónál még oly mértéktenül hangsúlyos kezét is elrejtí. Mindkettőt az ölében tartott fehér rajzlap alatt tartja, jelezve, hogy a kép elkészüléséhez (a kép-szüléshez) ezekre már nincs szüksége. Fehér kabátjában, fekete mellényével, csokornyakkendőjével úgy hat, mint egy elegáns pincér vagy *szolga*, aki nem magát reklámozza, hanem *más* munkáját, még inkább munkaadója emblémáját mutatja fel.



Amit a gömbben nehezen silabizálhatnánk ki, az a kép előterében alul, a valós térben jól látható. Igaz, fejjel lefelé.

Megdöbrentő, mert egyszerre világos, meg rejtélyes.

Ami világos, hogy a rajzlapon a híres *Bauhaus-Signet*, vagyis az iskola emblémája látható (mai szóval: logo). Ennek is legegyszerűbb – talán legkorábbi, számomra legszebb változata. Még csupán vázlat. A profil emberarc még pusztán négy különböző oldalra nyúl téglalap, a lehető legkevesebb, ami az arc értelmezéséhez még kell. A körgyűrűbe még nincs beírva a három szó, de ebből kettő az ábrán kívül baloldalt vízszintesen egymás felett már olvasható (igaz, fejjel lefelé):

BAUHAUS

WEIMAR

Még hiányzik a STAATLICHES (állami) jelző.

Ami rejtélyes: az emblémát Oscar Schlemmer tervezte. Számtalan változatban hivatalosan ezt használta a Bauhaus mint állami iskola. A Bauhaus-irodalom szerint 1921–22-ben keletkezett. Mit keres hát a terv 1920-ban Muche ölében? Asztalán...

Esetleg fel kell adni ezt a tetszetős önarcképtípus elméletet? A művészt, ráadásul most már a kettős szerénység pózában. Pózol – ez a szó ide nem is illik. Inkább szerényen meghúzódik – munkaadója emblémája, és egyben, mint kiderült, sajátja helyett barátja munkája mögött...

(Megjegyzendő, hogy hasonló eset, egy múltbéli festett önarckép [Poussin] és egy 20. századi fotómű [Leger] viszonya elemzésre került Hans Beltingnél. Amit A művészettörténet vége című könyv magyar kiadásának 225–226. oldalán kimutat e tárgyban, az jellemzőnek tűnik Parmigianino és Muche vonatkozásában is: a régi mestereknél ellentét áll fent az objekt és a sujet között, és mindig az alkotó személy (a festő) kerekedik felül. A modern mestereknél inkább a tárgy diadalmaszkodik a maga tisztaságával – az objektív és modern világ dokumentumaként. A mű alanya, az alkotó, szó szerint is a mű tárgya mögé helyezkedik, visszahúzódik. [Így tesz Muche is, Leger is.]

De mi van, ha a Muche-kép nem önarckép? (Én meg megírom, mint önarcképet...)

Lehet, hogy a kép Schlemmert ábrázolja, ráadásul abban a pillanatban, amint elkészült a *Signet*? Ez persze óriási lenne. Ez megérné a Muche-önarckép elvesztését. (De még egy gyengébb harmadik eset is lehetséges. Nem Muche, nem Schlemmer, de harmadik személy. Mondjuk a weimari Bauhaus grafikai műhelyének vezetője. Éppen elveszi a litográf körül az éppen elkészült nyomatot, ami az első Bauhaus-kiállítás plakátja, Schlemmer tervezte, a kiállítás szervezője Muche volt, ez mind tény, lehetséges, hogy tőlük kapta a megbízást, a gömbben ábrázolt műterem kísértetiesen hasonlít egy grafikai műhelyhez...

Ennek utána kell nézni. Akár Muche, akár Schlemmer vagy más, ennek a Bauhaus-irodalomban nyoma kell, hogy legyen – csak én vagyok egyszerűen tájékozatlan.

Könyveimmel gyorsan végzek, utána három nap az interneten – minden lehetséges Bauhaus stb. címszó.

Az én képemnek sehol nyoma sincs, Schlemmer mindenütt kopasz (különösen figyelem azokat a képeket, amelyeken mindketten rajta vannak, például a tetőn) ám 1922 előttről nem találok róla képet.

Mi van, ha 1921-ben nyírta le a haját?

A magyar szakértők nem ismerik a képet. Még maradt Herzogenrath; megdöbrentő, de még ő sem ismeri a képet.

Első kérdése az, kopasz-e az az alak. Nem kopasz, mondom. Akkor nem Schlemmer. Szerinte Schlemmer mindig kopasz volt. Ez megnyugtató. Herzogenrath megkeresi az interneten az oldalt, elámul a sosem látott fotó szépségén. Azt írja: „...ein tolles Photo...

Ich kann den Kopf soweit erkennen, dass es Muche sein könnte, er trug auch immer eine Fliege (wie ich...)“

37 éve ismerem Herzogenrathot. Tényleg, még sose láttam csokornyakkendő nélkül. (A *Photo* finom célzás. Moholy első írásváltozata!) Azonnal ír Peternek, hol az ördögben találta ezt a képet. Én ugyanis a *www.peterhonigphoto.com* internetes címen bukkantam rá. Kiderült, hogy Herzogenrath ismeri az amerikai (Berkeley) fotóügynökség tulajdonosát.

Viszont szerinte a Schlemmer-Signet használata miatt a keletkezés csak 1922 utáni lehet. Az ügynökség **George Muche 1920** felirattal adta közre a képet, tehát (óvatosan) cím nélkül, (a keresztnévet hibásan írva).

Szerintem lehetséges az 1920 is, de ez lényegtelen. Ami bizonyos, hogy ezt a képet Muche nem mutatta meg Moholy-Nagynak 1924-ben. Mert az kizárt, hogy ő a bámulatos 96–97. oldalpár (Muche-M. N. L.) után, a 98. oldalra a „*Homorútükör-felvétel*” elé-mellé azt a bornírtságot tegye, ami e könyvremekműben mindörökre ott van. (Saját példányomban én ezt az oldalt leragasztottam, kitakartam...)

Képzeliük el az előkerült kép ismeretében ezt a meg nem valósult második, az előzőhöz méltó oldalpárt. Baloldalt: G. Muche: „*Önarckép*” (most már biztos). Ülében Schlemmer *Bauhaus-Signet*-je. Jobboldalt: ami ma is ott van a könyvben: *Homorútükör-felvétel*.

Ám úgy tűnik, végleges választ adhatunk korábban feltett kérdésünkre. Ki áll Muche mellett (mögött) ezen a 98. oldalon? Természetesen valóban Oscar Schlemmer. Hiszen az elmosódott alak tényleg kopasznak tűnik. Schlemmer átjárt tanárkollégájához, aki az ő embléma-tervének grafikai kivitelezésén dolgozott. Ő, és nem egy harmadik személy. (Mindkettőjüket Gropius bízta meg az *első Bauhaus-kiállítás* megszervezésével.)

Vagyis mindkét képen az a két Bauhaus-tanár látható, akik majd Dessauban együtt költözhetnek be az egyik Meisterhausba, pusztán a most előkerült képen egyikőjük (Schlemmer) nem fizikai (testi) valójában ábrázolva, hanem műve által képviselve. Aki egyik képen kissé előrébb, az a másikon kissé hátrébb.

Az egyik képen látjuk a kezét helyettesítő eszközt, a fényképezőgépet – a másodikon erre nincsen szükség. (Elrejtve, a kor fényképészeinek fekete drapériájával letakarva ott sejthetjük az ülő alak jobb [bal] oldalán.)

Feltevésem szerint Moholy-Nagy az *Önarckép* ismeretében azt tette volna könyve jobb oldalára és a *Homorútükör-felvételt* balra.

Feltevés...

Muche itt tárgyalt, 1920 és 1923 között készült négy gömbtükör-, illetve homorútükör-felvétel szempontjából érdekes a motívum továbbélése a Bauhauson belül.

50 évvel a Bauhaus megszűnése után gyűjtötte össze, rendszerezte, majd állította ki Wulf Herzogenrath e műhely és iskola hagyatékát *Bauhausfotografie* címen. E kiállítás 1983 óta él és úton van, e pillanatban (2008. május) például Ukrajnában látható.

50 éven át nem létezett ez a fogalom, mert azt mindenki Moholy-Nagy, kisebb részben pedig felesége tevékenységével azonosította.

De hát kettejükön kívül voltak ott mások is, nem is beszélve arról, hogy Moholy-Nagy tanár, illetve: mester volt, tehát értelemszerűen hatása volt. Igaz, fotót soha nem tanított, fotóosztály távozása után egy évvel indult (a Bauhaus 10. évében) Walter Peterhans vezetésével.

(A Bauhaus ilyen iskola volt. Gropius alatt nem volt építész-szak, festőosztály soha nem volt, noha ott tanítottak az egyetemes művészettörténet olyan alakjai, mint Feininger, Klee, Kandinszkij.)

A katalógusban az első kép Muche *Atelier in der Gartenkugel* című képe a Moholy-Nagy-könyv 96. oldaláról. A Bauhaus új fotografikus látásmód tematikus csoportosításá-

nak első egysége a TÜKÖR GÖMB további négy felvétellel. Mind már a dessauai korszakból. A szerzők neve ismeretlen. Muche nincs közöttük, noha ő is itt tanított egészen 1927-ig. Ráadásul ez az ő képtípusa.

A képek művészileg kevésbé fontosak, inkább szociológiai érdekességük van. A 3. számú például, mert talán a gropiusi *Bauhaus* épületben vagy előtt készült (a cím után kérdőjel áll). Négy kéz tartja – vagyis összesen nyolc kezet látunk – a legalább 50 cm átmérőjű tükröző *kerti gömböt*, a gömbben több bauhausistát látunk – nyilván egy szokásos mulatság (a jól végzett *Bauhaus* munka után). A 4. képen két kisebb gömb (karácsonyfádisz) úszik a hatalmas koktélos tál levében. (Egy ilyen tálat ismertem fel homorú tükröként Muche képén, Moholy-Nagy 98. oldal, kérdés, igazam van-e.) A 6. számú képen talán *Lis Bayer is látható* (?). Ő Herbert Bayer mester, a nyomda és a reklámműhely vezetőjének lánya lehet. A gömb egy összefröcskölt, mocskos terítőn hever, közepében a fényképezőgép lenscsőjét látjuk, igen messziről nyúl egy apró férfialak a masinához, nyilván ő exponál. Lis talán az az óriásira torzuló íves váll és a felülről lefelé belógó kis sötét és valamelyes fej, aki a gömb mögül és felett néz lefelé a fényképezőgépbe. – Ezek a képek mind parti közben készültek. (Muche vagy parti előtt, vagy utána fotózott. Ez nagy különbség.)

Az 5. számú kép viszont – szerzője ennek is ismeretlen – megint szép, és több szempontból is érdekes.

Egyrészt, mert Muche enteriőr képének letisztított, leegyszerűsített változata. Nincs anekdotázó tárgy, nincs gyertya, se pezsgőspohár. Legfeljebb egy aprócska cigarettaszipka. Ha jól látom. De az kár, hogy ott van...

További érdekesség, hogy amit látunk, az esetleg *ein Dessauer Meisterhaus*(?) belső tere. Ha a kérdőjelet elhagyhatnánk, egyenesen szenzációval lenne dolgunk. Ekkor a fotó biztosan a három ház valamelyikében, a hat mester valamelyikénél készült volna. További kérdőjelek így is maradnának. Ha a Muche/Schlemmer-házról van szó, ki más lehet a fotográfus, mint Muche? Csak nem engedte meg másnak, hogy az ő képtípusát még Weimarból valaki itt, új otthonában megismételje? Az viszont természetesnek tűnne, hogy ha lefotózta műtermét Weimarban ilyen módon, lefotózza a Gropius által építtetett is Dessauban. Nem túl óvatos a katalógus szerkesztője, amikor a szerzőt ismeretlenként jelöli. Ha a Moholy-Nagy/Feininger-házban vagyunk, a lehetőségek a következők: 1. Moholy-Nagy megkéri Muchét, készítsen képet a műterméről saját weimari kerti gömbös stílusában. Vagy: 2. Saját műtermében Moholy-Nagy nem mással készített képet (hacsak nem a feleségével), hanem maga fotografál. Ám ez a kép nem lehet az ő felvétele. Munkássága e tekintetben is annyira ismert, hogy itt „kallódó” képnek sem ezért, sem stilisztikailag nincsen helye. Szerette Muche képtípusát, de nem művelte. Épp azért, mert azt Muche művelte. Akkor tehát a felvételt felesége, Lucy készítette. 3. Nem Muche, nem Moholy-Nagy, nem Lucy, hanem valaki más... *unbekannt*. Lehetséges egyáltalán ez a valaki más verzió? Klee/Kandinszkij **házában-e vagyunk?** – harmadjára marad a kérdés. A két festőzseni nem fotográfusi tevékenységéről híres. Ha a felvétel egyikőjüknél készült, a fotográfus lehetett bárki más, akit megkértek: 1. Muche az egyik szomszéd házból. 2. Moholy-Nagy vagy Lucy a másik házból. 3. Valaki más, *unbekannt*.

Az 5. számú apró kép (mely csak repro-fotóként maradt fenn, majdnem négyzet, öt centinél kisebb formátumban) még egy harmadik szempontból figyelemre méltó. Meglepő módon a gömb-kép motívum szerepel egy másik Bauhaus-mester ismert művén. Joost Schmidt *der bauhaus tapete gehört die zukunft* feliratú reklámplakátjáról van szó, 1928-ból. Koromfekete alapon egy laza tapétatekercs szalagja csavarodik ki baloldalt alulról, jobbra felfele. Schmidt átveszi a Bauhaus-fotó egyik kedvelt, tudatosan ki-

művelt kompozíciós fogását, az átlós szerkesztést. A mókás szöveg: a b a u h a u s t a p é t á é a j ö v ő, együtt kígyózik a papírtekerccsel, de nem rajta, hanem a fekete neutrális háttérbe írva mellette. Ám a tapéta ívének ölében meglepő módon, szinte irracionális hatást keltve ott látjuk az ismert kerti gömböt, talán hogy tükrözze azt az enteriőrt, amelyben mi nézők állunk valójában, szemben a képpel, s melyet éppen ki kell majd tapétázni. A motívumban félreismerhetetlenül az 5. számú kis kép jelenik meg. (Ez tehát volt Joost Schmidt kezében.)

A széles tapétán kívül, amely persze szintén tükröződik a gömbben, hozzáérve a tükörhöz még egy másik, vékony papírtekercs is kígyózik, melynek értelmét nem találom, de ezen a tekercsen olvashatatlan betűk, vagy számok sorakoznak. A kompozíció jobb alsó sarkában három világos színű vízszintes szöveghasáb egymás felett. Ezekbe írva, hogy kik állítják, amit olvashatunk: a SZAKSAJTÓ, a NAPISAJTÓ és az ÉPÍTÉSZEK.

Az iskola állami támogatása fokozatosan csökkent, gazdasági tevékenységet kellett végezniük. Így például tapétát terveztek és gyártottak. Joost Schmidt nem csak a szobrászműhelyt vezette (kiváló szobrász volt, sajnos főműve, Gropius berlini Sommerfeld-házának belső, tikfából készített relief-burkolata a házzal együtt elpusztult), hanem a tipográfiai is. Nagy hírnevet szerzett betű- és plakatteveivel.

Ezt a plakátot két lépésben tovább variálta, mígnem zseniális megoldásig jutott el.

Előbb feladta ugyan az artisztikus átlós kompozíciót, de csak azért, hogy a gömböt (Muche motívumát) előrehozhassa, megnövelje. A gömb belseje még jobban hasonlít az 5. számú képre, csak bal-jobb fordításban. A laza tapétatekercs is jobboldalra kerül, vízszintesen van kihengerítve balra, ahol kifut a képből. A hosszú mondat nincs már a gömb előtt, hanem fekete tapétaszalagon bent a gömbben teljes félkörívet ír le. De mivel ez tükörkép, ám helyesen olvasható, az eredeti a fordított, vagyis tükörírott kell legyen. De az láthatatlan. Pusztá sejtés. Ez a tükröződő eredeti már a képen kívül, előttünk, vagy a helyünkön van. (Sajnos ebben a verzióban megmaradt még jobboldalt a három szöveghasáb, valamint a felső szélen, grafikailag inaktívan, feleslegesen ismételve a b a u h a u s t a p é t e n szó.)

Amint ezzel kész volt Schmidt, azonnal rájött az igazi megoldásra, és azonnal meg is csinálta.

Az eddig is mindenki előtt világos volt, hogy a három plakáton szereplő gömbtükör-motívum egyértelmű képi idézet. Herzogenrath katalógusában a gömbtükörképek (Muche és „ismeretlen”) mellett a plakátokból is benne van kettő. (77. oldal, 115. szám.)

Meglepő és új az a felismerés, hogy J. Schmidt nem csak egy motívumot idéz fel, hanem ezen túl a plakát három variációjában a most felbukkant Muche-önarckép újszerű képi kompozícióját is alkalmazza, struktúráját használja, variálja és megújítja.

Nem tudhattuk ezt, amíg az önarckép lappangott. Márpedig régóta lappangott. Korábban megjegyeztem, hogy talán már Moholy sem láthatta 1924-ben. A kép 1920-22 között készült, a kis papírkép ezután elveszhetett, könnyebben, mint egy festmény. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Schmidt nem ismerhette. Bizonyosan ismerte. Kezdetől Weimarban volt mint diák. (Egy évvel előbb, mint a tanár Muche. 1925-ben végzett, ekkor Gropius kinevezte tanárnak. 1932-ig tanított. Egy évvel tovább, mint Muche.) Mint diák nyilvánvalóan már megismerte Muche gömbfotóit, azelőtt, hogy Moholy hozzáfogott könyve összeállításához. Tudjuk ugyanis, hogy a Bauhaus minden diákja szabadon látogathatta minden tanár előadásait és műtermét. Ezért lehetséges, hogy ismerte azt a képet is, amelyet Moholy nem.

Mármost e harmadik verzióban a gömb a képmező közepére kerül. Eltűnnek a zavaró és felesleges grafikai szövegrészek, mert ezek az organikus képi világ egységének ellentmondanak. A másik két verzióban neutrális, egyszínű sötét alap van, ide átkerül a Muche *Önarckép* háttere, ambicionálva a képszerű megjelenést a plakátban. Az organikus, egységes térben csakis az *írás* aktív, élő, eleven képe marad meg, lesz igazán főszereplő. Most valóban kétszeresen látjuk. A gömbben tükörkép, ám *helyesen olvasható*, pontosan úgy mint az előző verzióban. Előtte kiterítve, a kép valósnak ábrázolt térben *fordított* az írás, azaz tükörkép, vagyis tükörírás, de természetesen felőlünk nézve feje tetején áll. Így fut alul szélről szélre. Az ábrázolásban egy realizmus feletti, álomszerű meta-tér keletkezik.

Összefoglalva:

- Joost Schmidt Bauhaus-diák (1919–1925), majd mester (1925–1932) az intézmény egy termékét reklámozó plakátot tervez 1928-ban három verzióban (lehetett több is).

- Mindháromban központi helyet foglal el egy gömbtükör-golyó képe.

- A gömbtükörök formailag nagyon hasonlítanak a Herzogenrath-katalógus 5. számú képéhez, melynek szerzője ott „ismeretlen.”

- Szerintem a szerző Georg Muche.

- Mindhárom plakát képi szerkezete nagyon hasonlít a mostanában előkerült Muche *Önarckép* fotó képi szerkezetéhez. (Az mellékes tényező, hogy a fotó álló, a plakátok pedig fekvő formátumúak.)

- Mind a fotón, mind a plakátokon szerepel a **bauhaus** szókép.

- A gömbtükört ábrázoló képek sajátossága, hogy az előttünk lévő, a képben szemlélt térben tükröződve és sűrítve látjuk azt a térrészt is, amelyben mi magunk foglalunk helyet. (360° egyetlen pillantással.) Parmigianino még csak a tükörképre volt kíváncsi, ezért a tükör formájára, gömbszelvényre festette képét. Muche rehabilitálja a gömböt övező teret is, fontos tárgyakat helyez el benne. (Az *Önarckép* esetében például egy kollégája alkotását.) A két téregység párbeszédet folytat.

- Ezt a szerkesztési módot használja Joost Schmidt is.

- Tematikailag lényeges, a szerkezetet azonban nem érintő változás Schmidt plakátja-in, hogy eltűnik az emberi figura a térből, az 'arckép' képtípust az 'enteriőr-csendélet' képtípus váltja. Olymódon, hogy a kép közepén lévő űrbe a figura bármikor visszapattan az ősképre való emlékezés aktusában, s így rejtetten őrződik mégis a portré-önportré – az írásba ágyazottan.

- A képtípust a **b a u h a u s** mint intézmény, és a **b a u h a u s i s t a** mint embertípus patetikus nárcizmus hozta létre. Ez fordított nárcizmus. Nem kívülről befele, hanem belülről kifele fordul. Nem magát imádja a világban, hanem a világot önmagában. (A nárcizmusra is érvényes az *objekt* és a *sujet* jelentőségének cseréje, mint Belting kimutatta, **említetttem volt.**)

Van néhány gömbtükör ábrázolása a holland M. C. Eschernek, aki természetesen ragaszkodott a kézi működéshez, hogy ügyességét fitogtassa. Nagyjából egyidős a Bauhaus-mesterekkel, élt 1898–1972. Amikor a Bauhaus működött, az északi ember Olaszországban élt, Rómától délre. Nem valószínű, hogy tudta volna, mi történik Weimarban és Dessauban. De az olasz fasizmus elől ő is visszajön 1934-ben Svájcba. Kíváncsi lennék, kezébe került-e, mondjuk, Moholy-Nagy könyve Muche képeivel. Nincs kedvem Escher-monográfiákat bújni. Tehát, hogy magától fedezte-e fel a gömbtükör motívumot. Netán ő is Parmigianinótól vette... 1934-ből már van egy emberfejű madárszobra, mely kompozícióban van egy polírozott gömb. 1935-ben megrajzolja máig rendkívül népszerű *Kéz tükröződő golyóval* című művét. Ezt 2004-ben egy óriási tűzfalra is felnyomta egy graffiti-művész. Aztán filozofálgat a motívummal. 1946, *Három golyó*. A baloldali gömb

kísértetiesen hasonlít az egyszerű tiszta belsőt mutató... *am Dessauer Bauhausgebäude*(?) című képre. Ugyanebbe a térbe a középsőn belerajzolja rajzoló önmagát. Végül a jobboldali gömb, kihagyhatatlan filozófiai ziccer, nem más, mint üres fehér, nem átlátszó gömb (pingponglabda). Van még 1950-ből groteszk röhögő önarckép, linómetszet. És a végén, ami igazán szép, az egy fotó! Eschert látjuk, aki öreg, és valószínűleg már beteg, bal kezében tart egy üveggömböt, mint 1935-ös híres rajzán. Nem sikerült az interneten dátumot vagy a fotós nevét fellelnem. De jó lenne, ha önkieldóval készült önkép volna. Megdöbbenő, hogy itt a végén visszaköszön Trčka 1916-os fotója, csak Escher nem Hamlet, hanem kiköpött, tökéletes Don Quijote kecskeszakállal. Nagyon szép kép.

Ha mindezt ismertem volna (kivétel Parmigianino), soha nem csináltam volna meg a 6 kis önarcképet.

2. kör: zöld fal

– 10–11. kép. Kommentár később.

– 12–13. kép. Kommentár később.

A különleges, egyedi fotótechnikáról később.

2. kör: L. W. ikonosztáz fal

Most végre 19 év után egymás mellett lett kiállítva a 6 kép, és a képregényből is több darab, (ha nem is az egész, de több mint a negyede). Előzőleg az *Ernst*-ben a sorozatból csak három vagy négy, a képregényből is kevesebb, mint most.

Világossá kellett végre válnia, hogy a 6-os sorozat a képregény (67-es sorozat) szövege ugyan nem beilleszthető, azonban összetartoznak.

Ezt az összefüggést nem látták eddig. (Kik?)

Erdély Miklós például látta, megírni (összeírni) azonban nem tudta.

Mielőtt az Erdély-apologéták régi és új seregéből valaki (valakik) megszédülne (megszédülnének), gyorsan megjegyzem, hogy ezt ő maga mondta (állította), nem én (nem csak én).

Álljon itt a dolog története.

Én az írást, mely a 67 képről szólt, bár a 6+67-ről kellett volna szólnia, kritika nélkül, szelíden elvettem tőle, bár ő még mindig nem akarta odaadni.

– *Képes lennél esetleg megint cserbenhagyni?* – kérdeztem. – *Nem. Egyébként nem bizonyítható, hogy cserbenhagytalak a múltkor, hiszen a kiállítást betiltották, nem tudhatod, megnyitottam volna, vagy sem.* – Igaz. (Lásd az *utcai fal* szövegét első körben.)

Tehát odaadta a szöveget. (*Képnegatív egy sakkparti állásáról.*)

Ezt a szöveget én rendeltem nála. A párizsi *Magyar Műhely* először kiosztott Kassák-díjához (1972) Szentjóbnyak egy verseskötet kiadását ígérték (ugyanis költőnek számított), nekem egy *Műhely*-különszámot. Csakhogy se annyi képem, se annyi szöveg nem volt, hogy egy folyóiratot megtölthetett volna. Erdély előbb megírta az *Önlehallgatás* című szöveget, de ez kevésnek tűnt.

Ezenkívül hiányoltam a végéről a képregény nyomatékos tárgyalását. Ezért kértem még ezt a külön szöveget. Gondoltam, hátha mégis összekalapál egy teljes folyóiratszámot. Ebből lett a másfél oldal.

Sok éven át hetente többször, este a Budapest Körszálló első emeleti bárjában ücsörögtünk ketten. (Ő konyak, én sör.) Ez valamiért állandóan üres volt, **akárha** kettőnknek lett

volna fenntartva. Itt zártuk a napot. Az új megrendelés után két-három hetente hozta a Liza-szöveget és felolvasta. Az eleinte fel se merült, hogy ez jó lenne, vagy kész lenne. Bár én jeleztem, hogy mint megrendelő akármit elfogadok kritika és cenzúra nélkül. Mert a cenzúrázás nem a mi műfajunk. Valami inkább legyen rossz, mint cenzúrázott. Önkritika azonban volt. Iszonyú hosszú ideig tartott az egész. (Mint egy szülés, 9 hónapig körülbelül.) Egyszer aztán közöltem, hogy a *Magyar Műhely* nem tud tovább várni, a következő verziót a következő hétfőn el kell küldenem Párizsba. (Ekkor még természetesen nem létezett e-mail, még fax se, csak szigorúan ellenőrzött postai levelek.)

Hétvégén Erdély a megszokott vastag paksaméta helyett letett elem a bár asztalára két lapot (a másodikon csak néhány sor). Ami ma már ismert faximiléről, innen-onnan. Könyv, kiállítás, **ilyesmi...**

Ezúttal nem olvasta fel, azt akarta, hogy lássam.

És tényleg lenyűgöző volt látni, hogy mennyire forradalmi lekoppintani a Wittgenstein (akkori kedvencünk) képszerű írásmódját. Tömörség és áttekinthetőség. Nem csak olvasni, látni is jó. Meglepetésemre azonban közölte, még mindig nem szívesen adja ki a kezéből. Erre én gyorsan eltettem az írást, mielőtt még visszavehette volna.

Aztán elkezdünk beszélgetni. Érdekelte volna, hogy miután több verziót, tucatnyi oldalt eldobott és egy ilyen tömör formát talált, mégis mivel elégedetlen. Hogy én mivel vagyok elégedetlen, azt tudtam.

Ő azonban nem a tárgyról beszélt, hanem önmagáról.

A problémát ezzel az áthághatatlan szerkesztőségi határidővel lezártak tekinti, ám az ügyet kudarcként éli meg. Mert ő eddig – mondta csöndesen és rezignáltan (ritka állapot volt ez nála) –, mindig mindent, műalkotást vagy bármit, azonnal és az első pillantásra megértett, megfejtett, megmagyarázott, és ha kellett, megírt. Méghozzá gyorsan. (*– Értsd meg, hisz látomásom van az EGESZRŰL –* így mondta, én meg bosszantottam: *– Értem. De nekem is van egy MÁSIK!*)

Most azonban ez a Liza kifogott rajta. Ő soha ennyi időt egy témával nem töltött, de soha ilyen komplikált művel nem találkozott, és hogy valójában még mindig nem fejtette meg egészen.

Még egy képi motívumban is bizonytalan volt. – *Ez például itt mi?* Máig emlékszem, mire mutatott rá a nálam lévő képen. – *Nem mondom meg. Ez lesz az én titkom.* Ez például egy csöppet sem bosszantotta.

Az én magyarázatom az, hogy Liza nem komplikált, csak az ő oldaláról. Az én oldaláról egyszerű, de ezt tőlem soha nem fogadta el, egyik variációba sem írta bele, és ebben a végső tömörben sincs benne. Nincs benne az, ami nekem igazán fontos.

Az a helyzet, hogy Liza nem szól Kempelenről, sakkról, férfiról, nőről, szerelemről, feltékenységről, csalásról stb. stb. stb... Hanem csak a KÉP-ről szól. Hogy hogyan lehet a képet radikálisan érteni, miként van az, hogy a világot pusztán látással is értjük, érteni véljük. Egy radikális képet, vagy inkább látást ajánlok, ami által jobban tudunk érteni. Ennyi az egész. Éppen a *montázsséhségre* reagálva egy másik, egy *organikus montázst* fabrikálok, amely főként az elrejtéssel, eltüntetéssel, illetve az újramejelenéssel függ össze, de más feltételeknek engedelmessékedik, mint a klasszikus montázs. Az a tény, hogy hogyan használom Kempelent, aki eltüntette a sakkozó törpét, csak mellékes, igen felületi rétege a dolognak.

A VALÓSÁG TÜKÖRKÉPE A VALÓSÁGON képeiben a lényegi az, hogy a kép úgy beszél a tájról, hogy a táj elemei *eltűnnek*. (Majd újra *megjelennek*. Ez ugyanolyan fontos.) És ez a pusztá táj a Liza-képeknek is átadja tudását.

(Nem sokkal később Erdély újra használja a wittgensteini írásképet [Marlytézisek]. Ennek utolsó előtti tézissora végre az, ami az emeleti bárban többször kimondódott, megrágatott, azonban előbb le nem íródott. Az utolsó tézissor ott azonban biztos

nem hangzott el. Nem is értek vele egyet, miként a Marlyban több minden mással sem. Az is probléma, hogy a számsorok helyett galacsinok vannak, nehéz megmondani, hová hivatkozik az ember.)

Egy tipikus *organikus fénymontázs*-esetet szemléltet a L. W.-képregény 45. *Felszabadulás*. „*Terhes vagyok*” című képe. Itt a megszokott Liza-arc mellett a képmezőben lebegő sötétebb keret bal felső sarkában egy anya ül kisgyermekkel az ölében. A felszabadulás és a 45-ös szám bizonyos történelmi eseményre is céloz, de fontosabb volt itt elsődleges szándékom, Liza megvilágosodásának ábrázolása. Vagyis, hogy itt jön rá arra, hogy terhes.

Ehhez az előző képen (44. *A képvákuum szívó hatása*.) megkomponáltam az organikus képsejtet, mindent látunk már itt is, kivéve az anya-gyerek-motívumot. Miután ezt a kockát exponáltam, kiszóltam az ablakon szomszédasszonyomnak, aki negyedik gyermekével ilyenkor rendszerint a kertben tartózkodott, de én most nem láttam őt, hogy járkáljon, majd üljön le egy megadott ponton. Addig irányítottam, míg oda nem került a 44. képen üresen várakozó helyére, ahová szántam őt. Ekkor megint exponáltam. Neki fogalma sem volt arról, mi történt. (Az ölében ülő gyermek már jó pár éve végzett a művészettörténet szakon.)

2. kör: u t c a i f a l

Nincs további megjegyzés.

2. kör: a t e r e m k ö z e p é n

Nincs további megjegyzés.

V É G E

Londoni gittelések*

Az olvasó: Arra célzol, hogy az Úr olyan, mint a kommunista párt: csak azt a kezdeményezést tartja biztonságosan elfogadhatónak, amelyet százszázalékosan kézben tart? Ez lenne közös, onanista vonásuk?

A szerző: Legalább is hívóinek szemében. Mindenesetre a sátánkodást a tótágot álló világ ösztönözte: hatékonyabban működött légüres térben, ahol a dolgoknak megbolydult a nehézkedése

Az olvasó: Viszont ti nem légüres térben mozogtatok, csak az előzőtől különbözben, amelyben szintén kötelező törvények érvényesültek.

A szerző: A nemzeti államokban külön-külön igen, csak hogy a menekültek szétszóródtak Európában és Amerikában. Nem annak az országnak a nevében nyilatkoztak, ahová behúzódtak, hanem nyugatra került menekültekként beszéltek még sokáig – egymással mindenképpen. Márpedig a nyugat mint intézményes és történelmi egység még kevésbé létezett, mint az intézményekkel már megrakodott XXI. századi Európa. Hivatkozási alapul a magyar forradalom szolgált, ebből viszont csupán közös ihletet lehetett meríteni, valójában megfoghatatlant, pontokba nem foglalhatót, már csak azért sem, mert értékrend, amely megtarthatta volna, nem alakult ki a túl gyorsan bekövetkezett csőd miatt. Más-különben nem létezett hatékony, magyar emigrációs tapasztalat sem, mint a lengyeleknél vagy a cseheknél. A magyar gondolkodásban a kisebbségi helyzetbe szorult magyarság számított vállalhatónak. Rákóczi Rodostóban unatkozott, Kossuth Torinóban egyedül maradt.

Az olvasó: A két világháború között tevékenykedett magyar emigráció.

A szerző: Szervezeti köteléket ennek a kommunisták adtak, a Szovjetunió irányításával az Internacionáléban. Az '56-osok ellenkező előjellel érkeztek, nagy tömegben, a szabadság, a demokrácia, a jólét igényében megegyezve, s mindennek kezdettől az ígéretéhez hozzá is jutva, ám átfogó szervezeti irányítás nélkül. Az úgynevezett Nyugat szabad kezét adott; no, meg, egymás között legyen mondván, nem is nagyon óhajtotta, hogy a keleti országok ellenzékei szóhoz jussanak a világ ügyeiben. Elmenekült politikusok mozogtak ugyan: volt Nagy Ferenc, Kéthly Anna, Kovács Imre, Király Béla stb., de ellenkormány például nem alakult, csak egy Forradalmi Tanács, amelynek „kormányképvisellete” nem tudta magát nemzetközileg elismertetni, ellenparlament pedig egyáltalán nem ült össze. Helyette az irodalomra lőcsölt társadalomformáló, politikai felelősség szellemében az Írószövetség szervezte meg kinti sorait. Alakuló gyűlést hívott

* Részlet a szerző *Otthonok* című önéletrajzána készülő, „Jó lakásom az irodalomban” című harmadik részéből. (Az előzményeket lásd a *Jelenkor* 2006. áprilisi, októberi és novemberi számaiban – a szerk.)

egybe Londonban 1957 elején. A Magyar Írók Szövetsége Külföldön első kongresszusát 1958 októberében, a forradalom második évfordulóján tartotta Párizsban. Oda én is elmentem.

Az olvasó: Kezdetnek ez sem lehetett semmi.

A szerző: Hallgasd meg a folytatást. Elhangzottak lángoló szónoklatok a megtisztulásról, a felelősségről és persze a hűségről, a fáklyavívői feladatról. Az *Irodalmi Újság* szövegírói szerepéről, új arculatáról. Mindezt egy akkor még ultramodernnek számító, természetes magnetofon rögzítette. Egyszer csak ez a szerkezet bedöglött, és kiderült, hogy az egybegyűlt tollforgatók nem értenek hozzá. Ott termett azonban egy tengerésztiszt külsejű egyén aranygombos zakóban, kije-lentve, semmi az egész, percek alatt helyrehozza. Senki sem ismerte, többen megtapsolták. Miközben csavargatta helyére a hangszalagot, az illető megszólalt, és kritikai megjegyzéseket tett a szervezet működésével, a kongresszus szervezésével kapcsolatban, s azt is elmondta, hogyan kellene az egészet kielégítően működtetni: magnetofont, kongresszust, írószövetséget. Hosszan, pedánsan fej-tette ki a teendőket. Aránylag közel ülve észrevettem, hogy már nem szerel, csak beszél. Amire az elnök észbekapott, a pedellus jelezte, hamarosan el kell hagyni a termet. Össze kellett csapni a választmány megválasztását: ebbe a magnetofon kezelő Sivirszky Antal is bekerült.

Az olvasó: Ki volt az a Sivirszky?

A szerző: Egy fontoskodó fajankó. Hollandiába emigrált jóval '56 előtt, ott lett magyar lektor valamelyik egyetemen. Köze az irodalomhoz nem volt, viszont kis híján felborította az író kongresszus programját. Azt nevezem légüres térnek, ahol egy képtelen hólyagnak nagyobb szerep juthat, mint neves íróknak, a neves írók pedig fontos politikusoknak képzelik magukat.

Az olvasó: Mi történt még?

A szerző: Ott már semmi. Némi folytatásba belecsöppentem 1960-ban, mikor át-utaztam Londonba, kutatómunkát végezni a British Libraryben. Még Párizsból írtam Ignótus Pálnak, hogy szeretném meginterjúvolni a *Nyugat* folyóirattal és édesapjával kapcsolatban. Szívesen válaszolt, fogad, vannak dokumentumai is. Kutatói szándékaimról értesítettem Cs. Szabót és Szabó Zoltánt, akiket már ismer-tem. Velük létrejött a találkozás, Ignótusszal nem. Úgy rémlík, mikor belátogat-tam az akkor a St. George Square-en székelő *Irodalmi Újság* szerkesztőségébe, Faludy György és Szász Béla azt mondta, nincs Londonban, keressem később. El-mentem hát Cs. Szabóhoz, akivel kezdettől tartalmas eszmecsere-t folytattam té-mámról. Elmentem Szabó Zoltánhoz, akitől megtudtam, hogy Babits nagy költő volt, és Ignótus Pál nagy svihák. Faludy is az, de főleg Ignótus. Amiből követke-zett, hogy az *Irodalmi Újság*ot ki kell ragadni karmai közül, az *Irodalmi Újság*ot, az Írószövetséget meg kell menteni, mert ha a dolgok így mennek tovább, mi lesz Magyarországgal. Hosszasan vádolta Faludynak az írószövetségi határozatoktól eltérő, jobboldalinak minősített szerkesztői politikáját, gyakorlatát, Ignótus foly-tonos fúrásait az amerikai pénzadóknál a haladó, népi vonal ellen, mindkettőjük elzárkózását a fiatal tehetségek szóhoz juttatása elől. Megtűzdelte a komor hely-zetrajzot hatalmi visszaélések, jogszabálysértések, adminisztrációs szabálytalan-kodások nyugtalanító felidézésével, s e hosszúra nyúlt bevezetés végén, melynek már az elején finom arcú, választékosnak született felesége tapintatosan magunk-

ra hagyott bennünket, előjött a feladat megfogalmazásával. Fiatalokra vár az égetően szükséges szanálás feladata, a romlatlan erőkre, amelyek a forradalom becsületét is biztosították. Olyan emberekre, mint én..., és felsorolta, hogy kik még rajtam kívül. András Sándorra emlékszem, aki akkor nem volt Londonban, Huszár Lászlóra, Krassó Miklósrá, Márton Lászlóra, Noszlopi Györgyre.

A panaszokat nagyjából ismertem, alá is írtam már egy-két bíráló nyilatkozatot az Írószövetség tevékenységét illetően, ezeket azonban mások fogalmazták, és Párizsban sok közöm nem is lehetett a londoni tusákhoz. Irodalompolitikai szervezkedésekben azelőtt nem vettem részt, nem nyüzsögtem mozgalmak közelében, más vallásúként, x-esként nem is igen hívtak. Ennek okából senki sem tartott érdemesnek arra, hogy manipuláljon. Szabó Zoltán magasra kopaszodott homlokának közepén megmaradt egy kis tincs, hátrafésülve adó-vevőre hasonlított, jelezve, hogy odabent állandóan és élénken mindenfelé kiterjed a figyelem. Maradék haja két oldalt szárnyat képezett, korszerű repülésre készen, és ehhez jöttek a híres könyvek és tevékenységek, amelyek nevéhez kötődtek. Miközben az elharapódzó kárhozatról beszélt, szeme indulatosan előremeredt, szóval fel kellett fognom, hogy az ő zászlaja alatt haladéktalanul a tettek mezejére kell lépnem, összefogva más tevékeny kortársaimmal. És ha tanácsra lesz szükségünk, forduljunk csak őhozzá.

Az olvasó: Nem beszélsz valami lelkesen.

A szerző: Utólag nem. Akkor elég lelkesen álltam be bizottságozni, elvégre Szabó Zoltán szempontjait osztottam. A jó ügy szolgálatában találkoztuk, stratégiákat dolgoztunk ki, nyilatkozatokat szövegeztünk. Körünket bővítettük: emlékszem, Czigány Lóránt is eljött egy rendkívülien fontosnak mondott összejuvételre. Nagyjából a célt abban láttuk, hogy az *Irodalmi Újság* legyen megint az Írószövetség lapja, az Írószövetségben és a lapban növekedjék azoknak a befolyása, akik '56 szellemét, a néphatalomnak a szocializmust függetlenségben és demokratikus irányban átforgató igényét magukévá teszik. Mai, nyugati megfogalmazásban baloldali irányzatot képviseltünk, jobboldali ellenfélnek tartva a magyar helyzetet egyedül a liberalizmus mércéjével mérő, agresszív elkülönülést. Melynek megtestesítőit Szabó Zoltán szemével főleg Ignotusszal és Faludyval azonosítottuk. Egy-két hónapig tartott ez a szervezeted, pontosabban én maradtam ki belőle a '61-es esztendő kezdetén, egyrészt, mert a könyvtári kutatás, az értekezés írása és a megélhetéshez szükséges francia órák tartása az Oxford Tuition Centerben – nem egyszer este fél tizenegykor szabadultam onnan – nem hagyott szabad időt, másrészt, mert egyre inkább meghasonlottam nagy éceszgéberünkkel.

Az olvasó: Csak nem álltál át Ignotusékhöz?

A szerző: Kiálltam én az egész béka-egér harcból.

Az olvasó: Azt mondtad előbb, hogy jó ügyet szolgáltatok.

A szerző: Elvben igen. Gyakorlatban viszont egyre inkább azt láttam, hogy Szabó Zoltánt szolgáljuk előretolt hídfőállásként. Elég hamar észrevettem, hogy a látens etnikai szembenállást korrektül félretolja ugyan, de lényegében a népiessék háborúját újítja fel az urbánusok ellen. Nem került el figyelmemet az sem, hogy ennek az '56 utáni helyzetben, és kiváltképpen Nyugaton sok értelme nincsen. Illetve, hogy az emigrációban csupán arról van szó, ki kaparintja meg a hatalmat a gittegyletben.

Az olvasó: Erre csak útközben jöttél rá?

A szerző: Nem mértem fel kezdetben, mennyire személyes becsvágy húzódik meg a szanalás jelszava mögött. A becsvágy sajátos jellege pedig apránként körvonalazódott. Nem tisztségre tört elsősorban, hanem befolyásra. Hogy ő mondhasssa meg, milyen a helyzet és mi a teendő. Vannak, akik a hatalmat egyből megragadják, és magától értetődően gyakorolják. Szabó Zoltán ki akarta érdekelni, és hozzáférni is a maga nyakatekert útján igyekezett. Hogy senki se nevezhesse őt hatalomra vágyónak. Minket is ezen a sakktáblán manipulált. Legyünk mi a támaszpont, emeljük mi pajzsra, miután a sugallatára rendezett hálátlan ügyködéssel, a rohamozással, összeveszésekkel, a kegyelemdőféssel végeztünk, s aztán majd bevonul ő, mint az igazságos Mátyás király.

Az olvasó: Vaskézze a bársonykesztyűben. Diktátor volt?

A szerző: Elég merev ítélkezésű. Szerette volna, ha mindenki úgy táncol, ahogy ő füttyöl. E célból szívesen összeugratta az embereket. Nem lehet ezért pálcát törni fölötte. Magyarországon a benne élő írástudó és politikus hatásos összhangban kezdeményezett, megfelelő ember volt a megfelelő helyen. Az emigrációban az írástudó nem akart lemondani a politizálásról, nagy koncepciójú lépésekre viszont ebben a cselekvésképtelen közegben nem nyílt lehetőség. És a politikus lábára kulcsolódó béklyó fékezte az intellektuelt is. Egyre inkább úgy rémlett, nem tud magával mit kezdeni: ezért próbálkozik a hazulról érkező fiataloknál a mentor szerepét játszani, bennünket a helyes útról a még helyesebb útra terelni. Melléfogott.

Az olvasó: Veled, úgy látom, alaposan.

A szerző: Igen. Nem szerettem, hogy zsinóron óhajt mozgatni, mint egy bábot. Egyre kevésbé láttam, mennyivel lenne jobb a magyar irodalomnak, ha ő veszi át a hatalmat az Írószövetségben vagy az *Irodalmi Újságnál*. Mindenekfelett pedig hiányoltam irodalompolitikájából az irodalmat.

Az olvasó: Ugyanarra tört, mint a kommunisták.

A szerző: Persze, előtte demokratikusabb cél lebegett, de struktúrájában csak arról volt szó, hogy az irodalom ideológiai fegyver. Mozgósítson, szolgálja a politikát. Ahogy a szociográfusok gondolták. Én pedig éppen Londonban, a *Nyugat*ot olvasva éreztem magamat egyazon hullámhosszon Ignotus Pál apjának 1913-ban írott soraival: „a művészetnek egyéni, idegbeli, az öntudatlanból parancsolatlanul kitűnő mivoltával függ össze, hogy ezt a szolgálatot nem lehet ráparancsolni. Mint a *philosophia* nem maradhatott *ancilla theologiae*, a literatúra nem lehet *ancilla politicae*.”

Az olvasó: Útközben, ott tisztáztad, hogy szemben állsz azokkal, akikkel gyülekezel?

A szerző: Árnyaljunk. Egyáltalán nem kifogásoltam, hogy egy író politizál. Mindenkinek joga, s olykor érdeke, hogy beleszóljon a társadalom ügyeibe. Később egyszer én is megkísértem berohanni az arénába. Azt azonban visszásnak éreztem, ha a szépirodalmat politikus csizmadiák képviselik, ha az ő szócsövékön keresztül jut kifejezésre az, aminek saját hangját kellene hallatnia közvetlenül a többé-kevésbé fogékony olvasó fülébe.

Az olvasó: Köszönöm. Aprópó, Ignotusszal találkozta?

A szerző: Ez álnok kérdés. Látom, visszalősz. Hát nem mentem el hozzá. Elő-

ször nem volt Londonban, aztán Zoltán beszélt le róla, akkor meg nevetséges lett volna meglátogatni mint hozzám közel állót, aki ellen hadakozom.

Az olvasó: Máshoz sem mentél el?

A szerző: De. Amikor először bementem az Irodalmi Újság szerkesztőségébe, valamennyi szerkesztő meginvitált Aczél Tamás kivételével, aki éppen Amerikába indult. Őt megúsztam. Elmentem viszont Pálóczi-Horváth Györgyhöz, aki angol titkosszolgálati emlékeiről mesélt, szívélyesen, kicsit protokolárisan. Elmentem Szász Bélához, aki kétszer is megjárta a börtönt, először Horthyét, majd Rákosiét, utóbbiból szabadulva az Új Magyar Kiadónál kollégám lett, s akinek választékos lényében, beszédében nem látszott, hogy kommunista volt: őt két világháború közti emigráns életéről faggattam. Akit viszont nem kellett faggatni, mert dőltek belőle a történetek, az Faludy György volt. Vágytam arra, hogy személyesen is megismerkedjem vele. Az ő színes, harsány és tetszelgő verseit érettségire készülő osztályomban suba alatt terjesztették, Villon átköltéseinek stencilezett példányát pedig Végh Györgytől vettem meg húsz forintért a Körút és a Rákóczi út sarkán levő nagy Közért előtt 1956 tavaszán. A valóságban is volt benne valami vásáriás, ehhez azonban közvetlenül testvéries hangnem társult, amivel engem mindig bizalomra lehet hangolni.

Az olvasó: A költő érdekelt, vagy az ember?

A szerző: Az ember, akinek a költő magát beállította, az aszfalt romantikus ihletettje, akiben a hétköznapi nagyváros pátosza testesül meg.

Az olvasó: Nem szoktál ilyen dagályosakat mondani.

A szerző: Ha kamaszkoromban kérdeznék, így válaszoltam volna. Szívbeli elismeréssel a szóban forgó eszménykép iránt. Londonban persze már a valóságfedezetre voltam kíváncsi. Össze akartam hasonlítani a magam hajdani képzeletével.

Az olvasó: Mit kellett helyesbíteni?

A szerző: A romantikát. Abban az alacsony termetű, eleven arcú és még elevenebb szemű, olajosan göndör férfiúban az aszfalt jelen volt, de pátosz helyett humorban fejezte ki magát. Egyértelműen szórakoztatási szándékkal. Poénokra utazott. Először egy eszpresszóban beszélgettünk. Ki sem hozták még a kávé, máris elmondta, hogy az ÁVH-n azt akarták rábizonyítani, hogy az amerikaiaknak kémkedett. Kinek, milyen imperialistának adta a felvilágosításokat? Ő ugyan nem állt senkivel sem kapcsolatban, de félt a kínzástól, hát azt vallotta, hogy egy bizonyos Mr. Devillel (Ördöggel) állt kapcsolatban. Amit fel is vettek a jegyzőkönyvbe, majd a vádiratba.

Az olvasó: 1990 után a történet közismertté vált Magyarországon.

A szerző: 1960-ban számomra újdonság volt. Ő biztatón és kicsit szorongva várta, amíg elnevetem magam, aztán vidáman együtt nevetgéltem velem. Azért mondom, hogy szorongva, mert elmondásának a hatását tartotta fontosnak. Nyilván nem először hozakodott elő az esettel, s kiélvezte már, hogy ő a főszereplő, viszont nem volt biztos abban, hogy a mesélő hős az új hallgató tetszését is elnyeri. Nevezhetem ezt csábtechnikának: meg akarta hódítani beszélgető társát, együtt akart vele élvezni. Bizonyára megszereztem neki ezt az örömet, mert úgy kezelte, mint régi jó barátot, akivel közös emlékeket eleveníthet fel. Párizsról kérdezett. Mikor hallotta, hogy két napot töltöttem Bécsben, és hogy csoportunkból Abody Béla

rulettnyereményét coca-colára költötte, pontosabban lábvizet rendelt ebből az akkor imperialistának számító italból, azt bömbölve a kaszinóban: „Nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára”, akkor neki is megelevenedtek emlékei az osztrák fővárosról. Például szállodaszobája a folyosó egyik végén volt, a vécé a másik végén, a s éppen a fülke melletti szobát egy csinos színésznő bérelte, akiért ő epekedett. Gátlásos fiatalember lévén szégyellte, hogy a hölgy füle hallatára húzza le a vizet, meg hogy egyáltalán neki a recsegő padlón kell ellépdelnie az eszménykép ajtaja előtt dolgát elvégzendő. Kínjában dolgának darabos termékeit egy bőröndbe gyűjtötte. Igen ám, de harmadik napra a bűz kiáramlott a folyosóra, ahol a színésznő közlekedett. Meg kellett szabadulni az iszonyatot tartalmazó koffertól. Hősünk lement vele a villamos megállóhoz, aztán semmitmondó ábrázattal elvonult egy hirdetőoszlop mögé, lesve, hogy mi lesz. Kisvártatva befutott egy vadászkalapos alak, megpillantotta a koffert, körüljárta, füttyörészve elsétált a járdaszívet csücskébe, ott álldogált a villamos érkezéig, mely eltakarta. Mikor a kocsi továbbment, az állomáson nem volt többé se füttyörésző vadászkalapos, se bűdös koffer.

Az olvasó: Kabaré-színvonal.

A szerző: A javából. Legfeljebb az volt a furcsa, hogy az *Irodalmi Újság* főszerkesztője rendezte, akivel először beszéltem kettesben. Jól szórakoztunk, de az ember valahogyan nem volt a helyén. A költőhöz viszonyítva sem.

Az olvasó: Hát a történetet nem lehet patetikusként jellemezni. Mindig ilyen zaftosakat mesélt?

A szerző: Kétszer is meghívott otthonába, ahol megismerkedtem Zsuzsával, hihetetlenül sovány feleségével. Vacsora közben inkább az új, nyugati élet furcsa eseteiről esett szó. Hogy amikor kisiukat az elemibe vitte, a gyerek magyarul üvöltött: nem akarok iskolába menni, s a buszon körülöttük az utasok felháborodva méregették a gyerekrablónak látszó apát, aki azért rimánkodott: „mondd angolul!” Természetesen elmondta a híres emigráns álmot. Hazautazik Magyarországra, örömmel fogadják, minden sikerül, csak éppen visszatérni Nyugatra lehetetlen. Hozzáfűztem az én álmom változatát. Haza akartam menekülni egy francia családi vacsoráról, ahol túl sokat ettem, ittam, de belefulladtam egy csokoládémocsárba. Házigazdám biztatott. Írd meg, eredeti téma. Ilyenformán neki köszönhetem az „Abroszon innen, abroszon túl” című novellámat. Bátorítása nélkül nem látok neki.

Az olvasó: Hát ez fontos tudnivaló. Hogy oda ne rohanjak.

A szerző: Mindenesetre itt úgy beszélt, ahogy illett az *Irodalmi Újság* szerkesztőjéhez.

Az olvasó: Aki melleleg kuncogó kispolgár.

A szerző: Megvallom, nem azzal az emberrel találkoztam, akire számítottam emlékeim alapján. De a kuncogó kispolgárt ki kell egészíteni. Ami engem illet, amikor beszélt, nem tudtam nem gondolni az *Ezeregyéjszakára*, ahogyan a hollywoodi filmekben mutatják az előzékeny dzsinnt, fehér indiai öltözékben, selyem turbánban, melyből bóbita áll ki. Játshatott volna Sabu helyett. Volt benne valami mesésen keleti.

Az olvasó: Ami nyilván idegesítően hatott.

A szerző: Szabó Zoltán szemében mindenképpen. Én inkább az irodalom

megtestesítőjének érzékelttem, a *delectare* fajtából, és persze semmiképpen a *prodesséből*, ha a horatiusi törzsfogalmakat tekintem.

Az olvasó: Te most, ugye, nem a költőről beszélsz?

A szerző: A költői allűrökkel bíró emberről. Második alkalommal, amikor náluk vacsoráztam, levett egy sötétzöld kendőt valamiről, ami ingaórának látszott. Kupolás madárkalitka volt, tömve alvásukban megzavart fehér egerekkel. Volt vagy huszonöt, harminc, összebújva, rossz szagúan furakodva, egymás hátán bukdácsolva. Aki egy-két fehér egeret tart, az csakugyan nagyon kicsi polgár. Akinél harminc nyüzsög összezárva és nem laboratóriumi feladattal, abban él valami az irodalom mélyén hemzsegő szörnyűségek közül.

Az olvasó: Azt mondanád, hogy ő is Molloyod volt?

A szerző: Az eddig elmondottak alapján már-már gondolhatnád, de mit tegyek a költővel? Aki az emberről írt. Az *Irodalmi Újságban* olvastam – akkor a lapot már nem ő főszerkesztette – egy hat-hét strófás elbeszélő költeményt. Ebben Faludy arról számolt be, hogy költözik, nem tud mit kezdeni a fehér egerekkel, hát lehúzza az egész seregletet a klozetban, minekutána félig mint az „egerek Istene”, félig mint XX. századi diktátor elborzad önmagától. Az emberről el lehetett képzelni, hogy kivégzi kedvenceit – ahogy Oscar Wilde fogalmazta: „Mert mind megöljük, akit szeretünk” – a költemény viszont hamisan hangzott, közheyles nyelvezete, melodramatikus hatásvadászata miatt.

Az olvasó: Szóval a te szórakoztató dzsinned szadista mindenhatósággal kacérkodott.

A szerző: Személyi kultuszát dalolta meg költőként. Hősi szerepet osztott ki magának. Nem először a világirodalomban. Ha művészileg erősebb, eljuthatott volna a mitikus szintre.

Az olvasó: Neki csak a mesésig sikerült.

A szerző: Ezért akarták annyian kitűrni az *Irodalmi Újság* felelős szerkesztői karosszékből.

Az olvasó: Hát odavaló volt?

A szerző: Nem, de sokszor úgy fontoskodott, mint aki odavalónak tartja magát. Ezért sem tartottam Molloyomnak. Molloy nem főnök.

Az olvasó: Úgy látom, londoni tapasztalataid elég vegyesek.

A szerző: Inkább tanulságosaknak nevezném őket. Az Írószövetség körüli hajcihő például arra okított, hogy kerüljem azokat az embereket, akik magánügyüket közügyként óhajtják hasznosítani. Ha valamilyen „közügybe” keveredem, első kérdésem az legyen, milyen közről van szó, és mi benne az én helyem. A szóban forgó szövetkezésben voltaképpen alig volt keresnivalóm a cselszövés néhány regényes képzelődésén túl. Szerettem volna író lenni, de úgy sejtettem, ezen a magánúton teljesen mindegy, hogy tagja vagyok-e valamilyen szervezetnek vagy sem. Viszont a gitteléssel tömérdek időt elpocsékolhatok, nevezetesen arra a kutatói munkára fordíthatót, amelyet becsvággyal végzek, és amely íróként is eltart, hiszen a magyar nyelvű írásból Nyugaton nem lehet megélni.

Az olvasó: Szóval az *Irodalmi Újság* sorsa nem lehetett szemedben közügy?

A szerző: Közügy csak elvben lehetett. Gyakorlatilag a londoni helyzetben a megosztottságot nem lehetett elkerülni. Mindkét fél az '56-os forradalom képviselőjeként igényelte a vezetői szerepet, feledve, hogy annak szellemét az össze-

fogás jellemezte. Nyilván, ha a forradalom nem kérészéletű, magától is megszűnt volna közügy lenni. A hazai megoszlás csupán azért nem szúrt szemet, mert a felkelés leverésével az orosz tankokat lehetett vádolni. Holott a Kádár mögött hatalomra nyomuló, szovjetbérenc kommunista pártot is magyarok alkották. Ami engem illet, én még a magyarság tüneményes egységének, a közügynek megrendítő illúziójával hagytam el az országot, s a belviszály – egyébként természetesen emberi – valóságával Angliában szembesültem. Szóval, amikor megszűntem Szabó Zoltán katonája lenni, 1961 elején, akkor a közügy-magánügy válságos dilemmája elől is menekültem – tapasztaltabban, és mégis azt remélve titokban, hogy menthetek valamit az illúziókból.

Téliesítés

Fejes nem nagyon emlékezett már, pontosan mikor és miért mondta Gabinak, hogy „majd egyszer” leugorhatnának a Balatonra, mert úgyis téliesíteni kell. És akkor lenne rá bőven idő, hogy a lány doktori munkáját pontról pontra végigbeszéljék. Szeptember végén Gabi kérdezett rá: nem akartál elmenni a kis házba? Fejes emlegette így, pedig a régi kis ház az évek alatt egész nagygyá nőtt, főleg mióta a bátyja rokkantnyugdíjas lett, és a nyári szezonra teljesen odaköltözött. De az idén Bélucit már augusztus elején hazahozták, megy majd szívműtetre, ezért anya szólt kisebbik fiacskájának, hogy legyen szíves, intézze el a balatoni ügyeket.

De, mehetünk, felelte Fejes a gép mellől, szinte automatikusan. Massachusettsbe írt e-mailt, valamiért elakadt az amerikai útja, amiben annyira reménykedett, hogy végre, évek után először megint kimozdulhat picit a tanszéki dagonyából.

Ugyan itt volt Gabi, aki egyszerűen csodálta Fejest, tényleg úgy érezte, nem akar tőle semmit, egyszerűen csak a közelében lenni, hallgatni, érezni a kisugárzását. Még viszonya is volt egy Márió nevű esztéta sráccal, de érezte, hogy ez a szegény fiú csak amolyan kellék, élő vibrátor, nem hitegette hát tovább. Azt fül-lentette, hogy voltaképp a lányok izgatják, csak nem meri még elfogadni, hogy ez van. Márió nem sértődött meg, atyáskodóan homlokon csókolta, és még annyit mondott, hogy azért majd szóljon, ha mégiscsak szükségük lesz egy rendes farokra, szívesen beszáll harmadiknak.

Fejes se úgy tekintett a lányra, mint lehetséges szerelemre. Évekkel korábban, amikor az anyja elmarta mellőle Anit, avagy, ő akarta, hogy marja el, avagy Ani unt rá az egészre, rájuk, szóval, amikor magára maradt, akkor döntött úgy, hogy tud ő szerzetes lenni a világi életben is. Már az egyházi gimnázium éve alatt is bujkált benne a ..., talán kisangyal. Az egész kolostori lét tudott valami nagyon hátborzongatóan állandónak és békésnek mutatkozni, a maga hajnalaival és hosszú folyosóival. Ám tizennyolc évesen mégis volt annyira bölcs, hogy megérezte, ha nem ismeri meg a falakon kívüli életet, akkor egy idő után szét fogja marni a vágy. Hátha majd eljön az ideje, egyszer.

Amikor Ani elment, és az anyjával három hónapon át nem beszélt, Fejes András megértette, hogy az a bizonyos idő most jött el.

Harmatozzatok egek felülről, ezt zizegték a nyárfák a feje fölött.

Elkezdett esni, amikor Gabit felvette a lány lakása előtt. Gabi olyan volt, mint a kolostori nővérek, akik annak ellenére bemehettek a klauzúrára, hogy zomán-cos táblán ki volt írva a nagy, üveges ajtóra: „Nőknek tilos a bejárás”. Gabi nem azért léphetett be az életébe, mert nő volt.

Úton Gabihoz ugyan egy pillanatra eltöprengett azon, hogy vajon mért fész-

kelte be magát a lány fejébe ez a lehetőség, a balatoni út, mit sejt vagy remél ettől, de konok szerzetesként elhessegetett mindennemű méltatlan gondolatot. Tudta, hogy Gabi a remek alkalmat látja benne, hogy két napig együtt lehet a mesterével, és ihatja minden szavát. A férfi tudta, hogy a nő mindennél jobban szeretné, ha elkészülne végre a disszertációja, megvédhetné, és akkor végre dr. Verrasztó Gabriella lesz belőle.

Holott Fejes kimondhatatlanul fáradtnak érezte magát. A nyáron alig pihent, két hosszabb tanulmányt is írt, illetve folyton elakadt velük, ilyet korábban még nem érzett. Nem volt hozzá kedve, vagy akár az se túlzás: ihlete. Űlt a kinyitott fájl előtt, meredt a sorokra, a betűkre, és csak akkor rebbent fel, amikor a képernyővédő program elkezdte építeni azt az idegesítő csőrendszert. Augusztusban lett rosszul Béluci, a Sanyi szomszéd telefonált, neki kellett érte menni a keszthelyi kórházba. Anya – tán ezért is – nagyon szekált lett azt utóbbi időben. Nem csoda, Béluci ki tud tenni magáért, képes egy álló nap az „Árkot ugrott a tücsök” kezdetű dalt kornyikálni, mindenféle kifecamított szöveggel, Szúnyog úr, a patikus, maga rakja sínbe, de csak szeretne volna, mert ellopták a síntet?! Ez a massachusettsi ügy meg, nem is érti, mintha az ántivilágban volnának, hol jön valami két soros üzenet az ottani tanszékről, hol mély hallgatás, majd újabb és újabb adatlapokat küldözgetnek csatolt fájlban, amiket többnyire nem lehet megnyitni az itthoni számítógépeken.

Majd csak elleszünk valahogy, gondolta, amikor meglátta Gabit, aki az esernyőjével integetett, és két perc múlva ott ült mellette az ülésen. Ösztönösen is az órájára nézett, mostantól hát két órán keresztül lesznek összezárva az autóban.

Majdnem, mint egy gyóntatófülkében. Ugyan ki fog gyónni kinek?

És mik a bűneik?

Bűn az élet – ezt a tetoválást is a Balaton-parton látta először, egy ösztövérről, szíjas izmú férfi karján. Reggel fél nyolc volt, és ez az ember sört ivott. Az apjával mentek kifliért, és az apja, amikor látta, hogy mennyire bámulja az öreget, csak annyit mondott: Egy boldog ember.

Az üdülőtelepen pontosan az a hangulat fogadta, amit várt. Szinte felvillanyozta ez a búskomor, kora őszi délelőtt. A nedves aszfaltra tapadt levelek, a kihalt házsorok, a tömött – úgy érezte – bensőséges szürkeség. Ha megnyúzzák, se tudta volna felidézni, miről folyt a szó útközben, holott szinte végig ő beszélt, tisztában volt vele, hogy ez a penzuma mára, mint az imát, úgy mormolta a szent szavakat, amit a mellette ülő híve hallani akart.

Hagyta, hogy Gabi felfedezze magának a házat, egy csöppet sem zavarta. Egy nő, illetve nem nő, hanem nővér, akinek szabad betennie a lábát a klauzúrára.

Fejes pakolászott, kikészítette az ágyneműt. Megfordult a fejében, hogy néhány óra alatt elvégezhetné a teljes téliesítést, és már délután hazaindulhatnának, de nem akart megfutamodni. Annak érezte volna, ha most a programot felrúgva kitalálná, hogy nem töltik itt az estét, természetesen munkával. Majd beszél újra, sokat. De a laptop is vele van, Gabi hozta a pendrive-ot a nagy művel, nem fognak unatkozni.

Egy balatoni ház mennyire maga a múlt. Az összes kis vityilló, amit valaha is látott. Ide kerülnek otthonról az eltelt évek kiszolgált kellékei, meggyökeresednek, az egész ház felveszi a régi idők arcát, mintha ami volt, sose múlna el, hu-

nyorít ránk, vagy éppen tökéletes nyugalommal azt üzeni: ugyan már, semmi sem történt, ráérünk, édesapám, majd, majd egyszer, hol van az még?

A gyerekkori, cicás ágyneműje került elő a szekrényből. A polcon ott állt az a magnó, amit az apja hozott Nyugat-Németországból, és Béluci kisajátította, azon a címen, hogy ő az idősebb. Láta egyszer, korrepetálásra menet, amint a bátyja, az akkori idők legnagyobb menőzéseképp a hatalmas, hangszórós magnót a vállán egyensúlyozva masírozott a főutcán, és a bömbölt a *Life is life*.

Szegény Béluci, kijutott neki a life-ből rendesen. Most majd megfoltozzák a szívét, ha túléli, bár mért is ne élne, rutinműtét, tavasszal tán visszajön ide, és akkor nyekergetheti a gépet. Szól-e még? Fejes lenyomta a magnón a playt, recsegő zongoraszónát hangjai kúsztak elő a hangszórókból.

Buli lesz?, nézett be Gabi.

Fejes kényszeredetten mosolyodott el.

Lesz? Itt, kérem, mindig buli van.

És ez?, kérdezte Gabi, kezében egy porcelánból készült harmonikázó Popeye-t tartva.

Az enyém volt, von vállat Fejes, és elvette a nőtől a figurát. Apám hozta Jugóból. Jó régen, tette hozzá, mintegy mentegetőzésképp, hogy tehát ez már nem érvényes, ez a rusnya Popeye-porcelán. De a következő pillanatban érezte, hogy nem igaz, mindez nem régen volt, hanem most van, itt áll saját kolostorának kellos közepén, kezében a Popeye-jel, aki baromira erős tud lenni, ha spenótot eszik. Ez ám földi a csoda. Mert ilyen egy kolostor. Az apát?, nos, az apát nincs itthon, az igaz.

Fejes, mint aki mórlikálja magát, magához szorította Popeye-t és kissé selypítő hangon kijelentette: Ez az enyém! Ma vele alszom!

Gabi széttárta a kezét, és kissé hitetlenkedve, de szemében huncutul villanó fénnel beleegyezését adta. Kérem, ahogy óhajtani tetszik! Dehogyan akarom elrabolni az ön babáját!

Azt mondta a lánynak, érezze otthon magát, azt tesz, amihez kedve van. Én elvégzem a dolgomat addig, hadarta Fejes, mint aki valami szégyenleteset akar tenni, holott csak abban nem volt biztos, mi a csuda is a dolga, és mit jelent a mondatban az időhatározó „addig”. Mert a különböző csapatokat eltekerni, és legfeljebb még összegereblyézni az udvaron, összesen nem tartott volna tovább egy óránál.

Aztán majd elmegyünk enni, a Ludas, bent a faluban egész évben nyitva van!, kiáltotta még kifelé menet. Szinte megborzongott saját szavaitól: „A Ludas”, úgy jött a szájára a csárda neve, mintha mindennap oda járna, holott megvan már tíz éve is, hogy utoljára ott járt, még az apjával, mint mindig, mert anya ki nem állhatta a balatoni vendéglőket, ahol csak megkopasztják az embert, és minden ehetetlen. Anya mindig a kis házban főzött, amikor még tényleg kicsi volt, és akkor is, amikor még Béluci is dolgozott, ahogy ő fogalmazott „nagyban utazott”, és mindenféle gyanús csajokkal meg haverokkal állított be. Anya nekik is főzött, dicsekedett is vele, hogy nála vájlingszámra készül a krumplipaprikás, vagy ahogy Fejes mondogatta viccesen, a paprikrumplikás. De apa, ha nyaralt, akkor másra vágyott, mint egész évben, nem kizárólag anya kosztjára, ezért a fiát cipelte magával a Ludasba is, ahol pacalt mártogatott fehér kenyérrel, tarho-

nyát evett vörös szaftban úszó kakastökepörkölttel, és hosszúlépést ivott cserzegi fűszeresből, egy ebédhez három pohárral. Hátradőlt aztán, és szinte gyermekien simogatta a hasát, miközben a Fejesre nézve bólogatott: Ez a szabadság, fiam. Ezt jegyezd meg.

Fejes az udvaron állt, belélegezte a friss, csípős őszzsagot. Az apja soha egyébre nem mondta, hogy ezt jegyezze meg, csak erre. Hogy mi is pontosan a szabadság.

Elvégre, ez a legfontosabb az életben.

Mennyire nem evett semmit, milyen riasztóan lefogyott apa alig fél év alatt. És egyszer csak nem volt többé. Amikor arra gondolt, hogy apa ötvennyolc évesen halt meg, elképesztő igazságtalanságnak érezte, egy ideig az utcán minden öregemberre szinte dühödten nézett, hogyhogy élsz, te, te?, ez volt a nyelve hegyén, mintha épp miatta kellett volna meghalnia apának, hogy mások éljék el előle az éveit.

Elment a vonat a zizegő nyárfák mögött. Ilyenkor már ritkítják a part menti járatokat, de egy-egy szerelvény, ami eldöcögött a töltésen, még nagyobb zajt csapott, mint nyáron. Akik benne ülnek, nézik a bespalettázott házikókat, az üres, avarral betérített kerteket. Fejes most azt érezte, jó lenne egy ilyen vonaton utazni, de tudta, hogy akkor megfordulna a vágya, és pontosan azt szeretné, ami most történik, hogy itt áll a kertben, és amíg a vonaton ülők eltűnnek a messzeségben a főváros vagy Keszthely felé, ő marad.

Segítsek valamit?, jelent meg Gabi az ajtóban. Átöltözött, bordó melegítő volt rajta, a haját lófarokba fogta. Fejes még sose látta nem utcai ruhában, ilyen magánjellegűen. Kissé zavarba jött, ha Gabi meztelenül áll előtte, az sem lepte volna meg jobban.

Nem, ez az én dolgom. Foglald el magad.

Érezte, ez kicsit parancsolóan hangzott, a lány szó nélkül vissza is ment a házba. Hallotta, ahogy döndült az alumíniumkeretes ajtó. Anya rég szerette volna, ha kicserélik valami „rendesebbre”, bár ilyenkor mindig rögvest megvédte apát, aki akkor, és ezt úgy emlegette, mintha évezredekkel korábban történt volna, a ma már megbocsátható múltban, csak ilyen alumínium vackot tudott szeretni, ám ennek is örülni kellett. Nézelődjön odabent, motyogta magában Fejes, még mindig Gabira gondolva, ha annyira odavan értem, itt kutakodhat a múltban. Mindent megtudhat rólam, csak legyen hozzá szeme.

Bement a sufniába, a gereblyéért.

Ha a kis ház a múlt raktára, a sufni az egésznek a szíve. Fejes érezte, amint olyan jólesően végképp hatalmába keríti a melankólia. Ha e pillanatban Gabi azaz lelkendezne elő, hogy itt a massachusettsi meghívó, máris indulhat, csak legyintene. Hátralévő élete, ha legalább ötvennyolc évet engedélyez magának, mint amennyi apának is jutott, bizonyára nem lenne elég ahhoz, hogy töviről hegyire elmagyarázza, tudományosan leírja, hogy a sufni tárgyai mi mindent jelentenek. Kell-e neki bármi más?

Apa gumicsizmája. Amit aztán Béluci és ő is hordott. Hosszú mese lenne.

A bogrács. Amikor ők ketten, a fiúk – Béluci sose tartozott apa szerint a „fiúk” megbecsült körébe – vették a fáradságot, és anyának is kedvezve, nem a Ludasba vonultak el „zabálni” (anya néha, utóbb beismerte, indokolatlan indu-

Hülyeség. Ha lehet, hozza a rendelést. Sietünk.
Én szeretek megbizonyosodni a dolgok állása felől, jelentette ki Gabi, és elszánt tekintettel nézett Fejesre. Nem akarsz megkérdezni nekem, hogy ő-e?

Tőle? Menjek oda?

Hát kitől mástól?

És ha igen, akkor mi van?

Akkor legalább tudom.

Kérsz egy autogramot a szalvétára?

Nem tudom. Lehet.

Fejes egy pillanatra elgondolkodott. Hallotta, hogy odakint, az épület mögött megint elszakatol egy vonat. Az utasok nézik a Ludas csárdát, tán nem is sejtik, hogy itt bent még van némi élet. Fő a konyhán a marhapörkölt. Az ablaknál pedig ott ül...

Én nem csinállok ilyet, ne haragudj.

Amikor ezt kimondta, a kezében kettétört a fogpiszkáló. Beledobta az asztal túloldali sarkán álló hamutálba.

Hát én meg igen!, felelte erre Gabi kissé emelt hangon. Kitolta maga alól a széket, felállt és megindult a férfi felé.

Fejes követte a tekintetével, miközben eszébe jutott, hogy pontosan itt, a Ludas kerthelyiségében egyszer hozzájuk, apához jött oda egy fura, csálé járású, torzonborz alak, megállt előttük, és azt kérdezte: Megismersz? Apa felnézett az eszegetésből, hosszan szemlélte az idegent, majd a maga félszeg módján annyit mondott csak: Ne haragudjon... Mire az illető rekedten elkurjantotta magát: Fejes Elemér, az anyád ne sirasson, hát ha azt mondom, hogy Miczura Konrád? He? És apa kezéből kiesett a kés és a villa, lassan felemelkedett, úgy ismételte: Miczura Konrád... Fejes csak arra emlékezett, hogy apa odaültette az asztalukhoz az idegent, italt rendelt neki, és hozzá fordulva azt mondta: Nézd meg jól, ez itt a Miczura Konrád, aki hatodik után, nyáron kihúzott a partra a második bójától, amikor görcsbe rándult a lábam... Ha ő nincs, ma te sem lennél, fiam!

Látta, ahogy Gabi odalép az idegen férfihoz és megszólítja. A férfi hozzá fordul, leveszi a szemüvegét, ültéből néz érdeklődve felfelé a nőre. Gabi egy lépést tesz hátrafelé, a kezét a szája elé kapja. Aztán már hallotta is, amint habogva, hadarva mondja: Elnézést, bocsánat, nem akartam zavarni...

Ültek némán. Gabi előre meredt, az abrosz hosszúkás mintáiba fúrta a tekintetét.

Én... nem is tudom...

Mindegy. Mindjárt hozzák az ételt. Marhapörköltet kértem neked is. Remélem, szereted.

Hogy lehettem ilyen? Most mit gondolsz rólam? Mint egy idióta kamaszlány...

Szerintem nem baj az, ha valaki képes idióta kamaszlánnyá visszavedleni néha, mondta Fejes és úgy állította a kést és a villát, hogy derékszöget zárjanak be.

És még erősködtem is... Teljesen ciki... Gabi ránézett. Hidd el, hogy...

Bízd rám, hogy mit hiszek és mit nem.

A pincér ért oda, és letette eléjük a két tányér gőzölgő ételt. És a két adag uborkát.

Aztán várt még egy pillanatot, majd kissé lehajolva halkan megkérdezte, Mondják, tényleg az a híres színész... és a fejével előre bökött..., az ott?

Gabi lesunytt fejjel ült. Fejes felelte helyette.

Nem árulta el, őrzí az inkognitóját.

Aztán a kezébe vette a villát, és kicsit összekeverte a pörköltet a tarhonyával, pontosan úgy, ahogy apa szokta.

A férfi akkor kelt fel az ablak melletti asztaltól, elindult kifelé. Amikor az asztaluk vonalába ért, biccentett egyet. És a következő pillanatban azt mondta: Ágyó!

Újra szemerkélni kezdett. Fejes kijelentette, hogy aludni fog egyet, mert semmi egyébre nincs nagyobb szüksége, mint hogy végre kialudja magát. Gabi csalódottan kérdezte, hogy ő mihez fogjon addig, Fejes ezért felajánlotta, hogy nyugodtan dolgozhat a laptopján, neki, állította, és most szinte jólesett erre hivatkozni, úgyszincs semmi ingerenciája és ötlete. Gabi szerette volna, ha majd elolvassa a doktorijának az utolsó fejezetét, amit Fejes megígért. Még azt is hozzátette: Hiszen azért jöttünk, nem? Gabi állt egy pillanatig némán, de azért kibökte, amire gondolt: Nem téliesíteni jöttünk? Fejes ezen a kis durcásságon most elmosolyodott. No meg téliesíteni. De a kettő nem zárja ki egymást.

Fent aludt a tetőtérben, a legkisebb lyukban, ahol mindig is. Nyárfa állt közvetlenül az ablak előtt, a levelek sutyorgása eddig még mindig el tudta altatni. Milyen lehet télen, amikor kopasz a fa?

Vad dolgokat álmodott. Apa és Gabi ült egy csónakban, apa öltönyben, nyakkendőben, kalapban. Olyan sovány és picike volt, mint a halála előtt, de megmarkolta a két evezőt és húzni kezdett. Gabi háttal ült a partnak, ahol Fejes állt, visszafordulva integetett, Fejest leginkább Marilyn Monroe-ra emlékeztette. Nagy hullámok jöttek és szél, ami egyszer csak lefújta apa kalapját. Szegény már csak kopaszodó fejéhez tudott odakapni, a habokon táncolt a kalap. Kétségbeesetten ugrott fel a csónak deszkájáról, nyúlkálni kezdett a kalap után, Gabi a zakója hátuljánál fogta. De hiába, mert apa, ahogy egy hullámlökés megdobta a csónakot, beleesett a vízbe. Gabi felállt, és a következő pillanatban ő is a habok között találta magát. Fejes ekkor vette észre, hogy Béluci is vele van a parton, de Béluci kerekesszékekben ül, és cigarettázik. A két vízben kapálózó embert látva a bátyja megszólalt: Na, Bandika, fogadunk, ki ér ki előbb a partra? Te biztos apára fogadsz, nekem marad a kiscsaj, hm? Ha én nyerek, nekem adod a mobilodat, okes? Fejes látta Béluci torz vigyorát, ahogy mohó szemmel les rá, majd olyan mélyet szippantott a cigarettából, hogy teljesen behorpadt az arca. Fejes érezte a torkában a szavakat, ahogy ömlenek kifelé. De nagy geci vagy te, Béluci, csak ez érdekel, az a rohadt mobil, és ha megfulladnak? A bátyja azonban csak mosolygott tovább. Ugyan mért fulladnának meg? Tudod, hogy apa mennyire nem szeret feltűnősködni. Szépen kiúsznak, meglátod. Béluci nevetett, rázkódott a szája szélén egyensúlyozott cigaretta. Fejes a víz felé nézett megint, de a felborult csónakon és a szürke hullámokon kívül semmit sem látott.

Felriadt a szobácskában. Teljes csönd volt, a nyárfa zenéjét sem hallotta. Mindkét kezével végigsimított az arcán. Ezeket szépen eltettem láb alól, mondta magában. Fülelt, hallja-e odalent Gabit. Őt sem hallotta. Lement, az asztalon a laptop ugyanúgy csukva feküdt, ahogy a nő kezébe adta. Fejes elkezdte nyitó-

(az utca öble)

január vége van. a múlt héten még
 fagyott. ma reggel a szomszéd utca fáin
 megszólaltak az első madarak,
 s a homlokzatok sora a téli ablakokkal
 súrolva, gyengén egy kis fényt kapott.
 aztán néhány perc múlva újra algás
 sötét lett. a megállóból zökkenve
 indult egy troli, elfelejtett arcokat vitt
 a szürke üvegek mögött. utánuk fordultam,
 és az utca öble megint bezárult. emléktelen
 halszemekkel néztek a házak, s aki egy
 kapualjból kilépett, a következő pillanatban,
 mintha ólom találta volna, hanyatt bukva
 süllyedt az üres időben. így láthatott
 engem is, aki nézett. hazajöttem,
 ettem valamit, és írni kezdtem. január
 vége van. ma reggel a szomszéd utca
 fáin megszólaltak az első madarak.

(földi sodrás)

a házak tövén, mint lassú folyó
 hordaléka, gyúlik, vastagszik a szenny.
 sovány eső hiába mossa.
 az ébredő és elfogyó
 nap néma, nem üzen,
 s ha rákezd, az áradásban,
 akár egy kitátott, óriás szájban
 is csak úgy forog az idő,
 mint haldokló száraz, csemcsegő
 nyelve. ne mozdulj, maradj most veszteg!
 van hol aludnod, van kinek add a tested,
 gondnak ez épp elég. a földi sodrásban
 nem győzhetsz holt magadon, élő másban,
 testeket forgat a fölkavart, zagyva menny.

(a nagy rakomány)

*bárki szól és bárkié a válasz,
az ekék még mindig a homályt szaggatják.
nem virrad, az égen szürke vitorlák,
bárki szól és bárkié a válasz,*

*az ekék még mindig a homályt szaggatják.
néma a föld, sose szült.
meddő, mégis útra küld,
az ekék még mindig a homályt szaggatják,*

*s nem virrad. odafönt szeles vitorlák
árboca, amit kiszánt,
csupa követ, viszik a nagy rakományt,
s nem virrad. az égen szürke vitorlák.*

verssé nézhetem

talán baj, hogy mindig ugyanúgy és ugyanott
 írok (máshogy nem tudok),
 talán nem is kellene mindezt elmondanom,
 ahogy képernyőbetű lesz a reggel
 nesztelensége, a műút csendes szürkesége,
 ahonnan már autózajnak kellene beszűrődnie,
 talán ez a csend ébresztett, neszmentes hajnal,
 ilyenkor még róka, nyest, macska lopózik
 át a túlfélre, talán meggondolatlanul, mert
 nappal már nem lesz mersze visszafelé
 is megtenni az utat, s persze
 ez eszembe juttatja a kutat,
 mit fúrni fejembe vettem, iszonytat
 bár a föld mélye, és lamentálhatok, miért,
 hogy szerencséje ennek a rögnek feljutni
 lesz, másiknak soha, tán az egész
 azért van, hogy írni róla kedvem
 legyen, bár a semmit is kedvelem,
 kedvenc képem egy tárt ablakon
 befelé lebbenő függöny egy
 taorminai hajnalon, ágy-
 meleget képzeltem az ébredés
 előtti homályba, amelyen átvonul
 pára meg légvonlat,
 láttam a levegőt, elmondhatom,
 az visz nyakszirtról meg homlokról
 finom cseppeket, a függönyréseken
 jött és átellenben távozó lehelet, és mint
 vitorlát tartja duzzadtan, emelkedő,
 süllyedő keblet mozgat ott benn,
 talán fedetlen,
 mint kép, érthető
 attól, ki egy padon éjszakázott
 és elsőként látta az Etnából szivárgó
 füstcsíkon megtört fénysugarat,
 hogy kút lesz-e vagy marad az álom,
 dús gyep, zöldellő bokor
 mihaszna kérdés, tárgy és dolog

jobban izgat, megfogni képernyőn is
azt tudom, rikácsolás és suttogás
egyre megy, egyként szeretem,
mikor félek, satnya életem hogy
bízik néhány szalmaszálban,
és ha verssé nézhetem szövegem

Elégia

*tíz éven át tévelyegtem
tűzhányókba pillantottam
nem tudtam csillapítani
folyt a láva mindhiába
mindenhonnan
magam is tűzhányó voltam
ömlött a forró tűz
hullott a pernye*

*ráköviült a fennsíkra a magma
hűlő hamu alatt magát égető parázs
homlokom barázdáiba vetettek
köveket arattak nem mást
kőből csak kő fakad
bennem fortyog s terméketlenül
kihűl az anyag
hús-vér élet helyett
szó dara őrlemény*

A veréb és a szél

*Megpróbálta elhessegetni a szelet,
de az erősebb volt, mint a halál,
és hatalmasabb volt, mint az élet.*

*Megpróbált szóba elegyedni a széllel,
de száján nem jött ki hang,
szeme könnyben úszott.*

*Megpróbálta behízelegni magát a szélnél,
de az így szólt: megmérettél, és könnyűnek találtattál.*

*Megpróbált gyűlölettel gondolni a szélre,
de ablaküveghez csapódott,
és elvesztette az eszméletét.*

*A szél, mint aki jól végezte dolgát,
új áldozatra lesve, száguldott
tovább, tovább.*

Katarzis

*Nem volt ereje adakozással foglalkozni,
se számbavenni tartozásait, mert felrobbant a hétfő,
szilánkjai szertefröccsentek, s úgy tűnt,
az elszenesedett történelem-darabkákból már sose lesz
újjáteremtés.*

*Vége van hát a világnak, szólt az Isten,
mutatóujja és hüvelykujja közé csippentve
21 évszázadot, majd szórakozottan az űrbe pöckölte,
mint egy csikket.*

*Kóválygott hontalanul jó sokáig.
Aztán valami nedvesbe hullt,
rózsaszín korallok, rákok, medúzák, tigriscápák,
cikázó halrajok közé.*

Nemsokára megunta a víz alatti létet.
A szárazföldön megrészegült a tenger sós illatától,
a virágok, a fák, a homok, a meredező sziklák, az ég színétől.

Aki szembejött, nem hiányzott neki.
Valami derengett előző életéből,
de elhessegette magától az érzést,
hiszen nem volt misztikus.

Egy liftben találkozott vele, a tizenkettedik emeleten.
Pisztolyt nyomott a homlokához,
megkínálta sós süteménnyel, előléptette, szeretkezett vele.
Hiába próbált visszaemlékezni,
úgy döntött tehát, hogy ilyesmik nem eshettek meg.

Alkonyatkor a szél belemarkolt a hajába,
belekarmolt a szemébe, a mellébe, a hátába, az ágyékába,
egy közeli barlangba űzte.

Ott megint találkozott az idegennel,
de nem volt ideje csodálkozni,
úgy zuhant álomba, mint a konyha kövére pottyant tojás.

Éjszaka összefonódtak, kezét és lábat cseréltek,
álmában foglyul ejtette az idegen emlékeit,
reggel már a másik arcát viselte.

Mintha a Holdra

*Miután egy előzésben majdnem ottmaradtunk
a brassói úton, a segesvári pályaudvaron abban a kukoricaszagban
– ez a DDT szaga volt – tizenhárom órát
vártunk a Szófia expresszre; reggel nyolc helyett
este kilenckor állt be az ötödik vágányra az első, Magyarország
felé tartó vonat; Rusze környékén valahol
megcsúszott a hegyoldal (nincsenek is
arra hegyek). Pest helyett Debrecenbe
tartott, de olyan zsúfolt volt, hogy a kocsiajtók
nem nyíltak; hátizsákkal szaladtunk
perontól peronig, míg valahogy fölkeveredtünk.
Megvesztegettem a hálókocsikalaúzt, aki természetesen fogadta
közlekedésem, a zavar legkisebb jele nélkül; a kúszóban
ketten hevertünk azon az éjszakán, odakint
kivilágítatlan állomások, ismeretlen falvak
vágattak el mellettünk az augusztusi sötétben, itt-ott az elmaradhatatlan
„Traiasca Partidul Comunist Roman” felirat, fehér alapon nagy vörös betűkkel,
kerítésen és pékségek homlokzatán. A Maros menti kopasz dombvidék
mint púpok sora; vagy Aradnak jöttünk? Kint a batyus tömeg, az elcsigázott,
egymás hegyén-hátán heverő, holtfáradt utazók, kosarakkal, aztán a határőr
azt hajtogatta: „bretvecs, bretvecs” – a Szozopol óta tartó vad rohanásban
kinőtt a szakállam, bicska se fogta. Mintha a Holdra
érkeztünk volna Nagylak után.*

Éjszakai vonatút

*A stop
nem ment aznap, az aszódi pályaudvaron nem mertem aludni, s tizenegy
rég elmúlt, mikor két vasutas azt mondta, mindjárt indul egy
magányos mozdony a gyarmati indóházba, arra felkérdezkedhetek.
A mozdonyvezetővel meg a fűtővel nem sokat beszélgettünk, a tűztérből kicsapó
hőség vöröse perzselt, az éjszaka hidege mart, átfagytam, átégtem, s a vaslemezek
úgy táncoltak a talpam alatt, akár egy megvadult, boldogan viháncoló
élőlény súlyosan csattogó lélegzete. Az éjfél utáni égbolt sötét*

csodája kibomlott, öniróniám – értelmiségi barátkozik munkásosztállyal, davaj paznakomityszja – felemésztette a szépség, akár egy belém szegezett emblémát, késsel a szívembe vágta, hány világot nem ismerek, s hogy minden ugyanarra talállok.

Öt kiküldetés

Az orosz nagykövet
– vállas, megtermett katona, egy megfeszítést
is rá lehetne bízni – jól beszél magyarul, X. főnöke
tőle szerzi az értesüléseit, a külügyben pedig egymásnak olvassák fel
a jelentéseit az irodisták, mert már rég nem tudja senki, az urak
melyike etette be a másikat; északkeleti politikánk
biztos kezekben. Versailles-ban állítólag senki nem
mondatta le Magyarországot mint a monarchia jogutódját
a Ferenc József-földről, ennekutána az mindmáig
szent tulajdonunk, vérrel szerzett, bár rossz fekvésű birtok;
ámde az ember, ha szittya, ne legyen válogatós. X. arról ábrándozik
az abbéval – korábban sanghaji konzulunk, maga is
megbízható ügynök, akár az Aladdin lámpája, oly dörzsölt –: ha ezt a lapot
a főnökük le tudná hívti, fölfele bukna, nekik pedig
másként lenne jó, míg ki nem jön az utódja; őt azonmód
kineveznék attasénak a medvék közé, a jégtáblák közül
írná a táviratait; fegyveres erők napján a szaunából
ugrasztanák ki, mert a hadügyből rejtjeles jött (gratuláció
megbízhatóknak), s általában, az egzotikus lét
új módzatait próbálhatná ki a profi magyar diplomácia
ernyője alatt, za dolarov persze. Cserepes kérgű fenyők
nőnek az udvaron, a lejtő alján manapság egyetlen
tengerpartunk harminchat méter az öbölből, rothadó nád
közt szürke víz; szemben a hőerőmű csinosnak nem mondható
kéménye, fagyott szén-dombjai. Az esti fogadáson
kereshetik a zongora alatt majd az óvatlanul lerészegedetteket, egyáltalán:
erre a városra nem pazarolták a szépséget, s a lelkét megöli,
hogy az élet csak öt kiküldetés...

BIZÁNCI INTERNET*

Az ökonómia elve

Amit itt az ökonómia elvének nevezünk, azt a bizánciak egyszerűen csak ökonómiának¹ (ikonomia) nevezték, és nagyon fontos vonása volt nem csupán teológiai és filozófiai, hanem mindennapi gondolkodásuknak is.

Az ökonómiát rendszerint az *Ószövetségből* vett példával magyarázták; azzal a jele-
nettel, amikor Jákób becsapja vak apját, Izsákot (*Ter*, 27), hogy megszerezze áldását báty-
ja, Ézsau helyett. Ami morálisan természetesen bűn; ehhez a bűnhöz azonban, mondanák
a bizánci teológusok – és most lép a színre ez a fogalom – ökonómiával kell viszonyul-
nunk, mert az egész emberiségnek haszna származott belőle.

Az ökonómiát gyakran használták ebben az értelemben Bizáncban, és kétségtelenül a
legkülönbözőbb cselekedetek kényelmes igazolására szolgált. Bizonyos mértékig felfog-
ható a jezsuitáknak tulajdonított híres mondás – a cél szentesíti az eszközt – elődjeként, és
gyakran úgy is fogták fel. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a bizánciak hajlamosak vol-
tak egy cselekedet sikerességét Isten akaratának tulajdonítani, akkor minden sikeres cse-
lekedetet egyenesen Isten jóváhagyásával lehetett igazolni.

Mielőtt azonban csatlakoznánk azok kórusához, akik könnyedén ítélik meg a bizánci
álnokság felett, vegyük figyelembe a körülményeket, amelyektől manapság gyakran
eltelkenek. Az *Ószövetséget*, a kereszténység első évszázadaiban felmerült komoly el-
lenvetések ellenére, a Szentírás egyenrangú részének tekintik. A Szentírás a bizánci kul-
túra legfontosabb irata, legfőbb szellemi autoritása, és a bizánciak, hogy egészen modern
terminológiával éljünk, nagyon is tudtak olvasni, szövegeket magyarázni és következte-
teket levonni belőlük.

Egyáltalán nem véletlen, hogy az ökonómia magarázatához egy ószövetségi példát
választottak. Nyilvánvalóan azért esett a választás erre a példára, mert a legkorábbi – a
Pentateukhosz első könyvéből származik –, de hosszú listát állíthatnánk össze hasonló
példákból, amelyekkel az ökonómiát illusztrálni, magyarázni – vagy működtetni lehetne.
Hogyan dicsőíthetnénk egy olyan nagy bibliai személyiséget, mint Dávid király, ha tetteit
a hétköznapi morál álláspontjáról értékelnénk, olyan különleges kritériumok alkalmazá-
sa nélkül – mint amilyen az öknómia? Hogyan értelmezzük az Úrnak ezt a parancsát Sá-
muel első könyvéből[15]:

*Rajta hát, menj és támadd meg Amaleket, és töltsd be rajta, és mindenén, amije csak van, az át-
kot. Ne kímélj, hanem ölj meg férfit és nőt, gyermeket és csecsemőt, marhát és juhót, tevét és szama-
rat! (1Sám, 15, 3)*

Saul pedig hiányosan hajtja végre a parancsot, és ezért a trón elvesztésével bűnhődik
– helyére éppen Dávid kerül.

* Radoslav Petković esszéjének előző részei a *Jelenkor* 2008. februári, márciusi és áprilisi számaiban olvashatóak. (A szerk.)

¹ Itt el kellett döntenem, hogy ezt a kifejezést *ikonomia* alakjában használjam, vagy az *ökonómia* mellett maradjak. Az utóbbi megoldás „zavarba hozza” az olvasót, mert egy unalomig ismert szó lényegesen más jelentésben bukkan fel. Éppen ez volt az oka, hogy ezt választottam.

Az engedetlenség olyan, mint a varázslás bűne, a nyakasság annyi, mint a terafimmal való visszaélés. (1Sám, 15,23)

Az évszázadok folyamán ezek az epizódok sok teológusnak és a bibliai szövegekkel komolyan foglalkozó embernek jelentettek kihívást. *Jób könyve* még egy Kierkegaard számára is annyi problémát vetett fel, hogy Jób-magyarázatában megelégedett a szöveg első felének olvasatával, szerencsésen megkerülve így a kérdést, amelyet Jób istentagadása vet fel. Az Ószövetség sokakat kétségbe ejtett már a történelem folyamán: Mark Twain, aki élete vége felé – keserű éveiben, mondaná Charles Frazer² – sokat foglalkozott a Bibliával, azt írta, hogy az Isten tetteiről szóló ószövetségi tudósítás „alighanem a legsúlyosabb ítéletre rászolgáló életrajz mind közül, amit valaha kinyomtatnak”. Isten itt, folytatja Twain, becstelen, esztelenül ítélkező isten, a melléfogások és hibás mérlegelések Istene.

Twain egyébként sokkal komolyabb író, mint a többség gondolná; a *Tom Sawyer* egyáltalán nem gyermekkönyv, hanem az egyik legmetszőbb szatíra, amit a puritán Amerikáról valaha is írtak, ifjúsági regénynek álcázva. Az, hogy manapság kizárólag a gyermekkönyvek részlegén található, annak következménye, hogy az amerikai közönség képtelen kiolvasni és felfogni, ami írva van benne, és azzal védi ki a százszor szent és bevett értékek elleni támadást, hogy egyszerűen nem vesz róla tudomást, amiképpen, az átdolgozásoknak és Hollywoodnak köszönhetően, Swift szenvedélyes *Gulliver*-jét is gyerekkönyvnek véli manapság az emberek többsége.

A bizánciak ellenben tudatos és figyelmes olvasók voltak. Elejétől végéig elolvasták a Bibliát, és igyekeztek elkerülni, hogy saját óhajaik befolyásolják az értelmezést. Nem pusztán hívő emberek voltak, hanem a hit világuk alapelve volt – az alapelv, amelyen saját világukat felépítették. Twain megközelítése nem pusztán eretnekség lett volna a szemükben, hiszen efféle eretnekségek léteztek, amióta csak létezett a kereszténység, hanem lehetetlen is, mert a világ építményét veszélyeztette volna. A Kierkegaardhoz hasonló értelmezőkkel ellentétben, mégsem nem tekintettek el a szöveg egészétől és annak következményeitől, hanem igyekeztek megérteni. A bizánci vallás sokat emlegetett „fatalizmus” ellenére a bizánciak nem voltak hajlamosak arra, hogy a megoldást a szigorú kálvinista tételben keressék, mely szerint Isten cselekedeteit nem magyarázni, hanem elfogadni kell – ez a tétel egyébként nagyrészt a *Jób könyve* végén alapul. Az ökonómia arról tanúskodik, hogy nem voltak hajlandók vitába szállni Istennel, de megpróbálták megmagyarázni és megérteni; ebben talán a bizánci kultúra és egyúttal a bizánci kereszténység klasszikus örökségének egyik összetevőjét láthatjuk.

Másfelől gazdag történelmi tapasztalattal rendelkeztek. Számos esetben lehettek tanúi annak, hogy végtelenes amorális tettek előnyös következményekkel jártak birodalmukra és Városukra nézve. I. Vaszil (867–886), az írástudatlan makedón paraszt úgy került a trónra, hogy letaszította róla jótevőjét, III. Mihályt, aki őt társuralkodóvá tette. Ezáltal azonban egy alkalmatlan uralkodó helyébe az egyik legnagyobb bizánci császár lépett. És ráadásul: utódai Bizánc egyik legragyogóbb korszakának uralkodói lesznek.

Mindez zavarbaejtő. Arra következtethetünk belőle, hogy az emberi élet és az emberi történelem pusztán kegyetlen játék, minden értelem nélkül; a bizánciak, akárcsak a valaha is élt emberek óriási többsége, nem hajlamosak ilyen következtetésre. Azok pedig, akik, mint Cioran, ezt hirdetik, nem egészen őszinték: ha ez az igazság, minek hirdetni? Minek könyveket írni?

Az ökonómia elve egy kultúra erőfeszítéséről tanúskodik, hogy végére járjon az emberi sors ellentmondásainak, anélkül hogy takargatná azokat. Lehet vitatkozni ennek a megoldásnak az értékéről; de ennek a kérdésnek bármelyik megoldása vitatható.

² A *Revelations* című gyűjteményes kötetben, Canon Gate, 2005. Egyébként az egész kötet érdekes kísérlet a Szentírás magyarázatára korszerű – és nagyon különböző – nézőpontokból.

Hazugok, romlottak, dekadensek, továbbá szükség szerint ostobák és gyávák; magától értetődik, hogy fesletteknek is kell lenniük. Igaz, a képek ezért az utóbbi vonásáért különösen sokat tett egy bizánci szerző, Caesareai Prokopiosz.

Prokopiosz (6. század) Justinianus császár és Theodóra császárnő kortársa volt; egy időben a híres hadvezér, Belizár tanácsadója, és magasrangú állami hivatalnok. Történetíró volt, és művének egy része szemlátomást a kor „hivatalos” történetét örökítette meg – *Az épületekről* (*Peri ktiszmaton* avagy *De aedificiis*) talán egyenesen Justinianus közvetlen megrendelésére készült, és az ő korának építkezéseit sorolja fel és írja le. A *Polemón* (*De bellis*), azaz *A háborúkról* ugyancsak javarészt Justinianus háborúival foglalkozik. Ez a két mű máig fontos forrás a történészek számára.

A hivatásos Bizánc-kutatók szűk körén kívül azonban Prokopiosz a harmadik művével híressé vált, jóllehet az a legkétségesebb értékű (néhányan még Prokopiosz szerzőségét is kétségbe vonják); ez a *Titkos történet* (*Anekdotá*, latinul *Historia arcana*).

Ha ezt a művet Prokopiosz írta, akkor (megintcsak) problematikus személyiséggel állunk szemben. Prokopiosz, az udvari történész, helyenként egyenesen Justinianus uralkodásának dicsőítője – ha csak egy művében is, mint Radivoj Radić mondaná,³ – a *Titkos történet*ben leírja ezt a mondatot: Justinianus gaztettei oly számosak, hogy egy egész örökkévalóság nem volna elég elősorolni őket. Nem is lehet ez másképpen, hiszen sem Justinianus, sem a felesége nem voltak közönséges emberi lények.

E cselekedetek miatt szememben és többségiünk szemében soha nem tűntek emberi teremtményeknek, hanem inkább bosszúálló démonoknak, „két emberpusztítónak”, ahogy a költők mondják; szüntelenül azon gondolkodtak, miképpen pusztíthatnának el a legkönnyebben és a leggyorsabban minden emberi nemzetséget minden gazdagságával egyetemben. Így, emberi alakban, de valójában démonokként, az egész világot megrázkódtatták. Erre számos jelből lehet következtetni, de különösen cselekedeteik erejéből. A démonok ugyanis egy lényeges vonásban különböznek az emberektől. Valójában, noha az évszázadok folyamán akár véletlenül, akár a dolgok természete folytán számos ember bizonyult iszonyúinak, egyesek városokat, mások országokat vagy más egyebet döntvén romba, ezen a kétón kívül mégis mostanáig egyiknek sem sikerült az egész emberiséget pusztítania, és az egész világra szerencsétlenséget zúdítania. Ebben a pusztításban a sors is a kezükre játszott; földrengésekkel, ragályokkal és áradásokkal segítkezett az emberek elpusztításában, amint azt mindjárt elmesélem. Ennek okáért amaz iszonyú gonosztetteket sem emberi erővel, hanem csakis másfajta erővel vitték végbe.

Justinianus semmit sem eszik, éjszaka ellenben átváltozik: néha eltűnik a feje, „de maradék teste továbbra is le-föl sétál”, néha meg „arca alaktalan hústömeggé vált, mert se a szemöldöke, se a szeme nem volt a szokott helyen”. Amikor pedig egy Istennek egyébként igen kedves szerzetes a császár elé járult, csak egyik lábával lépte át a küszöböt, és azon nyomban sarkon fordult. Később elmesélte egyeseknek, hogy azt látta, „a palota trónusán maga a démonok ura ül”.

Valami ilyesmit maga Theodóra is mesélt Antiokhiában egy akkori kolléganőjének, azaz színésznőnek és prostituátnak: hogy Konsztantinopolisban a démonok ura várja őt, „akivel mint hites férjével fog élni, és segítségével mindenféle kincsek úrnője lesz”. Amellett, hogy démon, Theodóra közönséges, olcsó prostituált (volt). Kislányságként, még éretlenül, „férfimód folytatott erkölcstelen viszonyt züllött emberekkel”, ám mihelyt érett nő lett, nyomban szajhának állt, mégpedig olyanféleképpen, amit az emberek „gyalogkurvának” neveztek. Mert se fuvólán, se hárfán nem játszott, hanem leányos szépségét eladta bárkinek, aki az útjába akadt, és hogy úgy mondjam, egész testével munkálkodott.

³ Caesareai Prokopiosz: *Titkos történet*, Albin Vilhar (ford.), Radivoj Radić (előszó és jegyzetek), Dereta, Belgrád, 2004.

Valamivel később Prokopiosz pontosabban fogalmaz, és elmagyarázza, hogy Theodóra „mindig három nyílásával dolgozott... felhánytorgatva a természetnek, hogy nem teremtette mélyebb hasadékkal a keble között, módot kínálva arra, hogy azon a helyen is élvezzen”. Theodóra nem csak prostituált volt; mindent határtalanul kiélvezett, és szenvedélye kielégíthetetlen volt.

Gyakran rendezett lakomát tíz vagy több igen erős ifjúval, akik kurváskodtak vele; ő egész éjszaka velük hált, amikor pedig lankadtak és nem voltak képesek dolgukat ellátni, a szolgálkhoz ment át, akik vagy harmincan voltak és mindegyikkel hált, de sehogyan sem tudott betelni a paráználkodással.

Lenyűgöző, ugye? Nemcsak Theodóra szexuális étvágya, hanem Prokopiosz jólértesültsége is – ne feledjük, mindez azelőtt történt, hogy Theodóra császárnő lett. És ha valaki esetleg kételkedne benne, hogy mindez fizikailag lehetséges, azt a választ kapja, hogy Theodóra nem közönséges nő volt, hanem démon – „akik csak bensőséges kapcsolatba kerültek vele, mind azonnal rájöttek, hogy nem a természet törvényei szerint paráználkodik velük”. Ám nem ő az egyetlen kielégíthetetlen nő Prokopiosznál; ez talán azért van, mert a nők általában kielégíthetetlenek, és szigorú felügyelet híján telhetetlen szörnyetgekké válnak, tehát mindenkor veszélyesek, és kapcsolatuk a mágikussal nem korlátozható a démoni Theodórára. Zimony 1165-ös bevételét elmesélve Jóannész Kinamosz leírja, hogy egy nő fent állt a falon,

...és hamut szórt és a legcsekélyebb szemérem nélkül felemelte a ruháját és arcát elfordítva megmutatta a roméknak a teste hátsó részét és valami hosszú és érthetetlen mondkát mormolván próbálta ördögi varázslattal megigézni a romékat. Hanem egy katona fiát kifeszítvén eltalálta a szerencsétlent azon a helyen, ahol a természet nyílást alkotott a tisztátalanság eltávoztatására.

És újra felmerül a kérdés: Prokopioszt olvasva mennyiben egyes bizánci nőkről, és mennyiben a nőkhez való viszonyulásról szerzünk ismereteket? Ez a kérdés sokáig nem fogta kínozni Prokopiosz olvasóit. Ők egyszerűen élvezetüket lelik a szövegben, és talán egyetlen bizánci szöveget sem olvasnak annyit, mint Prokopiosz *Titkos történetét*. Kiváló lehetőséget nyújt a pornográfia élvezetére a klasszikus műveltség cégére alatt. Amikor majd Nyugat-Európa ismét fölfedezi magának Bizáncot, Prokopiosz szövege lesz az egyik kiindulási pont.

Az igazság az, hogy Prokopiosz Theodóra ellen felhozott vádjai közül egyesek „tipikusak”, és egy korszak irodalmának közhelyei közé sorolhatók.⁴ Prokopiosz azzal vádolja Theodórát, hogy prostituált és boszorkány volt. A történészek szerint ez a vád az antik és a hellenisztikus korban újra és újra előbukkan – a prostituáltakat rendszerint megvádolták azzal, hogy mágiát űznek. Démoszthenész nagy ellenfelét, Aiszkhinészt támadva azt állítja, hogy annak szülei felszabadított rabszolgák voltak, az anyja emellett prostituált és varázslónő. Úgy tűnik, az arról folyó vita, hogy kinek kurva az anyja, egyáltalán nem a mai politikai csatározások találmánya. Démoszthenész, majd később Prokopiosz vádjának ideológiai karaktere és az azt megalapozó értékrendszer teljesen világos. Ám ha diskurzuskritikai nézőpontból egyes kijelentések ideológiai irányultságát és megalapozottságát mutatjuk ki, az még nem feltétlenül jelenti azt, hogy nem tényeken alapulnak; az ideológia világa korántsem *creatio ex nihilo*, hanem tények értelmezésén és új egységbe rendezésén alapul. Démoszthenész Athénról beszél, vagyis egy kisvárosról, ahol az emberek ismerték egymást, ahol nyilvánvaló valótlanságokkal nem lehet olyan könnyedén dobálózni, mint a mai államokban és társadalmakban, ahol a kiemelkedő személyiségeket az emberek többsége csak a médián és az általa alkotott képen keresztül ismeri. Az az állítás, hogy a prostituáltak mágiát űznek, természetesen meghatározott ideológiai beállítódást fejez ki, mindekelőtt azért, mert a prostitúció és a mágia egyaránt diszkvalifikál. Csakhogy a különféle

⁴ J. Bullen: *Byzantium Rediscovered*, Phaidon. Továbbá *Byzance en Europe*, és mindenekelőtt Silvia Ronchey: *La „femme fatale”, source d’une byzantinologie austère*.

szerelmi bájitalok készítésének és a vágyott személy megigézésének tudománya, akárcsak Szent Márk lovai, a mai napig fennmaradt. Logikus, hogy azok a nők, akiknek az egzisztenciája mások hajlandóságától függött, különféle módszerekkel igyekeztek felkelteni ezt a hajlandóságot, és egy olyan világban, ahol hittek a mágiában, az lehetett az egyik eszköz. A pozitivisták 19. század már nem hitt a mágiában, és a *femme fatale* lehetett a történet pozitivistai változata; a szerelmi bájital helyébe az ellenállhatlan erotikus vonzerő lépett. Ne feledjük, hogy Trisztánt és Izoldát sem valamiféle erotikus erő vonzotta egymáshoz, hanem az, hogy tévedésből megitták az Izolda és Már király nászéjszakájára szánt bájitalt. A középkori költő nyilvánvalóan se okot, se igazolást nem találhatott hősei személyiségében ilyesféle végzetes vonzerőre és kapcsolatra. Ugyanígy nélkülözhetetlenek Prokopiosz számára a varázslatok és démonok, hogy meggyőzőn történetének valódiságáról.

Karl Wilhelm Dindorf 1833-ban fogja a *Corpus Scriptorum Historiae Byzanthinae*-ban közreadni Prokopiosz művét, és az attól fogva válik a művelt európaiak kedvenc olvasmányává,⁵ különösen a Theodóra szexuális étvágyáról és a mindössze három testnyílása felpanaszolásáról szóló részletek. A Theodóráról szóló történetet Gibbon is úgy fogja értékelni, hogy „prostituáltként számtalan néző jelenlétében mocskolta be Konsztantinopolisz színpadát, és királynőként istenítették ugyanott”. Ennek szellemében ír aztán az ismert francia szerző, Victorien Sardou egyenesen Sarah Bernhardt számára egy drámát *Theodóra* címmel. A darabot 1884-ben mutatják be, és óriási ováció fogadja a premieren. Igazi színpadi látványosság volt – Massenet komponált hozzá zenét –, Sardou elküldette magának a ravennai San Vitale-templom mozaikjairól készült rajzokat, hogy azok alapján tervezzék meg a jelmezeket. Állítólag Sarah Bernhardt is elutazott Ravennába, hogy lássa a mozaikokat és annak a nőnek az ábrázolását, akit alakítani fog. Akkoriban, a Bizánc iránti érdeklődés megélénkülésének korszakában, a hajdani civilizáció képeit főként Itália – Ravenna és Velence – közvetítette. Az utóbbi kissé paradox, hiszen Velence volt az az állam, amelyik a legtöbbet tette Bizánc végzetes meggyengüléséért, bár egyúttal az a város is volt, amelyik a legtovább tartott fenn szoros kapcsolatot Bizánccal, és a Város végső bukása után a görög emigráció egyik központja lett. Úgy tűnik, hogy Enrico Dandolo gyűlölete, mely Konsztantinopolisz első bukásához vezetett, részben ugyancsak személyes indítékokon alapult, azoknak a sérelmeknek az emlékéen, amelyeket el kellett szenvednie, amikor ifjúkorában Konsztantinopoliszban tartózkodott.

Az előadás plakátja aranszínben játszik, de a szex látványát a halál látványa helyettesíti rajta: egy haldokló ember a földön, Theodóra lábainál. Sarah Bernhardt kiválasztása erre a szerepre cseppet sem volt véletlen; habár éppen ez az előadás hozza meg teljes diadalát, mely, Jean Cocteau szavaival, a „monstre sacré” státuszát biztosítja számára, Sarah Bernhardt akkorra már, nem csupán színházi, hanem társasági fellépései révén is, a francia színház intézményévé vált. Minden este talpig feketében, fején turbánnal, hosszú kesztyűben jelent meg. Igazából ő volt a film előtti korszak egyetlen színésze, akinek a legendája a 20. században is tovább élt, pedig csak néhány percnyi celluloidszalag maradt fenn róla – lehetőséget adva a kinos következtetés levonására, hogy színjátszása, legalábbis a későbbi kritériumok szerint – teátrális volt. Sardou drámájából mindazonáltal 1922-ben, a némafilm korában, filmváltozat is készült.

Előzőleg a darab kétszázötvenhét előadást ért meg, számos európai városban színpadra állították, mi több, tizenhét évvel később, ismét a híres színésznővel a főszerepben, fel is újították. 1884. december nyolcadikán az ifjú Freud is látott egy előadást. „Hogy játszik ez a Sarah!” – írta. – „Hihetetlen, hányféle arcát tudja mutatni... rendkívüli lény. Könnyen el tudom képzelni, mennyire nem érzi szükségét annak, hogy más legyen az

⁵ V. Matthew W. Dickie: *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, Routledge, London, 2001, paperback kiadás 2003.

életben, mint a színpadon.” Sarah Berhardt fényképe évekig ott függ majd rendelője falán. Tudjuk, hogy a francia színésznő Nikola Teslát is lenyűgözte.

Sardou *Theodórja* erősen befolyásolta a 20. század Bizáncról alkotott képét. Igaz, a 19. század végén egy könyv is nagy sikert aratott és nagy hatást gyakorolt a francia írókra és költőkre, egyáltalán az intellektuális közvéleményre; Maupassant is lelkes recenziót közölt róla a *Figaró*-ban.

A könyv szerzője tekintélyes tudós, Gustave Schlumberger, a *Revue numismatique* szerkesztője, archeológus, akinek a bizánci pecsétnyomókról írott műve ma is megkerülhetetlen a szakmában. Igaz, ő a háromkötetes *L'Épopée byzantine*-t tekintette élete főművének, mely nem egyéb, mint Mikhaél Pszellosz *Khronographiájának* korszerűsített változata. Viszont legolvasottabb műve, mely sok francia értelmiségi könyvtárában ott volt, a Niképhorosz Phókaszról írott monográfiája. Róla már szóltunk, ő volt az a császár, aki azt követelte, hogy a hitetlenek elleni harcban elesett katonákat nyilvánítsák szentekké. De nem ez vonta magára a francia közönség figyelmét. A Niképhorosz Phókaszról szóló történet is tartalmazott egy elbeszélést a *femme fatale*-ről.

959-ben, VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár halála után II. Rómanosz lépett a trónra. Ez a Konstantin nem tartozott a legnagyobb bizánci császárok közé, az állam szerencséjére azonban névleges uralkodásának legnagyobb részében nem személyesen gyakorolta a hatalmat; azt I. (Lakapénosz) Rómanosz tette. Bíborbanszületett Konstantin annál jelentősebb volt íróként – többek között számunkra is, mert a bizánci birodalom themáit (akkori területi egységeit) ismertetve fontos adalékokkal szolgált a szerbekről is – írásának sajátos célja pedig az volt, hogy alapvető tudnivalókat adjon tovább a fiának, Rómanosznak.

Filozófus a trónon; tervezet és álom

A tervezet szerzője, mint mindannyian tudjuk, Platón. Megpróbálkozott a megvalósítással is; a kísérlet dicstelen véget ért, Diogenész Laertiosz szerint Platón egy alkalommal a rabszolgapiacra végezte, de a barátai még idejében kiváltották.

Később, Rómában úgy látszott, hogy ezt az eszmét valósítja meg Marcus Aurelius (161–180), aki sikeres uralkodó, jó hadvezér és az egyik legjelentősebb sztoikus filozófus volt – *Elmélkedései* ennek az irányzatnak az egyik legfontosabb műve.

Marcus Aurelius uralkodásának korát – akárcsak elődjéét és örökbefogadjáját, Antoninus Piusét – az Antoninusok korának nevezik (138–180), és a római birodalom békéjének és virágzásának korszaka. Ez a csúcs – de a vég is, mert Marcus Aureliust Comodus követi –, az „öt jó császár kora”: Nerváé (96–98), Traianusé (98–117), Hadrianusé (117–138) majd az Antoninusoké, Róma legnagyobb felemelkedésének és legnagyobb területi terjeszkedésének időszaka.

E korszak mint aranykor legendája Bizáncban is eleven volt, habár a keresztényüldözések éppen Marcus Aurelius idején fokozódtak – ismeretes például a 177. évi vérengzés Lugdunumban.⁶ A sztoikus filozófus nem kedvelte a keresztényeket, de átvette elődje, Hadrianus álláspontját, aki ugyancsak nagyon művelt császár volt – Tertullianus *omnium curiositatum explorator*-nak nevezte –, és egészen jó költő. Fennmaradtak nevezetes sorai, amelyeket majd Marguerite Yourcenar választ mottónak *Hadrianus emlékiratai* című regényéhez:

„Animula vagula, blandula,
Hospes comesque corporis
Quae nunc abibis in loca,
Pallidula, rigida, nudula,
Nuc ut soles, dabis iosclos.”

⁶ A mai Lyonban. (A ford.)

És le is fordítja a regény utolsó szavaiként, hűen a legendához, mely szerint a verssorok a haldokló császár utolsó szavai voltak:

*Lelkecske, te lengeteg, ingatag, testem vendége, útitárs, sápatag, sivatag, hallgatag helyekre
vissz most az utad, játékaidnak vége már.*⁷

Hadrianus művészi ambíciókkal rendelkező császár volt; az írók és a művészek, talán éppen ezért, megsínylették uralkodását. Azt beszéltek, ő ölette meg a kor legismertebb építészt, Damaszkuszi Apollodóroszt; az olyan szerzők sem jöttek ki vele, mint Suetonius – úgy látszik, Hadrianus nem tűrte az ellenvéleményt esztétikai kérdésekben. A kereszténységgel kapcsolatban ellenben az volt a véleménye, hogy bár törvényen kívül állnak, nem kell üldözni őket, sem a névtelen feljelentéseknek utána menni; ám ha valaki a tiltott hitet fennhagyon és nyilvánosan hirdeti, a törvénynek érvényt kell szerezni.

Nem tudni, hogy Marcus Aurelius idejében a keresztények voltak-e hangosabbak, vagy a törvény ügybuzgóbb, mindenestre több volt a keresztényüldözés, mint a korábbi négy császár idejében. Mégis elég vonzó kép maradt fenn róla a bizánci történelemben ahhoz, hogy sok császár példaképei éppen az Antoninusok legyenek. Legalábbis ezt állítja Mikhaél Pszellosz III. Rómanoszról (1028–1034).

Olyannyira felfokozott véleménye volt saját tudásáról, hogy a hajdani nagy Antoninusok, a híres filozófus Marcus és Augustus mintájára akart uralkodni, és két dolognak szentelt különös figyelmet: a könyvek tanulmányozásának és a hadi tudományoknak. Az utóbbit téren teljesen tudatlan volt, és a műveltsége is sekélyes volt...

Az antoninusi legenda és a platóni tervezet kisugárzása azonban magára Mikhaél Pszelloszra is hatott. A bizánci történelem egyik legnagyobb szabású intellektuális jelensége volt, de amint azt olvasói könnyűszerrel megállapíthatják, sokat hangoztatott nagy jámborsága ellenére – az ember arra gondol, nem dicsekvés-e ez is – cseppet sem volt szerény ember, az alázatosság nem tartozott legfőbb erényei közé. És sajnos nem ez volt az egyetlen erény, aminek híjával volt.

Pszellosz, a filozófus – mert annak tartotta magát, egyébként okkal, és írásai tanúsága szerint a császárok is annak nevezték – igen tevékeny volt a politikában, és vállalkozásai gyakran sikerrel jártak. Bizánc balszerencséjére. Pszellosz ugyanis IV. (Diogenész) Rómanosz politikai ellenfeleinek egyik vezetője volt, és ez a csoport semmitől sem riadt vissza a császár megbuktatása érdekében. A csoport egyik vezetőjének, Ióánnész Dukasznak a fia, Andronikosz Mantzikertnél egy döntő pillanatban megfutamodott katonáival együtt, és elterjesztette a hírt, hogy a csata elveszett. Ez vezetett a mantzikerti katasztrofális vereséghez, de önmagában még nem lett volna elég Kisázsia végzetes elvesztéséhez.

*A vereség az első pillanatban nem volt annyira súlyos: a bizánci veszteségek viszonylag kicsik voltak, Alp Arslan pedig lovagi módon viselkedett az elfogott bizánci császárral, és becsületes békét kötött vele. A romé belviszonyok azonban ezt az eseményt beláthatatlan következményekkel járó katasztrófává változtatták. Az ellenzék [az akkori császár, Diogenész Rómanosz ellenzéke – R. P.], amelyet Ióánnész Dukasz, a mantzikerti áruló apja és Mikhaél Pszellosz vezetett, valamiféle „államcsínyt” hajtott végre, és VII. (Dukasz) Mihályt (1071–1078) ültette a trónra... Rómanosz megvakításának és halálának hírére a szeldzsukok 1072-ben támadást indítottak Kisáziában, mert a néhány hónappal korábban kötött béke érvényét veszítette... Még Nikaiát is elfoglalták, mely nem messze esik Carigradtól, és a bizánciak csak az első kereszties háborúban, 1097-ben kapták vissza a keresztiesektől.*⁸

Tévedés volna tehát Pszelloszt olyan filozófusnak hinni, aki tekintetét a magasabb eszmékre függeszti – Arisztophanész gúnyolta azzal a filozófusokat, hogy a csillagokat

⁷ Marguerite Yourcenar: *Hadrianus emlékezései*, Réz Pál (ford.), Európa, Bp., 1984. (A verset Várady Szabolcs fordította.)

⁸ Radivoj Radić: *Vizantija – purpur i pergament*, Evoluta, Belgrád, 2006.

figyelve kútba esnek –, és nem ért a gyakorlati politikához. Pszellosz, a politikus vétke ennek éppen a fordítottja: a hatalomért folytatott harcban teljességgel hiányzott belőle mindennemű idealizmus és a magasabbrendű célok iránti érzékenység. Csak találgathatjuk, hogy végletes cinizmusról volt-e szó, ami annyira megdöbbenetette Ostrogorskit, vagy a nárcizmusa hitette el vele, hogy minden, ami jó Pszellosznak – mégoly rövidlátó módon kitűzött, rövidtávú haszon legyen is –, az jó a többieknek is. Akárhogy is volt, a teljes gátálatalanság és a morál tökéletes hiánya alapvető vonása volt e Platón-tanítvány politikai tevékenységének, aki csak vallási téren tanúsított némi óvatosságot.

Mindenesetre a hatalmat gyakorló – vagy éppenséggel hatalommal bíró – értelmiségi olyan sajátos típusát képviseli, amelyikre nem érvényesek a szokásos sztereotípiák. Inkább látszik megfelelni ezeknek a sztereotípiáknak Pszellosz tanítványa, VII. (Dukasz) Mihály.

Minden arra vall, hogy hű tanítványa volt, mert életrajza, a Pszellosz művében olvasható utolsó életrajz nem egyéb, mint a császár műveltségének és bölcsességének dicsőítése.

Amidőn belekezek Dukasz Mihály uralkodásának ismertetésébe, hogy legalább vázlatos rajzát adjam cselekedeteinek, amennyire históriám korlátozott terjedelme lehetővé teszi, először is arra kell kérnem olvasóimat, hogy ne tekintsek túlzásnak a képet, amelyet ennek az embernek a jelleméről és művéről eléjük tárok. Éppen ellenkezőleg, nehezemre esik az igazságnak megfelelő leírását adnom egyiknek is és a másiknak is. Mert miközben e szavakat leírom, érzem, ismét elragad ugyanaz az érzés, mely jelenlétében oly gyakran hatalmába kerített, ugyanaz a lenyűgözöttség vesz erőt rajtam. Valóban lehetetlen volt nem isteníteni őt. Ezért arra kérem olvasóimat, ne tápláljanak szívükben bizalmatlanságot beszámolóml olvastán, sem gyanakvást szavaim iránt amiatt, hogy még e császár életében vetem papírra őket. Az egyetlen ok, amiért e história megírására vállalkoztam, éppen az volt, hogy az emberek megtudhassák, létezhet ilyen magasztos emberi természet, mely messze felülmúl mindent, amit idáig ismertünk.

Így Pszellosz. VII. Mihály egyébiránt főként arról emlékezetes, hogy uralkodása idején szökött magasba az élelmiszerek ára, amiért talán személyesen nem is volt felelős, mert Bizánc valódi uralkodója ebben a korban Niképhoritzá eunuch volt. Egy másik kortárs történetíró, Ióannész Szkülitész ezt írja róla:

Miközben emez [Niképhoritzá] hatalomra jutott, Mihály kizárólag haszontalanságokkal és gyermekded játszadozással foglalkozott. A legfőbb filozófus, Pszellosz úgy nevelte, hogy teljesen alkalmatlan volt a tisztségre, amelyet betöltött.

Naivitás volt-e ez Pszellosz részéről, vagy nagyon is megfelelt neki egy bábcászár? Akárhogy is volt, VII. Mihályt hamarosan letették a trónról és kolostorba küldték, rövid életű utódja pedig – mindössze három évig, 1078-tól 1081-ig uralkodott, és I. (Komnénosz) Alexiosz buktatta meg –, hogy legitimitását biztosítsa, azonnal nőül vette a feleségét, Máriát, aki egyébként alán hercegnő volt. Ő fogja örökre fogadni Alexiosz Komnénoszt, ami az utóbbinak jogcímül szolgál a trónra – azt is mesélték, hogy a szeretője volt. A hajdani VII. Mihály utóbb Epheszosz püspöke lesz.

Pszellosznak pedig tanítványa bukása után nyoma vész. Egyesek szerint száműzik; többet nem hallunk róla. Meghal? Megölik? Remeteségben vezekel bűneiért?

A válasz ízlés és irodalmi képzelőerő kérdése.

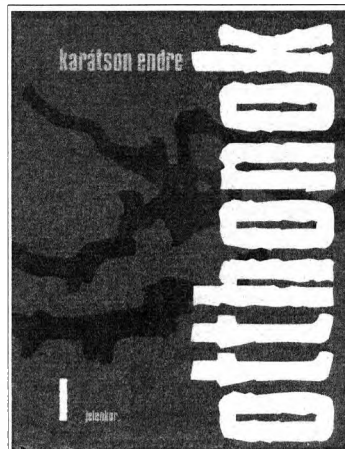
CSORDÁS GÁBOR fordítása

OTT VAGYOK HONN

Karátson Endre: Otthonok I–II.

Karátson Endre kétkötetes emlékirata nem klasszikus memoár. A gyanútlan olvasó nem is nagyon tudja az elején, mi a könyv műfaja, habár a szerző a latin mottó után, melyhez még visszatérünk, egy kisbetűs jegyzetben becsületesen eligazít: *Viselt dolgaimat nem időrendben, hanem az általam fontosnak tartott témák szerint csoportosítva mutatom be: én mondom meg, miről mikor kívánok beszélni. Egészében itt mégis külső akaratnak vetem magam alá. Írásba a halál diktálására fogtam, mikor feleségemet elvesztettem. Emlékezéseim az ő emlékezetét őrzik.* (I. 7. o.) Azaz két, nem mindig összeegyeztethető szempontot tart egyformán fontosnak, de az ilyen típusú összeegyeztethetlenség, mint tudjuk, termékeny kiindulópont lehet, és részben épp az ebből támadt feszültség hajtja előre a könyvet, és teszi műfajilag besorolhatatlanná. Esszégyűjtemény, intim vallomás, családtörténet, erotikus ponyva, mikroszociológia? Az alkalmi kapcsolatokat, szerelmi kalandokat kereső konok individualista (*Remeteség, nagyjából tíz nővel*, mondja egy szellemes cím a IV. fejezetben – II. 173. o.), aki világéletében magánzó szeretett volna lenni, s aki legvégül fölismeri, hogy valaki mástól függ, aki egy neki rendeltetett másik ember révén ismeri föl a körülmények erejét, tanulja meg elfogadni a világot. A fiatal és bátor irodalmár, aki behúzódik az egyetemi világ egzisztenciális biztonságot nyújtó falai mögé, és egyetemi tanár lesz. *Megfigyelésem szerint – írja egyik paradoxonában – mindenki, aki az íráságot választotta kizárólagos, vagy akár főfoglalkozásának, elvesztette lehetséges szuverenitásának javarészét (...) senkitől függni azt jelenti: mindenkitől függni bevallhatatlanul (...) A szabadúszó írónak a közvélemény igazából a munkaadója (...) szabadúszónak szabadúszókra támaszkodni annyi, mint farkasoktól várni életbiztosítást.* (I. 150–151. o.) A menekült, aki menekülttársainál sikeresebben beilleszkedik. A beilleszkedett, aki éberén őrzi szellemi integritását, és inkább sok száz kilométert vonatozik, minthogy elfogadjon egy kényelmes párizsi állást, amivel sérülne személyes szabadsága. A privátszféra, mint egy seb, felfakad: a veszekedések, sírások, megcsalások, szeretkezések, az össze- és szétköltözések ugyanolyan fontossá válnak, mint az '56-os forradalom, az emigráció, az anyanyelv működése idegenben, vagy a francia egyetemek sajtóságos mikrokozmosza, netán a szerzőnek a francia baloldallal szemben érzett – nem csupán otthonról hozott, hanem franciaországi tapasztalatai által is megerősített – elfojthatatlan averziója. Az objektív, nagyobb világ és a szubjektív, belső világ alapvetően egyenlően fontosak itt, minden mozzanatukban érintkeznek és keverednek. *Otthon voltunk mindeniütt, ahol együtt voltunk. A történet, amelynek részleteit felidézem, s amely az enyém, mert én mondom el, ettől lesz magán-*

Jelenkor Kiadó
Pécs, 2007
632 oldal, 3200 Ft

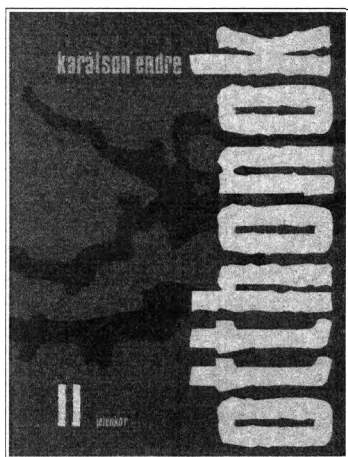


jellegűvé (...) Nincs semmi szégyellnivaló a magánügyben. Még azt is lehet állítani, hogy magánügyekből áll össze a történelem. (II. 313–314 o.) Az idézet első mondata az egész könyv kulcsmondata. De mindezeken túl markáns, ám kissé hosszadalmas, esztétika és élet kapcsolatát boncoló fejezetekben meséli el Karátsón (távoli Proust-utánérzéseknek nevezném e futamokat), ahogyan bizonyos képzőművészeti alkotások, teszem Párizsban a Cluny Múzeumban *Az egyszarvúval társalkodó nemes hölgy* című falikárpit-sorozat (I. 260. o.), vagy Firenzében Botticelli *Vénusz születése* (I. 269. o.), avagy Benozzo Gozzoli freskói a Medici-palota kápolnijában (II. 113. o.), vagy Rómában, a Galleria Borghesében látott *Faun* (Lüszipposz alkotása, II. 152. o.), a róluk folytatott incselkedő és egyben mélyreható dialógusok révén úgy szólnak bele hőseink életébe, mint maga a sors, vagy a közös sorsról való tudás. Az időrend szándékolt fölborítása szabadságot ad (azt mondok el és olyan sorrendben, amit és ahogyan akarok; szabad asszociációkkal, mint egy pszichoanalitikus diványán) – a szeretett társ korai, tragikus halála viszont kényszerítő erővel bír: az életét igazolni kell, értelmet kell adni neki, meg kell fejteni, emlékművet állítani neki.

És mégis, vagy az anyag belső természete, vagy egyszerűen a történet hiteles elmesélésének követelménye miatt, működik, minden egyes nagyobb fejezeten belül egy rejtett, életrajzi alapvetésű, lassan előrehaladó kronológia. A könyvnek összesen négy, római számmal ellátott fejezete van, számos arab számmal megjelölt alponttal vagy alfejezettel (s olykor az alpontoknak is vannak alpontjai – betűk, ez a tagolás, valamint az, hogy a fejezetszámok mögött zárójel áll, inkább tudományos dolgozatra emlékeztet, mint szépirodalmi műre), és a mélyáramban, mintegy a felszín alatt, az egyes részek, bármennyit is ugrál bennük látszatra önkényesen a szerző, egymást követő életszakaszokat ábrázolnak.

Az I. fejezet, amelynek címe *A könnyek nyomában*, Nicole, a feleség halálát, a sírhely kiválasztását, a temetését, a gyászt és az azt követő, önmaga számára is felfoghatatlan, szüntelen elfojthatatlan zokogásokban megnyilvánuló földrendésszerű megrendültséget próbálja meg fejezetről fejezetre megérteni és megértetni velünk is, mindig mélyebbre hatolva, a sírás helyzeteire az emlékezetből újabb és újabb példákat előásva, megalkotva mintegy a sírás enciklopédiáját – elemzi az elbeszélő a szobájába bezárkózó anyja sírását, apja sírását öccse halálakor, a saját sírásait barátok temetésén, templomi szertartások alatt, vagy a *Himnusz* hallatán, '56-ban, amikor tanúja volt, ahogyan leszerelnek egy vörös csillagot. *Miért akarja a társadalom, hogy sírjak?* – teszi fel a kérdést az elbeszélő a 14. fejezet címében: nos, az életrajzi elemek szüntelen felbukkanása mellett van egy másik érzékelhető ellenmozgás is a könyvben: a tudós és tanár folyamatosan feltörő reflexiói, elméletalkotási igénye. Szemben az íróval, akinek elsősorban az okoz érzéki örömet, aho-

gyan bizonyos helyzeteket megjelenít, jelentkezik a tudós, aki állandóan elméletet is alkot arról, amit ábrázol, és az elméletet is fontosnak tartja beleírni a könyvbe, mintha a festő a képen látható tárgyak jegyzékét is csatolná egy műalkotáshoz, vagy az építő nem bontaná el az állványzatot, amely az épület felhúzásához kellett (és ezzel, tegyük hozzá rögtön, nem mindig könnyíti meg az olvasó dolgát). Az I. fejezet – amellet, hogy a szerző számára fontos találkozásokat rögzít az emigrációból – végeredményben a hős gyermekkorát mondja el, gyermekkorá vidékeit írja le: a Tabánt, az Attila utat (mely véletlenül a recenzens gyermekkorának vidéke is, s ez igencsak felcsigázta érdeklődésemet, igaz, van két évtizednyi hiátus a születési dátumok között, mondhatni, én az ő lerombolt, elsüllyedt gyermekkor helyszínére születtem, az Attila krt. 3.-ba, és a II. kötet



227. oldalán kiderül, hogy a szerző meg a 2.-be); az első iskolákat, viszonyát a szüleivel. Leírja a gyermekkor házát, ahol 12 évesen megélte Budapest ostromát és mindazt, ami ahhoz tartozott, az egyik házba becsapódott repülőgépet – amire még mi is büszkék voltunk, pedig csak fényképen láttuk (...és kedvem akkor ahhoz sincsen, hogy felidézzem – mondja, miközben felidézi – a ...Lühnsdorff Károly rajzolóművész és légóparancsnok műtermébe fűródott német vitorlázógépet a rizs és csokoládé-rakomány közepén szörnyethalt pilótával, akinek, bár titkolták, sikerült meglesni lehurcolását a gránátoktól roncsolt lépcsőházban... – I., 121. o.) –, a gyilkosságokat és öngyilkosságokat, megerőszakolásokat és a bombázást, a házmestert, akinek a fejét elviszi egy gránát. Vagy még korábról: az agydagában 1943-ban elhunyt öccse, Gyuri halálát, mely egy életre traumatizálta viszonyát a szüleivel, akik nem tudták feldolgozni a veszteséget; a szülei kapcsolatát, a harcát apjával, valamint a sokfelé ágazó Karátsón család legendáriumából amit fontosnak tart még, születése előtről is. A könyv tehát minden látszat ellenére a klasszikus értelemben vett gyermekkorral kezdődik, mint egy fejlődésségény.

Az Otthonok a II. fejezetben hőseinknek, Nicole-nak és Andrénak a Sorbonne-on 1959-ben a Descartes-előadóteremben történő megismerkedésével folytatódik (*Kitalálni egy otthonot*), az egyetemi közeg és az ő mozgalmas kapcsolatuk első szakaszának leírásával, ha úgy tetszik, a felnőtté válás – szerelem, házasság, egy francia családba való integrálódás, pontosabban a integrálhatatlanság felismerésének – fontos lépéseivel folytatódik. Rendkívül izgalmas a táplálkozási szokások és ételek perspektívájából a feleség szüleivel való kapcsolatának elemzése (a kínos családi ebédekről szóló fejezetnek ezt a – nagyon franciás – címet adja: *Kis pokolban a szűz udvariassága*, I. 295. o.), amelyre egy örökbecsű kép teszi fel a koronát: egy Côte d’Azur-i kötelező rokonlátogatás során a fiatal nászutas pár a háziasszony fősvénysége miatt korgó gyomorral fekszik le aludni. *Az éjszaka közepén furcsa, csámcsogó hangra ébredtem. Bőre szabott, fehér hálóingben a nagymama hajolt fölénk egy csirkecombot rágva. Hatalmasra tágult, karikás szemében olyan rettenet ült, akár Szaturnuszében, amint Goyánál gyermekeit eszi.* (I. 183. o.) Majd kis kanyarral visszamegy a III. fejezetben (*Miért is kerültem Franciaországba?*) az 50-es évek elejére, a magyar főiskolához, akit, származása ellenére – szerencséje és lélekjelenléte következtében *osztályidegenként* is fölvesznek az Idegen Nyelvek Főiskolájára, francia szakra (íme egy nagyszerű, hősi elszántságára és találékonyságára jellemző történet az ajtó alatt becsúsztatott kérvényről, ne felejtjük, a Rákosi-diktatúra tombolása idején, 1951-ből: *Rekkenő hőségben kullogok a hivatal folyosóján... aznap volt az utolsó jelentkezési lehetőség. Illetve aznap délelőtt, és az iroda már bezárt. Egy hivatalnok formájú ember jött fel a lépcsőn, nála kérdezősködtem. „Talán egy kérvényt dugjon be az ajtó alatt” – tanácsolta megértően, és még egy borítékot is kihálászott ehhez a táskájából. Üres papírja nem volt. Nekem sem. Az emeleti papírkosárban találtam egy alig megkezdett kérvényt. Erről leoperáltam a kézírást, meg egy zsírfoltos részt, s a maradék fecnire ráfirkantottam: kérem felvételemet francia szakra. II. 9. o.).*

A főiskolán aztán megismerkedik egyik legfontosabb mesterével, későbbi barátjával és segítőjével Gyergyai Alberttel. Innen már csak egy ugrás a fiatal könyvkiadói lektorhoz (a nagy hatalmú Köpeczi bölintása kellett a bizalmi állás megszerzéséhez), aki '56-ban sok mindennek hiteles szemtanúja lesz. Egy éles és tiszta kép a II. kötet 59. oldaláról: *A Villányi útról a Fadrusz utcába hirtelen befordult egy szovjet teherautó, a rakodó részén tele gimnasztorkás kiskatonákkal. Ezek fegyverükkel a házfalakra célozva hátukon fekiüdtek, arcukon rettegés ült, szabályos halálfélelem. Mert bárki közéjük lőhetett, vagy Molotov-koktélt dobhatott. Engem meglepett, hogy milyen tejelesképűek, hogy túl nagy sisak billeg a fejükön. És méltáztam azon is, mintha filmvetítésen lennék: ezek a győztesek milyen kiszolgáltatottak. Az egyik meglátott, célba vett. Szerencsére a valóság működésbe hozta életöszönömet. Hátraugrottam a szobába, ahol anyám az ágya szélén ülve és mit sem sejtve pasziánszozott... Dermedten kezembe vettem egy könyvet, de jó fél óráig csak az első mondatot olvastam és nem értettem. Többek közt*

ekkor barátkozik meg újra az apjával: '56 októbere előtt közel másfél évig nem szóltunk egymáshoz egy vad összeszólalkozás következtében. Végül a Móricz Zsigmond körtéren találtunk egymásra, barikádot építve a ruszki tankok ellen. (I., 75. o.) – majd egyike lesz a kétszázezer dísszidensnek (a határon átszökés története friss, eleven szemléletű betétnovella, érződik rajta, hányszor lejátszódhatott az író fejében, mielőtt leírta volna, és mégis milyen üdének őrizte meg az emlékezet). Hogy végül a IV., a leghosszabb és bizonyos értelemben megtévesztő című (*Gyerekkorunk otthona*) fejezetben eljussunk végre a viharos szerelmi élet és bonyolult egyetemi belharcok és mindenféle házassági és emberi próbatételek után újra Nicole-hoz, akit másodszor is feleségül vesz, végül Nicole tragikusan korai halálához, és a mű címének megfejtéséhez. Nem állom meg, hogy ne idézzem a regény (vagy memoár) egyik legszebb bekezdését, az utolsót (mely egy álom leírása). *Meg akartam simogatni az arcát, mely olyan súlytalanul feküdt mellkasomon, mint egy parányi madár. Egy parányi madár, mely a végét érzi. Egyre nihilistább háborgásomban lehanyatlott a kezem. Tehetetlen mozdulatom csak felriasztaná. Nem tudok érte semmit sem tenni, ő sem tud értem semmit... háborgásom zaklattott álomba taszított... Oldalról, kivédhetetlen szögéből hullám rontott rám. A Földközi-tenger... olyan viharos napon, amikor csak mi merészkedtünk le a partra... a pálmafák hisztérikusan rázták loboncos ágait... Tarzán-rikoltással berohantam, és integettem, hogy jöjjön... aztán abba kellett hagyni az integetést, mert úszni kellett. Túl a partot zuhogva verdeső vízlökéseken... többnyire láthatatlan pont lehettem ebben a csapkodásban, a hullámok hasába fűrődve a sötétzöld közegben, mely egyébként kellemesen langyos volt. Nicole harminc méterre lehetett odakint. Visszanézve azt láttam, próbál felfedezni, sikertelenül persze, mert rövidlátó... nekiláttam úszni dél felé, amerre a szél sodrása könnyítette a haladást... Meg-megálltam, arcomat vízbe temetve lestem, szerettem volna hallal találkozni. Nicole kiáltását hallottam hirtelen. Most dél fele szaladt, felém, mintha valami végzetes elől futna... Nevemet kiáltotta, szinte sikoltotta, azt, amelyet ő talált ki, amikor én őt Pipnek kereszteltem el, s akkor, ott, ebben a kiáltásban valósággal és maradandóan otthon éreztem magamat. (II. 317–318. o.)*

Ehhez az egyetlen kiáltáshoz képest igencsak szerteindázó képet kapunk a könyvben az író otthon-fogalmáról, de talán nem is csak arról, hogy mit jelent számára az otthon, és hogy mi jelenti számára az otthon, és nem is csak az életéről, találkozásairól, szerelmi és szellemi kalandjairól, hanem úgy általában mindenről. Mint akinek mindenről eszébe jut valami. Mintha, mint valami bugyorba, ebbe a könyvbe akarta volna belegyömöszölni minden tudását, mindazt, amit eddig még nem adatott megírnia vagy publikálnia, mindazokat a tárgyakat, témákat és toposzokat, amelyeket nem egészen tudományos és nem teljesen szépirodalmi eszközökkel akar vagy képes földolgozni, elmondani. Ebből következik egy furcsaság: a rendszerezés és rendszerépítés vágya folytonosan belopózik, beszűrömkedik a szövegek, a helyenként vasok és érzéki, helyenként szikár és tűpontos történetek, karakteres, kíméletlen és szellemes anekdoták közé, minek következtében a könyvet ellepik a különös, aggályos túlfogalmazások, listák, afféle gondolat- és esetleltárak, amelyek újra meg újra megakasztják az olvasót. Mintha Karátson ugyanolyan értéket tulajdonítana – mint tudós vagy gondolkodó – a törlendő segédegységeknek, mint magának a készülő rajznak. Rögtön itt egy példa az I. kötet 158. oldaláról, ahol a barátságról beszél: *Hozzátartozik persze a barátsághoz a türelem is, de inkább rész kérdésekben, mint alapvetőekben. Mondjuk úgy, hogy ami kisebb kényelmetlenséggel áthidalható – egyik a sört szereti, másik a bort, egyik falun lakik szívesebben, másik nagyvárosban, egyik pornófilmekért rajong, másik hárfahangversenyért – azt egy barátnak nem nehéz elnézni, sőt az még azzal, hogy ugratásra, vetélkedésre nyújt alkalmat, pezsgőbbé teheti a kapcsolat hétköznapijait. Vallási, világnézeti vagy nőügyekben viszont a vetélkedés előbb-utóbb és elég gyakran vérre megy... Mondhatnám, persze, az egyik ezt szereti, a másik azt szereti, mindez hozzátartozik, de miért olyan fontos ez? Miért nem elég a létező barátságokról beszélni? Miért kell a barátság kissé túl általános elméletét is kifejteni?*

Ezek az időről időre visszatérő elméletfabrikálási és leltározási rohamok annál lancasztóbbak, minél jobban kibontakozik egy sajátos, senki máséval nem összetéveszthető életpálya és életszemlélet a könyvből, amelyik ugyanakkor, a szó legnemesebb, montaigne-i értelmében személyes, megvesztegetően és egyben megvesztegethetetlenül őszinte. Egyik legnagyobb erénye és értéke a könyvnek, hogy tudjuk, szerzője nem hazudik, képtelen hazudni, az életrajzát tekintve nem stilizál, és a magára nézve legkényesebb, legáruzkodóbb tényeket sem hallgatja el, és nem azért becsületes és nyílt, mert ezt elhatározta, hanem többek között azért is, mert tudja, ezt a könyvet, amelyet Nicole-nak ajánl, s amely a kettőjük közös története, másként lehetetlenség volna végigírni. Koppanó keménységgel ábrázol alig kibíráható helyzeteket, betegséggel vagy erkölcsi válsággal kapcsolatban nem enged meg magának semmilyen mellébeszélést, kortársaival kapcsolatos ítéletét, legyen az akár pozitív, akár negatív, sohasem ahhoz szabja, hogy szélesebb vagy szűkebb környezete mit gondol az illetőről. Két higgadt érvelés között azonban indulatos, szangvinikus és kolerikus természete (hogy én is alkalmazzam a felsorolás művészetét) is a felszínre tör, amely természet szintén eléggé megnehezíti számára, hogy ne az igazat mondja, hátulütője viszont, hogy az író, úgy tűnik, egyfajta autenticitás vízjelének tekinti ezeket a szövegbe ágyazott szókimondó rohamokat: *...bosszantott a nyelvi játékot sújtó tilalom – írja az École Normale Supérieure-ben eltöltött időszak egyik fontos felismerése kapcsán. – Mármost ami az én próbálkozásaimat illeti. A bennszülöttek ugyanis kedvükre zsonglörködtek a szavakkal... Minden tótágasra állított kifejezés pályázhatott a sziporkázásnak járó elismerésre. Nem fogadta olyan zavart, elutasító kifejezés, mint amilyen eleve kiült az arcokra, ha idegen próbált eltérni a bejáratott, magyarán: sematikus szerkezetektől, fordulatoktól. Rájöttem azóta, hogy mi magyarok is hasonlóan reagálunk, s egyáltalán minden náció borzong, ha avatatlanok kiforgatják az anyanyelvét, s így kiáltunk mi, így kiált fel az éppen ügyeletes náció: szórakozzék a nénikéjével, de ne a mi édesanyánk – mondjuk így – térdkalácsával ez a rohadék jöttment, riherongy furakodó. A ripők ribanc, a retkes rabonyájú. A ráspolyos rotyantó! (I. 208. o.) – jól érzékelhető, hogy a szerző milyen kedvét leli a fantáziadús – de inkább kiagyalt – szitokszavak rabelais-i halmozásában. Hiszen éppen ezt akarja illusztrálni. Igaz, egy kissé túloz, és mintha az arányérzéke is cserbenhagyná. Ám van rá indok, és ha tetszik, elfogadhatom a megötszörözöttek is alliteráló káromkodásokat, mert a nemzeti nyelvi öntudat humoros illusztrációjául szolgálnak, ha kissé irodalmiasak is. Azonban ezzel a kényes stílári eszközkel meglepő gyakorisággal él az író, újra meg újra kirobban belőle, egy különben mértéktartó kiegyensúlyozottságra törekvő, esszéisztikus szöveg közepén (ambíciója a szerzőnek, hogy művének műfaját ne könnyen lehessen meghatározni, a könyv műfaja az ő személyére szabott), s ezek a kitörések részben az élő beszédet utánozzák, részben megjelenítik az író mozgalmas belső világát, ám érezhetően túlkompenzálják a feszült viszonyt nem csupán egy adott személlyel (mint a most következő idézetben látni fogjuk), hanem – ez az én hipotézisem – a magyar nyelvvel is, amellyel a meghittséget sugalmazná a szleng vakmerő és aránytalan használata. Mert az előzőekben összefoglalt elemzésnek – írja egy szerelemi viszony hirtelen megértett kudarcáról (egy volt szeretőjét sirató férjes asszonnyal folytatott komplikált pas de deux után) – akkor még nem jött el az ideje. Ha először teszi, az ember araszolva jut el önnön meredélyének szélére, és fáradtságosan fogalmazza az ott látottakat. Akkor és ott a tisztás után diúltan a kocsiba ülve csak annyi járt a fejében, hogy fújja fel magát ez a nyomasztó spiné, torkig vagyok a nyakatekert húzásaiival. Mert ez így nem jó. Szórakozzék az édesanyjával, de ne velem. Több ilyesfajta kitagadó fordulatot vicсорogtam el gondolatban. (I. 144. o.) Most hagyjuk a „gondolatban elvicсорogott több ilyesfajta kitagadó fordulat” nem szerencsés és nagyon is „nyakatekert” megoldását, és vegyük észre, hogy a halmozás és a túlfogalmazás rokonok. Hogy is szeretném az operát, amely dézsaszámmra locsogtatja a tömény szenvedelmet. Hogy is ne tarthatnám visszásnak színpadi megvalósítását, ahol hústornyok, hájtömegek s egyéb tömlőserű lények*

bömbölik ki magukból bőszen, és csupán a tudó választékosságával a szívüikszottya kapcsán felgyülemlett személyes szottytot! Nagyokat frecsegtetve nyálas ajakukkal. (I. 119. o.) Pontosnak és találónak nem nevezném az opera illetén jellemzését, de most inkább a szerzőben fortyogó „nagylottyós” indulat stílárís következményeire akartam példát hozni, aminek az egész könyv belső arányait tekintve bizony következményei vannak. Ugyan van hozzá egy vérbeli ars poeticus mondata is: *Az én csípős, fonákságokat kipécéző, szívesen szentségtörő, szavakat gondolatokat kiforgató, mindezt jólneveltségbe rejtő modorom meghökkenti, könnyen el is bizonytalanítja azokat, akik a nyelvet – akármelyiket – kevés gondolatuk szent egyszerűségű közlésére korlátozzák.* (II. 145. o.) Nyilvánvaló számomra, hogy Karátson könyvének stílárís megbicsaklásai nem a nyelvtudás hiányából, hanem koncepcionális okból fakadnak, és bár igazán aforizmatikus (La Rochefoucauld-hoz, de még inkább Cioranhoz méltó), és nagy életismeretre vall a fenti ars poetica végkövetkeztetése: *Ha az ember következetesen mondja a magáét, logikai törést okozhat a világban (uo.), mégis eléggé zavaró, ha ilyen pedáns, túl hosszan terjengő, arányukhoz képest tartalmatlan mondatfolyamok születnek belőle: Általában azok a látogatók a legsemmitmondóbbak, akik a tetszik – nem tetszik szempontjából fűzik megjegyzéseiket a látnivalókhoz. Ezek az emberek merőben érzelmi kapcsolatot létesítenek a közszemlére bocsátott ábrázolásokkal, dicséret és megrovás szókinccseiből merítenek, vagyis aránylag szűkös tartalékból, amely annál szegényesebbnek hat, minél több a magyarázni való... – és folytatódik, ezen az általános szinten: A Louvre kilométereivel szemben pedig minél természetesebben tolakodó egy én, annál nevetségesebb. Elég hamar rájöttünk erre a fonák helyzetre, de értelmesebbet ezzel a tengernyi, nem szervesen összetartozó anyaggal szemben alig lehetett megkísérelni. Még ha lett volna is százarcú szakértelmünk, élhetünk-e vele egy-egy alkotásnál megállapodva, mikor a szomszédságában tíz-húsz hasonló értékű és vonzású követelte figyelmünket?* (I. kötet 259. o.) Ha egy szöveg nem jut el a ciorani aforizma sűrítettségi fokára – és Karátson melanólikus, bizonyos értelemben fekete világképe érintkezik a ciorani abszolútumokkal (azzal a megalkuvást nem ismerő pesszimizmussal, amely a nagy aforizmagyártó copyrightja lett), ám érzékisége, a körülötte lebegő erotikus feszültség (nem csak nőkkel vannak, Odüsszeuszhoz vagy Don Juanhoz méltó kalandjai, hanem homoszexuális férfiak is visszatérően felbátorodnak kisugárzásán, félreértik azt) állandóan kilendíti ebből a zárt világképből –, akkor valószínűleg nem érdemes a szöveg helyét, az aforizma helyét megírni vagy kijelölni, várni kell addig, amíg a közhelyek valódi mondatzenévé sűrűsödnek.

Már csak azért sem gondolhattam arra, hogy Karátson Endre azért ír le ilyen mondatokat garmadával, mert nem tud magyarul, vagy bizonytalansága miatt szűrkíti el vagy színezi túl a szövegeit, és biztosítja túl magát ezáltal (ez utóbbiban talán van valami, de én mégis a szerkesztőt átkoztam magamban, aki az emailen vagy cédén megkapott szöveget caklipakli beleszerkesztette ebbe a két kötetbe, de erről később), mert ez a hetven évnyi tudást, gondolatot, élményt sűrítő könyv igazi kincsestár, valódi gyöngyszemek vannak benne, és úgy olvastam, mint a vándor, aki tudja, hogy sivatagokon kell áthatolnia, míg el-élekezik egy-egy oázisig, a szomját oltó forrás vízéig, egy gyönyörű nőalakig vagy tájig, egy barátság, egy találkozás, egy-egy frenetikus úti epizód leírásáig, egy-egy Buñuel-filmbe méltó epizódig, az élet különös, összehasonlíthatatlan kalandjáig, amelyet az író teljes erőbedobással, saját magával a legkíméletlenebbül, fölmutat előttünk. Itt van mindjárt ez a pompás villámfelvétel a fiatal Réz Párlól a New York-palotából, a Szépirodalmi Kiadóban: *...a hosszú, keskeny, de jól megvilágított szerkesztői helyiségben egyensúlyozva felállt egy szinte lisztféher ábrázatú, lángoló üstökű fiatal férfi, és míg én még az ajtóban bátorlatlanul álltam, ő bömbölő szívélýességgel rám ripakodva tessékelt befelé.* (II. 38. o.)

És itt vannak a mondások, a családí legendárium mondatai! Mindannyiunk életében vannak ilyen mondatok, amelyek elhangzottak bizonyos helyzetekben, hogy örökre visszacsengjenek fülünkben (mint amilyen Kafkánál az apja, Hermann mondata a neki

ajánlott kötet átadásakor, kártyázás közben: „Tedd az éjjeliszekrényre.”), hangzó mondatok, amelyekkel egy család vagy egy szűkebb közösség időről időre fölidézi az élet vagy sors kikristályosodó pillanatait. Karátson is megkapja a maga irtózatosságot anyjától egy közös olaszországi út során 1968-ban: „Tudod, ha már kettőtök közül el kellett az egyiket vesztenem, azt szerettem volna, ha Gyurika marad életben.” (I. 194. o.) Bumm. „Mit énekeltek?” – kérdezi az elbeszélő naivan a légópincében, 12 évesen, a megerőszkolt lánytól, akinek az oroszok, amikor más lányokkal együtt elvitték, azt mondták, semmi baja nem lesz, csak énekelni fognak együtt. (I. 54. o.) A lányból ekkor kirobban a zokogás. „Szedik a csillagot” világosított fel egy postás formájú férfi. (I. 73. o.) Majd a népdalszerű mondathoz tartozó jelenet vége: *Fegyelmезetten, csendben szorultak össze az emberek, mikor a két csillagszedő integetett, hogy hátrább, hátrább, nehogy baleset legyen. Aztán fent a vasállványzat elkezdett inogni. Szétcsavarozták. Valaki, aki a többieknél kisebb volt és nem látszott, aggályosan fejtegette: a csillagszedők néha kudarcot vallanak, olyan keményen oda van rozsdásodva. Már mint a csillag a tartójához. „Ne terjessze már a rémhírt, faszikám – szólt rá egy magas, ragyás, művészkalapos férfi. – Ez itt bukik, nézze csak.” (uo.) „Idegenbe mész, fiam, vadidegenek közé” – mondja apja, szintén ’56-ban, amikor reggeli után búcsúzik tőle. Kibuggyant szeméből a könny. (I. 76. o.) – a fent idézett hangzó mondatok mindegyike a nagy könnykatalógusba tartozik, mintegy könnyekkel vésték az író lelkébe magukat. Csak mellesleg, van egy csinos pofonkatalógus is a könyvben, igaz, egy lábjegyzetbe rejtve, a szerző által adott durranós frászhoz mellékelve (amikor La Verrière-ben tolmácskodott az ’56-os menekültek között): a cisztercita gimnáziumban kapott különböző fajta pofonok szellemes felsorolása (II. 91. o.), amely szintén a szerző rendszerező hajlamairól tanúskodik, önróniájáról, megfigyelőképeségéről, emlékezetéről, valamint arról is, hogy mindent, amit fontosnak tartott, szeretett volna belegyömöszölni ennek a memoárnak a bugyrába. „Bandika, te csak ne akarj mindig” – hallottam nem egyszer anyámtól gyerekkoromban (I. 125. o.), ami az anyjával való bonyolult érzelmi viszony egyik végén található, a másik végén az „Édesanyád truccol” mondat van (I. 127. o.), amellyel apja próbálja sikertelenül maga mellé állítani fiát az anyai érzelmi zsarolásaival (és sirásával) szemben. „Mondd meg édesanyádnak, adja ide a sötartót.” „Mondd meg édesapádnak, töltsön vizet” – így beszélnek a szülők az asztalnál, és amikor az anya bejelenti, hogy inkább elmegy a Közértbe kasszírőnek, az apa démoni kacajra fakad: „Mért csak mondja? Miért nem megy el? Tessék, menjen.” (I. 226. o.) „Mondja, Karátson elvtárs, miért visel ilyen szűk nadrágot?” – és kapásból jön a válasz: „Bővebbre nem telik, Patik elvtárs.” (II. 13. o.) És ismét csak Patik elvtárs halhatatlan benyögéseinek egyike: „Mondja, Karátson elvtárs, maga le akarja morzsolni a szakérettségiseket?” – egy-egy ilyen mondatban ezer elméletnél és történeti munkánál több van. „Elvtársak! Gladkov: Cement. Szép.” (II. 23. o.) Egy tömören összefoglalt szovjet irodalomóra. „Miattad főtt el a krumplinudli, és még te faksznizol.” (II. 30. o.) – ennél több arról, hova kellett hazatérnie a fiatal könyvkiadói lektornak, nem is kell. „Hova megy a madzag?” – kérdezi tőle valaki a Déli pályaudvaron, amikor már a határon átszökni száll föl a vonatra. (II. 65. o.) „Bandika, mi szeretnél lenni?” Erre felálltam a hinta deszkájára, s néhány rugaszkodás után, amikor már elég magasan jártam, lekiáltottam neki: „Egyetemi tanár!” (II. 104. o.) És megint az anya gonosz döfése, pár évvel később, ezúttal az apa irányába: „Édesapád is szeretne katedrát, de neki nem megy.” (II. 105. o.) S végül, de nem utolsósorban: „Hadd nézzem egy kicsit” – a mondathoz leírás is tartozik (muszáj itt idéznem Petrit: „Mikor helyzetek és gondolatok / világosan egymásra utalnak”): ...talán már elsőéves főiskolás lehettem, a Moszkva téri közvízeldében, féláljultan a penetráns ammóniákszagtól egyszer csak hallom: „Hadd nézzem egy kicsit”. Egy erősen kopaszodó, nyílt télkabátos, magas férfi meresztette szemét kérlelőn, és tenyerébe fektetve mutogatta az ő látnivalóját. Elpakoltam gyorsan az enyémet, és zordul feleltem: „Ne nézze”. Magamban viszont roppantul megsajnáltam ezt a bűzben kolduló lényt, akinek nyomorán, úgy rémlett, lehetetlen segíteni. (I. 214. o.)*

És bár ez a Moszkva téri epizód csupán egy párizsi kaland asszociatív mellékszála, amikor is Karátson sokáig nem veszi észre, hogy egy homoszexuális diáktársaság közepébe csöppent, csak amikor az egyik angol diák meghívja az Operaházba, és a holdra mutatva azt mondja neki: „*Mintha Velencében lennénk*” (I. 213. o.), csak akkor jön rá, hogy félreérthető helyzetbe keveredett, és úgy vágja ki magát, hogy előadás közben odasúgja az angol fiatal embernek: „*Faust nem kárhozik el.*” (I. 215. o.) Farkasvaksága indokálul azt hozza fel, hogy a Moszkva téri eset után, látva, hogy a jelenség szerencsétlenséggel társul, és nevetni rajta nem valami méltányos cselekedet... [a] legmesszebb menő semlegesség mellett döntöttem... Sikereült is így egy nagy, és életemben többszörösen meghatározó barátságot minden buktatót megkerülve... megőrizni. (I. 214. o.) Gyergyai Albertről, első mesteréről beszél, akinek megindító portréja csupán egyik a sok közül, abból az arcképcsarnokból, amelyet – mindegyiket a maga helyén, hosszabban-rövidebben beleágyazva egy-egy fontosabb életfordulat ábrázolásába – Karátson megrajzol. Gara László, Pátkay Ervin, Németh Sándor, Étiemble, a párizsi téma-vezető professzora a komparatista szakon, ahogyan a fejezet címében mondja, az én arkan-
gyalom (II. 200. o.), aki elindította a tudományos pályán, Bakucz József, aki többször nála lakik, a legnagyobb felfordulások közepette, Kémenczy Iván, a fiatalkori barát, Cs. Szabó László, Szász Béla és sokan mások. Olyan emigráns figurák, akiknek tevékenysége egy időben roppant fontos volt az akkori magyar irodalom világirodalomban való megjelenése szempontjából (akkor az emigráns körök nagyon hatékony, mert a francia irodalmi élet nagyságait is bekapcsoló fordítói és kiadói tevékenysége nyomán a németnél sokkal fontosabbnak tűnt a párizsi recepció és visszhang, amelynek persze politikai színezete is volt, a művek értékétől függetlenül), de akiknek alakja ma egyre inkább homályba vész. Azonban Gyergyáival, az általa adott könyvekkel, az általa kínált mignonokkal, és a váratlan, a tanítvány által megtagadott csókkal – kis kerülők és óvatos megalapozás után – megjelenik az a történetszál, amelynek nem is annyira a homoszexualitás a témája, bármilyen makacsul tér vissza mulatságos vagy éppen groteszk, vagy ahogyan a szerző nevezi, *pikareszk* jelenetekben. Látjuk ezt Egyiptomban (II. 133. o.), ahol egy kocsis kezd ki az elbeszélővel, vagy az iráni Sirázban (II. 287. o.), ahová Nicole-lal – akinek köszönhetően eljutott a világszínház nagy előadásaira Párizsban és másutt – Peter Brook *Orghest* című egész éjszakás, legendássá váló előadását nézni utaznak el 1971-ben, s egy gazdag kuvaiti üzletember próbálja meg leválasztani Nicole-ról. Tehát ez a rejtett történetszál nem elsősorban maga a homoszexualitás, amelyhez az író nem homofóbiával, de egyfajta rejtett viszolygással, óvatos fenntartással viszonyul, hanem inkább Erősz szerepe a társadalmi integrációban, legalábbis annak inverze. A fiú, mondjuk, az ifjú Julien Sorel egyik változata, sármját sugározza boldog-boldogtalanra, és meglepődik a reakciókon. Plasztikus példája ennek a könyv egyik igazán mulatságos, tragikomikus epizódja, több mint holmi anekdota. (II. 94–100. o.). Ez az eset nem sokkal Karátson Franciaországba való érkezése után történt, La Verrière-ben, ahol tol-mácsként működött a magyar menekültek között, és ahol még nem dőlt el, hogyan folytathatja útját ebben a számára rokonszenves, de idegen országban, amelyet tudatosan választott második hazájául. Az ottani gondnok, mint a magyar forradalom ifjú hőseit, meghívja családjá körébe, vasárnapi ebédekre, és ő ott intenzíven szemez a 16 éves lányukkal, mozi-ba viszik, etetik, befogadják, dicsekednek vele. Egészen addig, míg végül maga Romain Gary nem érkezik meg, afféle deus ex machinaként, hogy megismerkedjen az ifjú titánnal, s a házigazdák ámulva figyelik hősrünk egyenrangú vitáját a híres íróval, aki megígéri neki, hogy támogatni fogja egyetemi felvételét. A házigazda ekkor már nem tudja magába fojtani a hetek-hónapok óta benne gyülemelő szenvedélyt, és lefekvés előtt szerelmet vall az elbeszélőnek. A feleség, aki nem vette észre, hogy hősrünk érdeklődésének inkább a leány a tárgya, mint a férj, másnap keserű szemrehányásokkal illeti, és őt vádolja képmutatással, mintha ő akarta volna elcsábítani a férjét, pedig neki a gondnok váratlan vallomása után nyugtatót kellett bevennie, hogy egyáltalán el tudjon aludni.

Valóban nem vette volna észre a fiatal Karátson a házigazda túlzott érdeklődésének színezetét, nem fogott gyanút, és nem vette észre ezt másoknál, Gyergyainál vagy az angol diáknál sem? Inkább valami olyasmi történhetett, hogy afféle öntudatlan Julien Sorelként ezekben a kritikusi, de számára fontos helyzetekben működni hagyta természetes sármját, amelyet nyilván csak fokozott a heves, Cherubinéhoz méltó érdeklődés, amellyel viszonylag korán a nők felé fordult, és mindenféle erotikus kalandokba bonyolódott. Itt van mindjárt az első nagy szerelem, még Pesten, egy *nyíló piünkösdi rózsa* iránt, akivel akkor már hosszabban flörtölt, de az érzelem csak azután ébredt föl benne, hogy a lány csókolózáson kapta egy gellérthegyi villalakásban tartott bulin egy *alacsony, molett, enyhén lepény ábrázatú lánnyal*. (I. 128–129. o.) Mindvégig szinte megszállottan űzi a testi kalandokat, s habár az érzelmi vonatkozásokat a nőkkel kapcsolatban fontosnak mondja, a leírásokból inkább a testi birtoklás öröme, egyfajta érzéki mohóság süt, sőt egy kis macsós beütés – néhány példa a könyvből: *...villogva kúrtunk, mint a tigrisek* (I. 137. o.), *...a furcsa baszás közepén megerőszakoltam* (I. 136. o.), *...számolni kezdtük a numerákat* (I. 138. o.) – s ezt az erotikus izzást, illetve folyamatos érzéki nyitottságot könnyen érthette félre egy ambivalens üzenetekre érzékeny homoszexuális férfi.

A könyv erotikus fejezetei, mondatai, epizódjai (melyeknek fontosságát nem lehet túlbecsülni, és amelyhez képest a lille-i egyetemen folyó intrikák, vagy az emigrációban folyó pozícióharcok már-már elhanyagolhatók, legalábbis ami az írásművészetet illeti – most nem az egyetemi szférának a memoár-szerző számára való fontosságát, vagy etnográfiai érdekességét becslöm alá, hiszen megismerhetjük, miként működik belülről egy francia oktatási intézmény, az *A testiület* és a *B testiület*, és azt is megtudhatjuk, hogy a nagy mítosszá vált '68-as év miként gyakorolt, a szerző szerint –, inkább negatív, mint pozitív hatást a francia egyetemek világára – számomra ez újdonság volt és revelatív), egy modern Erósz képei, habár igen különböző minőségű szerelmi vagy szexuális kapcsolatokat rögzítenek. Hol futó kalandok, hol hosszabb szövetségek: itt életfilozófiával találkozunk az elementáris érzéki élményen túl, amelyre folyamatosan keresi az új meg új szavakat. Találomra néhány példa: *...találkozott a szemem egy női szempárral, mely valósággal világított a birtokosát körülvevő félhomályban. Féldrágakövek között halványsárga tűz égett szüirkészöldén cirmos szíromfüggöny mögött.* (I. 132. o.) Egy lenszöke német lány szabódására például határozottan emlékszem... *Lapos mellű, fiús alakja volt, de nagyon nőies mozgása, érzéki szája. Valami erotikus szórakozottság lebegte körül, amit inkább hívásnak fogtam fel, teljes bizonyosság nélkül.* (II. 176. o.) *...az a platinaszöke, élvezeg asszony..., akiről azt hittem, családi békeltetés céljából beszél meg velem találkozót, s akinek... hirtelen támadt ötlettel... a szépet akartam tenni, s ebbe a szépbe úgy belekapaszkodott, hogy negyed órával később már az ágyamban ösztökölt, hogy gyorsan, gyorsabban, a kutya-fáját, és miközben én még nyújtani akartam az élvezetet, ő kievickélt alólam, felhívta főnökét, hogy késik, mert a metró leállt... aztán visszafeküdt, hogy akkor tessék, fejezzem be, de ne éljek vissza az ő idejével, az állásába kerülhet... a záróakkord másodpercében már rendelte is a bérkocsit... elég pontos érzetet őrzök bönedví, aránylag tágas hüvelyéről...* (II. 176. o.) *Az a hatalmas, majdnem ibolyakék szempár, amelyik éjfél után, falikarok hatvan wattos körtét elhomályosító fénnel sütött rám, s amelynek világítását, úgy tetszett, a szív szolgáltatta... A szemekből ígéret sugárzik, amin a szavak rontanak. Említett ibolyakék színű olyanokat hallgatott, mint egy pszichoanalitikus. Egyszer viszont, élvezés közben, artikulálatlanul ordított, mint egy vadszámár.* (II. 177. o.) *...Volt olyan, akinek csupa mosoly arcában idegesen, idegesítően ugrált a szeme. Az aktus közben viszont megmeredt, mintha egy sír mélyére tekintene...* (II. 177. o.) *Megint egy másik rövidlátó volt, a szemüveg levétele utána abból a fajtából, amelyik a világtalanok szelídségével tapogatózik arrafelé, ahol valakit, meztelenül mozgót, derengeni vél. Abban a jelenetben, amelynek felidézését latolgom egy ideje, belekapaszkodott a tusoló nájlönfüggönyébe, és persze letépte.* (II. kötet 177. o.) – az oldalszámok ismétlődéséből sejthető, hogy leporellói listával állunk szemben.

Ezekben kalandokban mindig két szempont dominál, mely voltaképpen egy és ugyanaz: képesek-e Nicole-lal való korai szövetségét kiradírozni, képesek-e jobban integrálni őt abba az idegen világba, amelyet kezdetben ugyan kényszerből, de mégis a saját akaratából választott magának, amelynek törvényeit, törvényszerűségeit adott esetben mélyebben ismeri, mint azok, akik születésüktől fogva ott élnek, vagy képesek-e elvezetni őt a saját világába: a szexuális aktusok mindig a befogadás és kirekesztés pólusai között mozognak, átvitt és valóságos értelemben is. Két olyan eset van, 1964-ben, és 1979-ben, amely azzal fenyeget, hogy egyfajta újakezdést kínál, és semmissé teszi a Nicole-lal erősödő összeforrottságát (mert Nicole úgy is harcol az íróért, hogy különélésük közben maga is keresi a kalandokat, és ezeket a kölcsönös hódításokat egy idő után meg is beszél, sőt előfordul, hogy az aktuális partner expartnerével költöznek össze: lásd *Nicole amazonkodik*. (II. 190. o.)), és a szerző leírja azt az eléggé franciás, de talán nem minden esetre illő aforizmát: *...a házasságok leghatékonyabb órángyalai a szeretők, a velük való társalkodás, közösülés eredményesen levezeti a különben felgyülemelő indulatokat.* [II. kötet 253. o.] – és ez két idegenbe szakadt honfitársnőjéhez fűződik, mindkettővel a hollandiai Mikes Kelemen Napokon ismerkedik meg, ezen a fontos kulturális eseményen, amelynek ő kezdetől fogva aktív résztvevője, szervezője és előadója – és a szexuális kalandokat illetően, úgy látszik, vadásza. Az első nagyobb fellángolás kifejelete leginkább egy Bergman-filmre hajaz, a maga hisztérikus harcaival a férj, a feleség, a szerető (három '56-os menekültől van szó) – és a halott szerető – között, akivel szemben hősünk alulmaradni látszik. De ami fontosabb, az elemző részben az író leírja (figyeljük meg az „otthonosság” szó felbukkanását, ha meglenne digitálisan a szöveg, bizonyosan megszámolnám az otthon, otthonosság szó felbukkanásait): *Vonzóerőt gyakorolt már az is, hogy magyar volt. Nyolc év külföldi élet után ez az otthonosság majdnem egzotikusan hatott. Hozzászoktam, idomultam francia környezetemhez, különösen a családhoz, melyben az anyanyelvem használhatatlan lett. Ebben az új kapcsolatban egyszerre megint mondhattam: tej, tojás, lepedő, levegő, szőni, szopni. És minden egyebet, amihez kedvem támadt. Milyen kemény vagy, hallottam vendégszerető alkalmakkor, ami egész más képzettársításokra indított, mint a Comme tu es dur.* (I. 141. o.) Itt fogalmazódik meg benne az is, hogy valamiféle atavisztikus alaksejtelmek (I. 143. o.) vezérlik a nőkhöz (talán az egyik legszebb és legpontosabb megfogalmazás ez a könyvben), hogy ezekben a kapcsolatokban miként keresi azt az őshelyzetet, mondjuk így, paradicsomi állapotot, ami saját anyjával és családjával eredetileg fennállt. A második eset volt Nicole-ra veszélyesebb és hosszan tartóbb. Már a *Jules és Jim* vidékén járunk, majdnem végzetesbe forduló, és a résztvevőket megmagyarázhatatlanul összefűző játékok vidékén. Ninon, aki egyetemista és gimnazista fiát és férjét is maga mögött hagyja Angliában, állását is feladja, hogy megpróbálkozzanak az együttéléssel és az együtt munkálkodással. Aztán kiderül, hogy nem megy. Egy hibátlan mondat: *Ninon nem szólt, csak jött-ment zöld frottírpongyolában, az őszi borongásban szürke arccal.* (II. 261. o.)

És akkor megint vissza, most már végleg, Nicole-hoz. A kulcsmondatot az elbeszélő jó sokáig elrejtette még maga elől is, de egy emlékiratnyi kerülő után bevallja, a II. kötet 253. oldalán: *A lényeg az, hogy ő, Nicole, megmaradt nekem gyerekfeleségnek.* Mint ahogy ő is megmaradt – bizonyos értelemben hibernálódott – annak a fiatal fiúnak, aki a Déli pályaudvaron felszállt a vonatra. Előtte két oldallal olvashatjuk nagy tirádáját a gyereknemzés ellen – hasonló prófétai hangütéssel ebben a tárgyban utoljára Tolsztojnal találkoztam, de neki rengeteg gyereke volt. *Évezredek óta zajlik az embernek az ember által való felhasználása szeretetadóztatás formájában.* Ami engem illet, az ilyen természetű tevékenységet az embernek ember által való kizsákmányolása egyik ravaszabb, nehezebben kivédhető változataként tartottam számon. És ellenszenvemet nem oszlatta az emigráció sem, a családokba óhatatlanul beférkőző meg hasonlásával. (II. 251. o.) Az ő közös gyermekük az a könyv lesz, amelyet Karátson novelláiból Nicole fordít franciára, és amelynek megjelenését és bemutatóját még megélheti.

Karátson leírja azt a skizofrén helyzetet, amelybe Nicole mint fordító kényszerül (leírja, nem csak kudarcait, de diadalait is), mivel nemcsak hogy együtt él a szerzővel, de olyan szerzővel, aki mindkét nyelvet magas fokon birtokolja. Tapasztalataim szerint ez nem könnyíti meg a műfordító helyzetét, de még azt sem garantálja, hogy jó legyen a fordítás. Érzéketlen példákon keresztül láthatjuk két nyelv különleges érintkezését, illetve két ember kapcsolatának a szemünk előtt zajló átlényegülését, és bár nyilvánvaló, hogy az író a domináns ebben az őket összefűző szerelemben, még ha Nicole bizonyos helyzetekben sokkal inkább feltalálja magát, mint ő, de Nicole mégsem mint francia lesz a „hazája” (ott-hona), talán nem is mint nő, hanem mint ember: mint egyszeri, megismételhetetlen, különleges lény, akit madárköszöntéssel búcsúztat halálos ágyán.

Bármennyire is szeretném ilyen szépen befejezni ezt az írást, nem tudom. A szerkesztés felületessége nemcsak abban nyilvánult meg, hogy ki tudja, miért nem mondták meg az íróknak, hol írta esetleg túl a könyvét, és milyen magyartalanságok vannak benne, de azt sejdítem, bizonyos apróságokból, hogy nem is olvasták el figyelmesen. Olyan hibák, amelyek részben abból adódnak, hogy a szöveg számítógépen keletkezett. Például: *a valóság nNyilván* (I. kötet 138. o.), vagy az, hogy a I. kötet 62. oldalán 1972-t ír a szerző mint szülei első látogatásának évét Párizsban, de alig pár oldallal később, a 76. oldalon már 1973-at. Ezek apróságok. Az persze nem, hogy *Mindszenty*-t nem h-val írjuk, hogy a nagy koreográfus nem *Balancsin*, hanem Balanchine, és a nagy francia rendező, a Chéreau sem *Patrick*, hanem Patrice. Vagy amikor azt írja az I. kötet 280. oldalán, hogy *tankos*. Egy pár pillanatig nem értettem, aztán rájöttem, hogy ezúttal nem az orosz tankokról, hanem egy francia benzinkutasról van szó. Nem tudom – ebben a könyvben, ahol érdekes jegyzetek találhatók, nem csak a cisztercitáknál osztogatott pofonokról, de a Katona József Színház *Kazamaták* című előadásáról is –, hogy mit jelent az, hogy *kopszakpecs* (I. 37. o.), nem annyira tetszik ugyanezen az oldalon az *áldozár* szó, és nem tudom, mi a *boforc* (I. 50. o.). Persze megnéztem a Google-ban: *kopszakpecs*: kopott, szakadt, pecsétes, gondolom, zálogházi szleng; *boforc*: légvédelmi ágyú, de talán oda lehetett volna írni, ha már a jegyzeteket a szerző beengedte a szövegébe. És végül a mottó: *Stet domus hæc donec fluctus formica marios debit et totum testudo perambulet orbem* – azaz „Addig álljon-e ház, amíg a hangya ki nem apasztja (issza) a folyó tengereket és a teknős körbe nem járja az egész világot” – de akárhány változatban néztem utána, a „marios debit” nem fordul elő sehol, hanem a *marinos ebibat* (tengereket kiapasztja, kiissza) rontott változatának tűnik. Talán egy ház homlokzatáról másolta le az író a noteszába, és vagy az eredeti felirat sérült, vagy ő rosszul silabizálta ki saját kézírását. Még ha feltételezzük, hogy az olvasók nem tudnak latinul (nem bántam volna, ha a mottó fordítását megtalálom a könyv végén, mert magam is csak keveset tudok), akkor is szomorú, ha igazam van, hiszen a könyv, az író ott-hona homlokzatára került a hibás sor.

Mindazonáltal több mint érdekes utazás volt, köszönet érte.

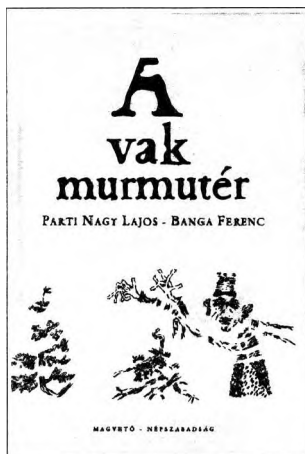
EGY FÖLDIKUTYA NÉZETEI A VILÁGRÓL

Parti Nagy Lajos – Banga Ferenc: A vak murmutér. Négy elemi szócikk

Úgy mondják, az indiai zenei előadások alkalmain a közönség feszült figyelemmel, odaadással és tisztelettel nézi végig, amíg a zenészek hangolnak; nem, ez szigorúan véve nem része a műnek, de megismeri belőle, aki odafigyel, a hangok egy lehetséges készletét, a megszólaltatás egyes formáit, a zenésznek hangszeréhez fűződő viszonyát. Parti Nagy Lajos (és persze Banga Ferenc) új kötete mintha csak efféle bemutató, nyilvános hangolás, készülődés volna. De még kézenfekvőbb hasonlat lehetne a seregszemle: ahogyan a Nagy Esemény megtörténte előtt körbetekintünk azon: mink van, hogyan is állunk, mit tudnánk mozgósítani. Tandori (az *Egy talált tárgy...* kötetben) efféle beavató-körbetekintő pillanatban állítja eléink az amatőrség elvesztése közben Jézust („A Sátán körbemutogatja Jézusnak a világot”), majd Rimbaud-t („Rimbaud még egyszer átpergeti ujjai közt az ábécét”): az előbbinek a világgal, az utóbbinak a nyelvvel, a szavakkal (tehát a betűkkel) kell majd kezdenie valamit, s a megismerés egyik módja kétségkívül a felsorolás. Vagy ahogyan a *Bevezetés a szépirodalomba* elején, „A próza iszkolásába” beékelve ott van „A szavak bevonulása”, és ugyanott szavak és helyiségnevek felsorolása ábécésorrendben. Csakhogy míg az enumerációnak vagy a hangolásnak a tiszteletteljes végighallgatása előadó/szerző és hallgató/olvasó azon közös hitét fejezi ki, hogy van mit bemutatni, van „készlet”, és felmérhető az a világ, amely kisvártatva mozgásba lendül – addig gunyoros és szomorú gesztus ez Tandorinál is, Esterházynál is: úgysem tudjuk megmutatni, mi az, ami „rendelkezésre áll” – vagyis hogy mi az a „világ”, amiről beszélni kellene –, a szótárszerző, ábécé-jellegű vagy látszólagos rendbe állított felsorolások semmit nem segítenek. Ami körülöttünk van, úgysem írható le attól függetlenül, ahogyan éppen leírjuk: a „független” megmutatás legfeljebb értelmetlen szósor, mesterséges sorbaállítás lehet.

De választhatunk más hasonlatot is: Parti Nagy és Banga kötete azoknak a régi, mindentudó kézikönyveknek a rokona, amelyeket réges-régen „természethistóriának” neveztek. A világ dolgairól alkotott tudás foglalata, egyszerre minden tudomány tárháza és „anekdoták” (történetek) gyűjteménye; ahol a nyelvészet, fizika, botanika és földrajz nemigen válik szét, ahogyan alig különböztethető meg a szórakoztató, a tanító és a tudományos összefoglaló funkció sem, hiszen az ilyen munkák a társasági életben való csillogáshoz éppúgy segítséget nyújtottak, mint a téli vidék unalmának elűzéséhez vagy a nebulók okításához.

Parti Nagy mögé kerül az átfogó látás lehetetlenségé-



Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2007
172 oldal, 2990 Ft

nek, a „seregszemle” hiábavalóságának, az ezerfelé szétszaladó, megragadhatatlan és zabolázhatatlan nyelv huszadik századi tapasztalatának. Azzal az első lépéssel, hogy elfogadja: a „mindenségről” igenis lehet írni, és pedig úgy, hogy ezt a számadást a négy elem (föld, víz, tűz, levegő) köre szervezzük – ezzel megválasztja azt a nyelvet is, amelyen ez az írás végbelivhető, és azt a szerkezetet (vagy szerkesztetlenséget), amit ez a (szó szoros értelmében vett) világlátás sugall. Legalábbis: ezt hiteti el; a nagyon tradicionális, a régiség homályába vesző látásmód mintha szükségképpen sajátos beszédmodot is jelentene, s nemcsak a grammatika vagy a lexika szintjén, hanem a szövegszerkesztésben is, a szélyes felépítésben, a *miscellanea* műfajnélküli műfajában.

Éppen ezért ehhez a kötethez érdemes Foucault-t olvasni: azt, ahogyan *A szavak és a dolgok* leírja, hogy a 16. század végén, a 17. elején miképpen kapcsolták össze a hasonlóság alapján a világ dolgait egymással. Azt, ahogyan „az ábrázolás... ismétlésnek mutatkozott: az élet színháza vagy a világ tükre volt a hasonlóság, minden nyelvezet belőle meríthette létjogosultságát, megnyilvánulási módozatait és a beszédhez való jogának megfogalmazását”. (35. o.) Ebben a vállalkozásban nem az osztályozás, a pontos besorolás, a biztos tudás a fontos, hanem a világ dolgainak egymáshoz kötése, főként hasonlóságai és ilyen-olyan rokonságai alapján; ez a fajta természettörténet nem sokat törődik a (Linné után kötelező) teljességgel és maradéktalansággal, a nevezéktan szigorú szabályai helyett a megnevezések burjánzásában leli kedvét, abban, hogy minden szinonimáról, minden hasonló dologról és a szó (vagy hasonló szavak) mindenféle előfordulásairól számot ad.

Foucault szerint ezt a természettörténetet azután a nomenklatúra-taxonómia alapú leírás, majd a természet tudományainak szétesése váltja fel; de mintha Magyarországon még ez is másként lenne. Van például egy népszerű könyv, amelyet 1982-es reprintben is olvashatunk, Raff György *Természethistoriája gyermekek számára. A' kor' kíváncsiához alkalmaszva kijavította Stancsics Mihál*. (Ugye ismerős a név valahonnan?) Raff igen élvezetes munkája, amely 1846-ban már a harmadik kiadását érte meg, jórészt csak a növényekről és állatokról szól ugyan – ennyiben „modern” –, de mintha csak egymásra torlódott volna itt Foucault legalább két episztéméje: számtalan anekdotikus részlet tarkítja a csevegő és a hasonlatokkal bőven élő előadást, amely egyébként a zoológiai osztályok és rendek szerint halad előre (de ezek számában olykor kissé elbizonytalanodik). A „minden érdekeseget összegyűjteni” vágya és a rendszerezés, tudományos leírás követelménye keveredik itt.

Ha valaki a megfelelő helyen nyitja ki Raff művét, a „Mogyorópöllye” és „A' Hörcsök” között megleli a „Murmútér” is, Parti Nagy főhősét. A Murmelthier, avagy Marmota alpina, mint kiderül, nálunk ritka ugyan, de Németországban „a' szavoji szegény gyermekek eleget hordozgatnak szét hátukon ládácskákbán”, hogy pénzért táncoltassák őket. A murmutér egyébként szelídíthető és tanulékony, de jobban szereti a szabadságot, „hol nyáron át kölykeivel és társaival tetszése szerint jól lakhatik”, mielőtt téli álmodni aludna – mert azért „lomha és aluszékony” is ökelme.

A vak murmutér elbeszélőjének nem pontosan ilyen murmutérja van; az övé „mindközönségesen földi kutya, deák nevin Spalax typhlus. (...) kit mondnak az nép nyelvin hörtsögnék, avagy sündisznónak es, s az, ki küs híján a vakondok” (6. o.). Ez tehát nem igazi murmutér, nem olyan, mint a természetben található. Nehezen is gondolnánk, mert hiszen ez a lény az elbeszélő bensejében honol, és ez a gerincesek osztálya fölött semmilyen állatnak nem szokása. Erősen murmutéres vonás viszont a játékoság s főleg a mindenevés, meg az, hogy ez a lény a föld alatti lukba, ahová télen húzódik, mindenfélét behurcol, amire szüksége lehet hosszú téli éjszakákon. A kötet főhősének „[a] neve pedig földi vak murmutér. Murmutér, ahogy a mormota, kihöz mindazáltal semmi köze”. (6. o.) Mármint mind a 'murmótér', mind a földi kutya a gümölő állatok (manapság: rág-

csalók) rendjébe tartozik, bár családjuk valóban különbözik. Így azután a „semmi köze” azért túlságosan erős elhatárolás, annál is inkább, mert akkor a ’vakondak’ vagy a ’hörcsök’ sem állhatna közel a szóbanforgó vak murmutérhoz.

Az osztályozási zűrzavarok ekként már a főszereplő besorolásánál kezdődnek: hiszen a murmutér valóban nem földi kutya, de ez utóbbi sem hörcsög; az elbeszélő hasonló, egymáshoz közel álló „dolgok” felsorolásával és megnevezésével a világ kusza gazdagságának és izgalmas sokszínűségének érzetét kelti, egyúttal felhívja a figyelmet mindazon természeti tűneményekre, amelyeket megismerni és megnevezni érdemes. A mellérendelés, a lajstromba vétel már az első lapoktól fogva a mű rendező elvévé válik.

A vak murmutér „eredetileg”, a szöveg első lapján még „az édes-rúth motosz, a nyelvi tsáb” hasonlítója: az a földadat ugyanis, amit a szöveg elbeszélője kap a *Café Babel* szerkesztőségétől, hogy a „Föld”, „Víz”, „Tűz”, „Levegő” című tematikus számokhoz írjon egy-egy bevezetőt, mozgásba lendíti fent mondott állatot, vagyis „furdalni” kezdi az elbeszélőt a nyelv rejtélyes csábereje, észrevétlenül, titkon motoszkálni kezd benne a vállalkozás lehetséges formája és nyelvi anyaga. (Még főttebb, a szöveg első mondatában ugyanez [?] az állat még mint afféle ál-szólásmondásba foglalt hasonlat bukkan föl: „úgy hántam le magamrul [mármint a feladatot], mikép földikutya az kempingnadrágot” – mondja a vonakodó-húzódozó elbeszélő.) Innen, e hasonlatból emelkedik immár egy „igazi” földi kutya (vagy murmutér) az elbeszélő legfőbb segítőjévé, alkotótársává, egyenesen múzsájává, ihletőjévé, aki az elbeszélő-értekező belsejében (belvilágában? tudatában? bendőjében?) lakozik (állat az emberben), s onnan szól ki – mintegy hasbeszélővé téve azt, aki valójában beszélni látszik. S hogy miért éppen földi kutya, az (torkosságán, gyűjtőszenvédélyén túl is) elég egyszerűen magyarázható: mert a felfedezendő-leírandó elemek közül az első éppen a föld lesz.

Ha tehát ennyiben tisztáztuk a murmutér megjelenését, meg lehet vizsgálni az elbeszélő alakját és tudását, ahogyan az a szövegből kikövetkeztethető. Az értekező nagyon keveset szól önmagáról; a mű első lapjain utal a szöveg létrejöttének motivációjára, alkalmára, voltaképpeni „diktálójára”, de kételyeire, korlátozott kompetenciájára is. Átengedi a szót a földikutyának, pontosabban: nemigen tudni, ki mikor szólal meg. Ha az elbeszélő maga az, tudniillik ez az emberi lény: akkor aki itt beszél, az némileg kényszeredetten, mintegy a belőle megszólaló murmutérnek alávetve szól, tudása sem a sajátja, hanem a murmutéré, aki mindezt valahonnan kibányássza, előböngészi. A világmindenségről beszél, ámde amit mond, azok nem a saját szavai. Világos például az első fejezet végén, hogy az elbeszélőt vezető „cicerone” elfáradt, jóllakott, megtelt – s ezért abba is marad a földről szóló értekezés. Hiába minden noszogató, a murmutér „lehajtotta elűlső lábaira a fejezetit” (28. o.) Amikor a földikutya és/vagy az elbeszélő az első elem, a föld tárgyalásakor éppen a földikutyáról beszél, akkor ez tehát tekinthető egyfajta önvallomásnak is: „Magánoson él, honn a föld alatt vagyon. Melancholiára hajlik. Ügyes hasbeszélő. [...] Fantasiában fejlett, torkos állat. Hazáját igen szereti.” (18. o.) – Ki is? A földikutya avagy az elbeszélő?

Rövidre fogva tehát: az egybehangzó két beszélő a négy elemről értekezik; az értekezés legfeljebb saját keletkezésének történetéről szól, ennyiben nevezhető elbeszélésnek is – meg persze a kis narratív betétek okán; valamennyi rész egymástól grafikailag is elkülönített, egymáshoz nem (legfeljebb alig) kötődő bekezdések sorából áll; e bekezdések pedig a központi elem ilyen-olyan vonatkozásairól szólnak. Éspedig szólnak magáról a szóról, eredetéről, összetételeiről, azokról a szólásokról, közmondásokról, amelyekben előfordul, olykor tájegységhez, településhez is kötve. Szólnak annak az elemnek mindenféle előfordulásairól a tudományban és történelemben, szokásokban és törvényekben, az elemek és az élő természet kapcsolatáról, és persze mind a négy elem megfeleltethető az emberi természet (karakter) négyességének, vagy a négy évszaknak, vagy akár a színeknek.

A földikutya (vagy az értekező) mindazt, amit „összehord” (a raktárba – ami ez az értekezés maga), biztos helyről veszi: lexikonokból, enciklopédiákból, komoly autoritásoktól, amelyek némelyikét meg is nevezi: persze, hogy Pliniust meg a Physiologust, és többek között Hildegard von Bident, Ipolyi Arnoldot, Ballagi Mór, Bugát Pált; s rengeteg író is idéz, köztük Jókait, Kármánt, Ambrus Zoltánt, Csokonait – és még sokkal többet felidéz, megidéz, utal rájuk, kicsit kifacsarja az eredetét, vagy nem nevezi meg (vagy akit megnevez, az koholt szerző – egy ízben éppen Parti Nagy Lajos egyik alakja). Az inventárium szerkezete folyton változik: ugyan mindegyik elem (fejezet) esetében megvannak ugyanazok a szempontok, nézőpontok – nem állandó sem a sorrendjük, sem terjedelmük, s így minden egyes szócikk szeszélyesen csapong, minduntalan a befejezhetetlenség érzését kelti, a bőség zavarával kápráztat el, az asszociációs képesség váratlan útjait mutatja. Ha már levegő, akkor szél is, akkor mennydörgés és madarak. Ha víz, akkor halak, csodatevő és veszedelmes vizek, harmat és hab.

Miféle nyelvet imitál az elbeszélő-értekező (vagy az ő murmutérja)? Nem egy bizonyos nyelvválapothoz fordul vissza, hanem megidézi úgy a tizenhatodik századtól a huszadikig valamennyit; Raff György imént említett könyve nem sokkal több mint másfél évszázada íródott, szóhasználatában mégis olyan elképesztő, nyakatekert, mulatságosan avított, hogy az elbeszélő-értekező akár egyenesen bemásolhatja hosszú részeket belőle. Nyilvánvaló, hogy nagyon sok más forrás is van (a fent említett lexikonok és szótárak, szólásmondások jegyzékei, nyelvtörténeti adatok), és bőven, még századokkal is visszamegy Raff György elé. Nemcsak a „műfajok”, tudomány-írási szokások, világlátások, hanem a nyelv történelmi rétegei és tájegységi változatai is egymásra torlódnak itt. Ám az elbeszélő bizonyos helyesírási sajátosságokat nagyon következetesen visz végig – talán túlságosan is következetesen, hiszen a régi szövegek sajátossága, hogy gyakorta ingadozó írásmódot mutatnak: a *cs* mindig *ts*, a *c* persze *cz*, az *egy*: *eggy*. Ami a szóhasználatot illeti: igen sok a ma már nem használatos szó, de olyan is bőven van, amelyiknek csak éppen ez a formája már nem használatos. Az *is* mindig *es*; a *pedig* *penig*, a *mint* *hogysem*. A szó szerkezetek és a mondatok komolyabb fejtörést okoznak – a szó szerkezetek azért, mert gyakran idiomatikus és/vagy poétikus összetételekről, szókapcsolatokról van szó; a mondatok pedig nem bonyolultak ugyan, de ha nem egészen értünk egyes szavakat vagy kötélemeket, többszöri nekirugaszkodásra értjük csak meg az egészet. Mégis: szemben a „talált”, az „igazi” nyelvemlékekkel, itt (a „csinált”, „művi” szöveg esetében) az olvasó abban a biztos tudatban állhat neki a nehézkesnek tetsző mondatok felfejtésének, hogy igenis meg fogja találni az értelmezést.

Ez a „visszamerítés”, a régi nyelvhasználat (és a régi több rétegének egyidejű) feltámasztása már önmagában is sugallja az anakróniát – hiszen tudjuk, hogy mai szöveget olvasunk, ott a szerzői név a címlapon, az első lapon már ott egy mai folyóirat neve. A vékonyka történet ugyancsak emlékeztet az anakróniára. Olykor-olykor megjelenik maga az elbeszélő is vagy környezete – sétája Budapesten vagy a délszláv háború, a szöveg végén pedig a legsötétebb éjszakán az évszázad legfényesebben világító holdja; elég pontosan tudhatjuk, hol és mikor íródik a szöveg, amit olvasunk. Csak ez után következik az anakrónia harmadik szintje, ahol olyan tárgyak (személyek) neveztetnek meg, amelyek a nyelvhasználat által érzékeltetett korban ismeretlenek kellett, hogy legyenek: amikor a legendabéli cethal lebukik a tenger alá, magával ránt „hajót, hajóst, vőkitőkit, s minden pereputtyokot” (111. o.); a Szélanya „[ü]l a sokkapus szirtbarlangja előtt, ahun mahomet fiai, a szelek ki-bejárdoznak. Nízi videjón a világot” (159. o.); a mennybéli angyalok kezében „kürt, hírnökpálcza, lángpallos, lilium, mobiltelefon, pálmaág” (148. o.). De hát miért is anakrónia ez? Hiszen az angyalok nem csak valaha tartottak ezt-azt a kezükben, hanem nyilván ma is; a Szélanya nem régi, hanem örökkévaló, tehát miért is ne videózna; a legenda ideje sem egyetlen rögzített időpont. Vagyis a szöveg éppen az anakróniát teszi

minduntalan kétségessé: vajon attól, hogy egy bizonyos régebbi kor nyelvén szólunk, nem szólhatunk a máról? (Rádásul az elbeszélő nem is „egy bizonyos régebbi kor nyelvén”, hanem egymásra rétegződött nyelvek sokaságán szólal meg.) Vajon ez a sokféleképpen régi nyelv elbírja-e a mai költőiséget? Mert legalább egy ponton mintha a költő Parti Nagy Lajos hangja szűrődne a murmutér szólamába: „...az ősz vagyon vízből és czukorból, melly ökörnál és üvegszomorúság. Vízből vagyon mind az réti köd, mind az sügővő harmat, mind az levegőégnek tündéri czefrézetje, ki nehéz, nagy édességit reánk repeszt. Angyali légyzománcz az ősz és méz koporsó” (69. o.). Itt meg mintha egyáltalán nem volna értelme anakroniáról beszélni; mintha a költői nyelv és (bármilyen) régi nyelv szépen összesimulna. Azt sugallja a szöveg, hogy minden régi – költői? Vagy hogy minden költői – régies, letűnt, avított?

Parti Nagy ezzel a könyvvel leteszi a garast a régi irodalomhoz fűződő viszony, a hagyomány folytathatósága, az elbeszélő próza kevéssé ismert, izgalmas forrásvidékeinek felderítése s hasonló kérdésekben – abban a (nem is vitában, inkább:) közös tünődésben, amely az utóbbi évtizedek magyar prózaíróit foglalkoztatja, Márton Lászlótól Háy Jánoson át Láng Zsoltig. Parti Nagy először szólal meg e tárgyban, és az ő válasza kifejezetten költői: hiába ír prózát (vagy értekezést?), ami érdekli, az a szavak és a szófüzések különlegessége, a hangzások és asszociációk játéka, a szólások beláthatatlan sokfélesége. Mint ha a próza (vagy az elbeszélés) a tárgyban és a történetmondás eszközeiben kutatná a hagyományt, a historiában és a széphistóriákban – a költészetnek másutt kell körülnéznie, a természethistóriában. Ami pedig alig-alig história, sokkal inkább katalogizáló, felsoroló-leíró szövegek megnevezése, s nem történetmondást, hanem magát a nyelvet leshetjük el tőle. És ez nagyon is sok; talán több is, mint a történet, mert a (rég) nyelv elsajátítása (már ha és amennyiben lehetséges) egy másik világ elsajátítását is jelenti.

...Ám mire idáig eljut a kritikus, valami motoszkálni kezd az ő jonhában is, mondjuk, makkpőlye, amely amúgy is kíméletlen pusztításairól nevezetes. És azt kérdezi ez a destruktív gümölő, hogy vajon érdemes-e egyáltalán ennyit foglalkozni ezzel a mulatságos kis kötettel, s ha már igen: kell-e, az elemzés révén, ekkora jelentőséget tulajdonítani neki. Végtére is – rágszál tovább – sok nagy író enged meg magának egy-két ujjgyakorlatot, kiruccan a könnyedebb, alkalmi, esetleg éppen érdekes képekkel illusztrált írások világába, ezeket nem szokás az életművek fontos darabjaként számon tartani – még ha örök szakdolgozati témák maradnak is, s az utókor időnként újra felfedezi őket. Van-e, lehet-e tehát bármilyen fontossága ennek a szövegnek Parti Nagy pályáján?

Ha nem tekintenénk is másnak, mint a bevezetésként emlegetett „hangolásnak”, a „készlet” szemléjének, az is érdekes lehet – megkockáztathatjuk (mibe kerül?), hogy valamit megelőlegez; a líra, a lírai ciklus, a kispőzsa, a regény, a dráma és drámafordítások-átírások után mintha Parti Nagy keresné, hogy merre fordulhatna, s ezért a műfajnélküliség és nyelvi burjánzás területén pihen meg. Másrészt önmagában az írói gyűjtemény mindig is figyelemre méltó: az, ahogyan akár nyersanyagként, akár magáért az élvezetért összeszed egy-egy alkotó szavakat, mondatokat, tárgyakat, témákat. Mi érdekli? Vajon miért? Hogyan alakítja a gyűjteményt (mert a gyűjtés maga is mindig formál és deformál)? Emlékezhetünk Rabelais irdatlan jegyzékeire; tücsök és bogár komoly mennyiségben van összeszedve Sterne *Tristram Shandy*-jében; ismeretes Flaubert közhely- és hülyeség-szótára (*Dictionnaire des idées reçues*); Arany János dalszövegeket gyűjtött; Szentkuthy nagyjából mindent gyűjtött, ami csak elérhető; a *Harmonia caelestis* is – részben – gigantikus gyűjtemény. Harmadszor pedig Parti Nagy azt a hipotézist teszi próbára, amelyet Sapir és Whorf nevéhez szokás kötni – hogy tudniillik a nyelv és a világlátás, a szóhasználat (meg a grammatika általánosan) és a világ tagolása az emberi tudatban erősen összefüggene egymással, akár úgy, hogy egy bizonyos nyelv magához idomítja, alakítja a nyelvhasználó „világát”, akár úgy, hogy ha valamiképpen látjuk a világot, akkor ezt a lá-

tásmódot nyelvünk is leképezi majd. Vagyis hogy talán nincs „ártatlan”, „semleges” nyelv-választás, a régi nyelvet esetleg csak úgy lehet beszélni, hogy világunk is ehhez igazodik – vagy ha a négy elem szerint akarjuk leírni a világot, akkor a régi nyelve(ke)n kell megszólalnunk. Negyedszer (és ideiglenesen: végül) ne feledjük, hogy ez a szöveg azért mégiscsak kunszt, *tour de force*, attrakció, ami rendkívül szórakoztató, még ha mögötte igen elmélyült, komoly munka van is. Parti Nagy (ismét) megmutatja, hogy mestere a nyelvnek, hogy ilyet is tud, ezt is tudja.

Parti Nagy Lajos alkotótársa a nagyszerű Banga Ferenc, akinek a munkája nélkül ez a könyv biztosan kevesebb volna – de az ő rajzait elemezni itt nincs tér, s főleg: a kritikus nem érzi magát kompetensnek. Banga rajzai minden lap felső (majdnem-)felét foglalják el; fekete grafikák, nagyon világos bézs színű alapon (s alatta, a fehér papíron, Parti Nagy szövege). Nem kétséges, hogy itt Parti Nagy van az előtérben, Banga korántsem olyan sokféle, színes, izgalmas és tüzetes olvasást igénylő, mint a költő szövege. És ez jól is van így – ha egyforma intenzitása volna a kettőnek, ki is oltaná egymást, el is terelnék egymásról a figyelmet. Azért Banga sok tekintetben hasonlatos Parti Nagyhoz: kajla, szeszélyes, éppoly mulatságos, mint ahogy kiszámíthatatlan figurái felidéznek a vak murmutér merész képzeletét, azokat a mondatokat, amelyeket (legalábbis első olvasásra) inkább csak érzünk, sejtünk, semmint megértünk, amelyek mégis mosolyra fakasztanak. S végül: Banga rajzai éppúgy elszabadultak, cél nélkül, de remek kedélyben vonulnak végig, előre a könyvben, ahogyan a szócikkek részletei.

Egyébként pedig a négy szócikkből olyan világ kerekedik ki, amelyik sokkal nyüzsgőbb, veszedelmesebb, de izgalmasabb lehetett, mint a miénk; s mintha eleink, akik a négy elemben látták a világ összetevőit, sokkal közelebb is lettek volna a természethez, sok-sok olyasmit ismertek, mindennapi tapasztalatból, eleven szájhagyományból, amit mi (már) nem.

Például a murmutért.

AZ ELMERÜLT VILÁG ÜZENETE

Balázs Imre József: *Vidrakönyv*

(Önértés és befogadás) Balázs Imre József harmadik verseskötete máris igen gazdag recepcióval büszkélkedhet. Rövid világhálós kereséssel is 8-10 recenzióra bukkanhatunk, ami kortárs verseskötet esetében imponáló eredmény. (A mű hatástörténetéhez tartozik, hogy a www.lutra.freeblog.hu nevű weboldal pedig mintha egyenesen a *Vidrakönyv* koncepcióját írná tovább, vagy inkább – több szerzőről és szabad szerveződésről lévén szó – szét.) A kritikai befogadásban föltűnő összhang mutatkozik. Nemcsak a lehetséges értelmezői kontextusok (tematikus, nyelvi és műfaji hagyományok) fölrajzolása tekintetében, hanem a kötet arculatához negatív maghatározásokkal közelítő értésmódban is. *Nem* állatversek, amelyek *nem* a vidrákról szólnak – hangzik az egyik fő szólam. Az olvasatok óvatossága minden bizonnyal a mű összetettségére vezethető vissza. A kritika reflektált bizonytalansága a versanyag széttartó jelentésirányáival magyarázható – és indokolható. Tanulságos mozzanat, hogy a jelentésrögzítés olvasói reflexének a szerzői felfogás is – jóllehet talán akaratlanul – ellenáll. A vidrákhoz és a kötethez való viszonyáról egy interjúban számolt be így Balázs Imre József: „Megszerettem őket, teljesen irracionálisan és megindokolhatatlanul. 2002-ben elkezdtem verseket írni a vidrákról vagy a vidráról, és folyamatosan írtam őket 2006-ig. Kiderült, hogy a vidra egy mitikus lény, mint mondjuk az egyszarvú, csak még nem írták meg a mitológiáját. [...] Az emelkedettséggel meg kell küzdeni. Azt hiszem, nem csak nekem, hanem egész generációknak. A *Vidrakönyv*, ha úgy tetszik, egy egyéni gerillakísérlet, amelyeknek egyik tétje az emelkedettséggel, a dolgok komolyan vehetőségével kapcsolatos.” A kérdező, Vári Csaba kérdésére: „Van másik tétje is?” a válasz, amely a beszélgetést berekeszti: „Van, de azt nem árulom el.” (<http://cityzen.transindex.ro/?cikk=74>) A saját tanácstalanság („a vidrákról vagy a vidráról”), az értelmezői kísérletek iránti előzékenység („ha úgy tetszik”) és a tudatos elhallgatás („nem árulom el”) együttesen mutat vissza bizonytalanságra és bonyolultságra.



(Hagyományok, előképek) Az eddigi értelmezések két fontosabb irodalmi előképet neveznek meg. Fekete István *Lutráját* és Oravecz Imre *A hopik könyve* című kötetét. Nem alaptalan ez a hivatkozás: előbbihez a témaválasztás, utóbbihoz a beszéd- és szemléletmód révén kapcsolható a *Vidrakönyv*. Hiszen egyfelől valóban a vidrák vízi világa (és világtapasztalása) adja a versek tárgyát. Másfelől a nyelvi minőség és a kötetszerkezet mítoszivá emeli, mítosziassá színezi a mondottakat. Azt, ami nem valós, hanem *fiktív tapasztalat* (a könyvet nem vidra írta s nem vidranyelven), a lírai beszéd és a

Éncklő Borz-könyvek
Koinónia Kiadó
Kolozsvár, 2006
88. oldal, 1750 Ft

narrációs eljárások egy *képzelt mitológia* valóságaként teszik hozzáférhetővé. Ennyiben a mítoszok és a mítoszeremtő művek hagyományában járunk; nem feledkezve meg arról sem: a művi (művészeti) mítoszeremtés az allegorizáló olvasás számára is tartogathat jelentéseket.

(*Nyelv és műfaj*) A mítoszok nyelvén, a katalóguspoétika archaikus biztonságára hagyatkozva, a párhuzam, az ismétlés és a variáció alakzataira építőn szólal meg a szövegek többsége. A versnyelvet rokonszenvesen egységesnek, összefogottan egyneműnek érezhetjük. Elsősorban a hang visszafogott személytelenségének köszönhetően. Ezt a hatást – a szerkesztés egyensúlyos voltának köszönhetően – a szövegformák viszonylagos változatossága is inkább erősíti, mintsem rontaná: verset és prózát, szabad és kötött verset, rímes és rímtelen darabot egyaránt találunk a kötetben (e minőségek olykor egyazon szövegen belül is egymásba tűnnek át). Az egyes szám első és harmadik személy (az alanyi és az elbeszélő szólamok) váltakozása sem zavaró. Sőt, komoly szerepe lehet a műfaji rétegzettség/rögzíthetetlenség kimunkálásában. A *Vidrakönyv* – s most újra egyetértőleg fordulhatunk a recepciós megállapításaihoz – egyebek mellett a mítoszok, a sámánénekek, a ráolvasások, a regös énekek, az állatmesék, a varázsenekek, a példázatok, a törzsi népmesék s a rituális elbeszélések műfaji emlékezetét eleveníti fel. De jogosnak tetszik a természetlára fölemlítése, a tárgyias, önreflexív megoldások és az ősi beszédalakzatok kettőségének hangsúlyozása, s egy-egy esetben még a balladisztikus elem kiemelése is.

(*Szerkezet: az egész és a részek*) A kötet öt számozott ciklusból s egy *Epilógusként* a mű végére illesztett, prózai alkotásból áll. A ciklusok logikus rendben szerveződnek egymás után, a szövegcsoportok belső egységét a köztük lévő kapcsolódási pontok tovább fokozzák. A *vidra vándorlásai* és *A vidra vadászatai* versei mintegy bevezetik az olvasót ebbe a különös – *vízi és nyelvi* – valóságba. A „parttalan tavak” (*Vidra éneke a vadászterület megjelölése közben*; 13.) áttetsző szimbolikája, a víz alatti hang mint „tévelygő fölösleg” (*Vidra éneke a kútban*; 21.) rezignált bölcsellete, az „Amit teszek mind engem jelentsen” (*Vidra éneke útban hazafelé*; 25.) ráolvasásos önreflexiója: csak három jellemző szöveghely a számtalan idézhető (mert jellegadó) közül. „A vidra végignéz odúján, / körülveszik a tárgyak jelentései” – veszi birtokba a *jelentések otthonosságát* a „lírai hős” az első oldalakon (*A vidra otthona*; 11.). „[C]supán a hajnali fény, a vidra teste / és a finom rajzú kereszt itt az állandó elem” – olvassa egymásra a magasztosság és a fenyegetettség léttapasztalatát egy későbbi vers (*A vidra útja a fegyver látszövén keresztül*; 34.). A *vidra történetei* című rész hét prózája/próza-verse a törzsi mesék esztétikája szellemében alakítja magát. Az egyik írás például névadás és világteremtés szakrális szertartását „jegyzí le” – a vidrát egyszerre tüntetve föl saját világa esendő isteneként s első (*mindig első* – ha a történelmi tudatot és a kollektív memóriát *amúgy* elvitatjuk az állati létformáktól) lakójaként: „Mikorra elvonult a vihar, s előbújt a vidra, nem ismert rá a dolgokra: újra el kellett neveznie őket. A művelet többnyire sikerrel járt, csupán néhány esetben cserélte össze a vidra a dolgok nevét. Ez azonban aligha tűnt fel valakinek.” (*A vidra és az emberek*; 42.) A következő történet nézőpontváltással él – amennyiben a vidralét mitikus összetevőire az emberi értelmezés alkalmi perspektíváját nyitja: „Egyszer, alkonyattájt egy vadász sebezte meg nyílveesszőjével a vidrát; olyan erővel csapódott be a lövedék, hogy a vidra bőre alól kiszökő fény megvakította a vadászt. Úgy is nevezték később a társai: Akit-Megsebzett-a-Vidraseb.” (*A vidra sebe*; 43.) A negyedik ciklus sajátos kitérőként (más közelítésben: részletező mellékszólamként) formálódik. A *Változatok vidrára* tizennégy számozott verse a ciklust nyitó Ted Hughes-költemény, *A vidra jegyzetszerű szétírását/szétfejtését* valósítja meg; ráadásul a versek közül többnek más szerzőtől származó mottója van. Vagyis a személytelen, közösségi műfajok emlékezetébe itt a személyes, műköltészeti alkotásmód *másfajta idegensége* illeszke-

dik. A *vidrák osztályozását* mindössze hat szöveg alkotja. A rendhagyó vidratipológiát a címadó írás nyitja meg. Ez, ha komolyan vesszük az özönvíz-mítoszokra utalt jelenetelést, kétségtelenül újabb irányokban *térítheti el* az olvasás figyelmét. A hatodik, de számmal már el nem látott egység egyetlen novellisztikus műben testesül meg. A *vidra és a vadászok* az állati és az emberi világ (általánosabban: két, egymásnak alapjaiban idegen létezőmód) határára vezeti az olvasót: a vidra kihallgatja a tűz körül ülő vadászok meséit (éppen hármát), majd visszatér otthonába – a vízbe? a könyvbe? a felejtés avagy a mítoszok világába? Idézzük a záró sorokat: „Aztán elcsendesedtek a férfiak, a vidra pedig nesztelenül lopódzott a vízhez, és egyetlen apró csobbanással ereszkedett bele. Fejében történetek foszlányai kavarogtak, a folyómeder alján pedig miniatűr lények követték lassan a víz áramlásait.” (88.) Nem kell különösebben fékevesztett interpretációs igyekezet ahhoz, hogy az utolsó mondatból az önreflexió többletét nyerjük ki: a „Fejében történetek foszlányai kavarogtak” a *Vidrakönyv* egészére visszaolvasható eréllyel foglal(hat)ja össze, hogy nem lehetséges az összefoglalás. Nem fogható, nem foglalható össze s nem tulajdonítható egyetlen és szilárd jelentés a műnek. Csak foszlányok és kavargás. (Még ha cizellált foszlányok s rendezett kavargás is.)

(*Tétek és távlatok*) (1) Mint láttuk, a szerzői olvasat szerint a *Vidrakönyv* egyik „tétje” az „emelkedettség” s „a dolgok komolyan vehetősége”. (2) A másik tétről a költő csöndje árulkodott csupán. De kár volna itt megállnunk. A kötet tétje bizonyosan nem azonosítható egyszer s mindenkorra, amint az értelmezés távlatai sem szűkíthetők le a befogadás félreértett önkényével. (3) Irodalmi és irodalmon túli hagyományokkal folytatott, szabad és derűs játék: olvasható pusztán így is a kötet. (4) Egy merészebb értelmezés ugyanakkor *A hopik könyve* (s a hasonló művek) *paródiájaként* is szóra bírhatná az alkotást: olyan paródiaként, amely az *hommage* érzületét is magában foglalja (az *hommage*-ét, amely komoly tisztelettel viseltetik a „parodizált” mű s ön maga tárgya iránt is). (5) Ha a „vidrakönyv” jelölőt úgy értjük: ‘vidrához hasonlatos könyv’, azaz olyan munka, amely elrejt magát (jelentéseit) az értelmező emberi tekintet elől, s programszerű folytonossággal siklik ki az értelmezés hálójából – az egyéb olvasatokat jól kiegészítő, sőt megtámogató olvasathoz jutunk. (6) Az allegorikus-parabolikus jelképzést kedvezményező olvasás merőben más irányokban is tájékozódhatnék: az „övék a víz alatti táj” (*Vidra éji dala*; 7.) s az „Olvasod az elmerült világ üzenetét” (8. [*Gyöngy*]; 63.) típusú szöveghelyek alapján ez ugyanis az Atlantisz-mítoszok szellemiségét érthetné át a *Vidrakönyvön* – avagy a *Vidrakönyvet* az Atlantisz-mitológia egy újabb, lírai rejtjelezéssel kitüntetett darabjaként vehetné számításba. (7) S akár egy olyan, *tudatosan naiv* olvasásmód elé sem magasodnának hermeneutikai akadályok, amely, a szövegeket többé-kevésbé „szó szerint” értve, a könyvet úgy fogná föl, mint szelíd tiszteletet s tiszteletre intést – a nem-emberi létformáknak az emberivel egyenrangú értékteljesége előtt... (8) Az értésmódok remélt jövőbeni sokfélesége a jelenben, persze, nem előlegezhető meg. Legföljebb kérdésekre, föltevésekre és javaslatokra futhatja erőnkéből. A lehetséges kérdések közül az egyik legizgalmasabbnak pillanatnyilag az tűnik föl: mi következik ez után? Merre alakul tovább Balázs Imre József költői pályája – s merre a vidrák élete a nyelvben? Lesz-e, lehet-e folytatása ennek a versnyelvnek és látásmódnak? S ha nem, *hogyan* nem?

HÁNY NOVELLA EGY ÉLET?

Takács Zsuzsa: A megtévesztő külsejű vendég. Önéletrajzaim

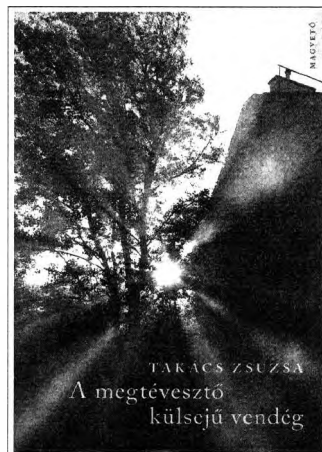
Ottlik Géza egyik esszéjében írja: „És kicsoda az elbeszélő első személy? Gyerekkorunkban volt egy csaliversikénk: »*Én vagyok én, te vagy te. / Ki a számár, én vagy te?*« »Te!« – felelte, aki gyanútlan volt. »Hát az te vagy. Mondtam, hogy te vagy te!« – »Hát akkor én!« – »Az már igaz!« – nevettek Az is te voltál. Talán a fenti két sort kellene odatenni jeligének az első személyben írott művek elé...”

Annak ellenére, hogy Takács Zsuzsa első teljes prózakötetének, *A megtévesztő külsejű vendég*nek az alcíme – *Önéletrajzaim* – behatárolja a narrátor kilétét, mégsem árt megfogadni Ottlik javaslatát. A könyv sokat idézett első mondatával („Ez a történet nem velem esett meg, de első személyben tudok csak beszélni róla.” *Tanyai történet*) és az *Ajánlás* feltételes módú történetszálaival ugyanis már elbizonytalanítja az elbeszélői pozíciót. És ez nem lesz másként a kötet további tizenhét, különálló címmel ellátott írásában sem, hiszen a novelláknak nincs a szó klasszikus értelmében főszereplője – csak főszereplők vannak, akiket az álmok, az emlékek keltenek életre, akik hol nő, hol gyerek, hol férfi alakjába bújva bukkannak fel önmaguk hasonmásaként, emlékképeiként.

Talán ezért nem szerencsés szigorú műfaji megjelölésről beszélnünk a kötet kapcsán – Takács Zsuzsa az alcímben szereplő többes számmal nemcsak az önéletírás műfaji hagyományait írja át, hanem a novellákként való olvasatot is megkérdőjelezi. A narrátor át-átjár a történetek között, a különböző nemű és korú elbeszélők szemszögéből láttatott történetekben nincs különbség a beszédmódok között. És a narrátor nem zárja le, nem egészíti ki kerek egészszé az eseményeket – a novellákká tördelt önéletrajzban montázsszerűen csak felvillan az események egy-egy szelete, s a felvillantott képek az álom asszociatív, szürreális váltásai, máskor az emlékezés rekonstruáló technikája mentén szerveződnek. Ez a töredezettség azonban nem külön-külön, történetekre lebontva, hanem az egész könyv függvényében értelmezhető, hiszen nem egy esetben ugyanazzal a történettel más-más novellában, más nézőpontból is találkozunk.

Feltehetően a fentebbi töredezettség miatt alakul ki az olvasóban az az érzés, hogy Takács Zsuzsa könyvében, a verseit is jellemző erős narratív építkezés ellenére, kevés a valódi, elbeszélhető történet – inkább csak helyszínek, hangulatok, illatok, találkozások és álmok, reflexiók, pillanatnyi benyomások, félelmek válnak történetértékűvé.

Ha a kötet egészét tekintjük, két nagyobb egység látszik kibontakozni: egyrészt egy az önéletírás hagyományaihoz igazodó múltbeli, az ötvenes évek Magyarországnál játszódó, gyerek- és kamaszkort megidéző történetssorozat, melynek szervezőeleme az emlékezés, másrészt pedig egy



Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2007
228 oldal, 2490 Ft

jelenbeli – rendszerváltás utáni –, főként jelen idejű elbeszéléssorozat, amelyben az álmok dominálnak. (Érdeemes lenne összehasonlítani, hogy az 1998-ban megjelent vegyes műfajú kötetből, *A bűnök számbavételéből* átvett novellákon milyen változásokat eszközölt a szerző, illetve, hogy a '98-as kötet esszéi hogyan alakulnak történetekké az *Önéletrajzaiban*.)

Nem egy esetben meglehetősen nehéz elkülöníteni az álom és valóság síkján játszódó eseményeket, ahogy a fentebb jelzett két egység közötti határvonalat is: ahogy az egyes történetek narrátora is – nem- és korváltása ellenére – átjár a történetek között, úgy az álomban felbukkanó figurák is megjelennek egy másik elbeszélés valóságtalaján.

A két egység között nemcsak az alcím teremt kapcsolatot: *A Játék a tűzzel* hőse visszatér gyerekkora helyszínére, hogy találkozzon Z.-vel, aki az *Egy újabb kezdés* című novellában az elbeszélő barátjánőjeként jelenik meg. A gyerek- és ifjúkori történeteket azonban a legtöbb esetben a felnőttkori perspektívájából, múlt idejű elbeszélésként ismerjük meg. A gyerekkori történetek felidézésének apropója hol egy újra elmesélt történet (*Visszapillantás*), hol a szülővárosba való visszatérés – kicsit úgy, ahogy a tettes tér vissza a tett színhelyére (*Az idegen*). Hol épp az emlékezés önreflexív / önteremtő gesztusaként olvashatók a felidézett emlékképek: „Azt mondják, addig él az ember, amíg emlékeznek rá (...) Eszerint Toll Piroska, bár meghalt, ma is él.” (*Toll Piroska*). A hol férfi, hol nő narrátor nem minden esetben feleltethető meg a „másik, aki ugyanaz” doppelgänger-motívumának. Egy kórházi történet (*Visszapillantás*) mellékszereplői a kötetben más kontextusban főszereplőként térnek vissza, és fordítva – egymás tükörképei ők, az elmesélt események különböző kontextusba, más életsorsba ágyazva más értelmet, súlyt nyernek, mégis, az „egymást keresztező sorsok” és történetek igazodnak egymáshoz. Nem véletlen talán, hogy az *Egy másik kezdés* és a *Játék a tűzzel* főhőse ifjúkora szimbolikus helyeként zongoratanárnőjének kertjét nevezi meg, ahol „hurok alakú ösvény vezetett egy lehunytt szemű mellszoborig, és kanyarodott vissza a bejáratig. Ez a kis szakasz valósággal zárándok-utammá vált. (...) Úgy éreztem, mozdulatlan szemlélője ő életemnek, sorsával arra int, hogy éljek végtelen szabadsággal.”

A felidézett történetek az önteremtés/számvetés gesztusa mellett a bűn/bűnhődés motívumával nyernek metafizikai dimenziót. Már a kötet első írásának, a *Tanyai történetnek* a halálra szomjaztatott gyerekfigurája – minden időbeli távolság ellenére – felvilantja az emlékezés bűnhődés- és ugyanakkor megváltó jellegét. Hasonló „Krisztus-keresztként” térnek vissza az autóbalesetben meghalt testvérről szóló történetek emlék- és álmokképei is (*A test feltámadása*, *Játék a tűzzel*), mindenféle jóvátétel, feloldozás nélkül.

A kötet novellái közül a leghitelesebbnek épp a retrospektív jellegű történetek tűnnek, s ezekben a legerősebb az egész kötetet átható poétikus hangnem. S ezt még az sem írja felül, hogy a szöveg nem egy helyen a szerkesztői gondatlanság – zavaró helyesírási figyelmetlenségek – nyomait viseli magán. (A kötet talán leglíraibb és leghitelesebb írása a számvetésszerű *Beszélgetések terme*.) S ezekben a múltbeli történetekben kapunk nyelvfilozófiai választ a kötet narratív eljárásaira is: „A nyelvbe vetett bizalma rendült meg (...) Teljesen értelmetlennek éreztem azt a szót, hogy: magam. Kongó üres hordó voltam, melyet fölfelé rugdosok egy rámpán, ahelyett hogy hagynám, amint a nehézkedés törvényének engedelmeskedve mindig is akart: zuhanjon lefelé, és csattanjon el a betonon.” (*Egy másik kezdés*)

Míg a gyerekkort felidéző novellákban viszonylag könnyű megtalálni az emlékezés apropóját, azonosítani / felismerni a narrátorok kilétét és viszonyait a történetek szereplőivel, eseményeivel – hiszen az emlékezéssel valójában életre kelnek, világos kontúrokat nyernek a szereplők –, addig a felnőt看, a világ zajával szembeni „köznap” történetek főhőséről és történeteikről nehezen lehet elmondani ugyanezt. Utazásaik nem vertikálisak, hanem horizontálisak, a narrátor(ok) nem a múltba utazik/nak, hanem a jelenbe, nem a múlt történetei által próbálja/ják meghatározni/megtalálni az elveszett „magam”-ot, ha-

nem a jelen viszonyrendszerében. A képzeletbeli utazás (*A test feltámadása*), a teljes egészében álmokképekre épülő *A kammerni kastélypark* vagy az *Egy fejfájós nap* álmot valósággal ötvöző, lázálomszerű eseménysoraiból azonban már egyre inkább a hiány, önmagunk hiányának novelláival szembesülünk. Ha a tematikus hagyományokra alapozunk, azt mondhatnánk, hogy az előbb említett történetek inkább Esti Kornél világához hasonlítanak, míg az álm- és víziószerű, jelen idejű történetek hangsúlyosabban idézik fel doktor Jekyll és Mr. Hyde történetének sötét vízióját. A gyermekkori félelmeket, szorongásokat, a halállal való találkozás döbbenetét megelevenítő képsorokat a vissza-visszatérő olvasmányélmények hangsúlyozzák, a *Jancsi és Juliska*, a *Három árva sír magába*, *Az anyaszív rejtelméi* – a felnőttkori létértelmezésekben Borges és Nietzsche mellett Camus *Pestise* köszen vissza a leggyakrabban.

A kötet címadó írásában megjelenő torz és (ön)romboló vendég leírása, illetve az álombevágások nem egy esetben groteszk jelenetei egyre inkább azt az érzést keltik az olvasóban, mintha a történetekbe, álmokképekbe, különböző nemi szerepekbe tördelt személyiségből a sötét, egyedüli kiútként a halálba menekvést választó hasonmás kerekedne felül, mintha a gyermekkori, ismert és definiálható, felidézhető és elmesélhető történetek helyett a „minden egész eltörött” életérzést mesélnék el az elbeszélések immár széthulló, érveszített hősei. Az énduplikátum(ok) már „idegenként”, „vendégként” definiálható(k): „évek óta rombolom a magam és a világ között fáradságosan felhúzott hidakat”, aki „félni kezd önmagamtól”, „aki egész életemben úton voltam”, „nem akartam otthon lenni a világban” és hogy „egyre sürgetőbb késztetést éreztem arra, hogy a sötétség leple alatt végezzek magammal” (*Az idegen*). Ezt a fajta érvesztést az elmesélhető események elmaradása is jelzi, hiszen míg a gyermekkori történetekben az egyes narrátor épp az elmesélhető emlékek által nyeri el/vissza tulajdonságait, itt már – a konkrét téridő ellenére – valójában afféle tulajdonságok nélküli embereket szállít a sötét éjszakában robogó villamos. (*A kammerni kastélypark*)

Hogy az egyes történetek narrátorának, hőseinek mennyire sikerül életük emlékké váló töredékeiből felépíteni egy új világot, nem tudni, talán nem is ez a lényeg. Minekünk nem kell mást tennünk, mint „a világ mutatványos sátrának kakasülőjén” tapsolnunk – az *Ajánlás* narrátorához hasonlóan – a „gyerekestű hölgy mutatványának”, hogy ne rontsuk el „szórakozásunk örömét”.

Perzsa szönyeg

Dževad Karahasan: Keleti díván

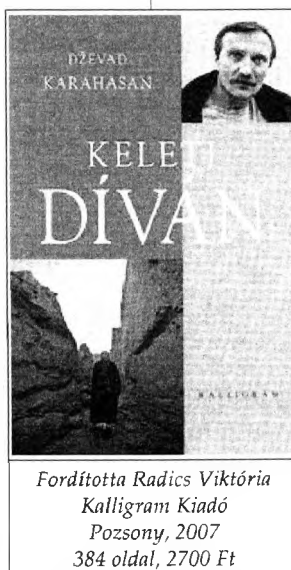
Karahasan, a mai boszniai irodalom egyik legismertebb szerzője, 1953-ban született Duvnóban, Jugoszláviában. 1993-ig Szarajevóban élt és dolgozott, de a háború miatt Németországba költözött. Ma Grazban és Szarajevóban él. Regényei és elbeszélései mellett színpadi műveiről és esszéiről ismert. Legnagyobb népszerűségnek Németországban örvend, de könyveit több más európai nyelvre is lefordították. 1989-ben megjelent első regényét csak 2007-ben vehették kezükbe a magyar olvasók. Hősei létező történelmi figurák, egyes események ténylegesen megtörténtek, ám a valós háttér előtt játszódó regény nem nélkülözi a misztikus vagy mágikus elemeket sem. A fikciós történelmi regények sorába illeszthető, a mindhárom részt szervező nyomozás Borges és Pavić erős hatását mutatja.

A díván perzsa eredetű szó, mely arab közvetítéssel terjedt el szélesebb körben. Az 'államtanács', 'gyűlés' mellett 'gyűjteményt' is jelent. A cím alapján azonnal Goethe *Nyugat-keleti dívánja* juthat eszünkbe, mely a fikatív arab dalokkal szintén az egzotikus Keletre repíti olvasóját. Karahasan műve olyan iratok gyűjteménye, melyek jól jellemzik a perzsa-arab viszony kényesebb pontjait. Az arab világ, ahol az új hit meghonosodott, gyanakodva fogad mindent, ami Perzsiából származik (legyen az személy, valamilyen eszme vagy akár

olyan ártatlan dolog, mint az ott megtermő alma, dió). Minden és mindenki, aki kapcsolatba hozható Perzsiával, magában hordozza a tébolyt, a mértéktelenséget, az eretnokséget. Az arab hódítás előtti dualisztikus perzsa hit újra és újra felbukkan a műben, de mindig negatív előjellel; a fobia a századok múlásával és az iszlám hit megszilárdulásával sem enyhül.

Az ezer évvel ezelőtti muzulmán világban játszódó regény három története a harmadik személyű elbeszélés és az első személyű naplórészletek mellett az iszlám írásbeli kultúrára jellemző fikatív tanmesékből és levelezésekből áll. A három nagyobb egység három valós tanító és író nevét viseli, s mindhárom rész három fejezetből épül fel. Al-Mukaffa történetében a *Levelek* című fejezet feleségével való levelezését, a *Tanulságok* a tanmeséket, az *Események* pedig megvádolásának és kivégzésének körülményeit tartalmazzák. Az Al-Halládszról szóló rész *Alkonyat* és *Éjszaka* című fejezeteiben Gazván és Rabia beszélgetései olvashatók, melyek keretbe foglalják Gazván naplóját, azaz a *Nappalok* című fejezetet. Az utolsó rész három fejezete (*A bazár, A vár, A ház*) a gyanúsítás, a követés és megfigyelés majd az elfogatás (elkergetés) eseményeit veszi sorra.

Az így létrejövő regénytest széttöredezik a különböző elbeszélők és a különböző



Fordította Radics Viktória
Kalligram Kiadó
Pozsony, 2007
384 oldal, 2700 Ft

idősíkok között, a főbb események előzményei és következményei összekeverednek, a nézőpont állandóan változik, a rejtélyek többféle megoldást is kínálnak. Mindhárom rész cselekménye a nyomozás motívumára fűződik fel, de nemcsak a szereplők nyomoznak a szilárdnak hitt rend felforgatói után, hanem az olvasónak is komoly nyomozási munkát kell végeznie, ha ki akarja bogozni a töredékekből, szimbolikus mesékből és álmokból azt, hogy mi is történik a szereplőkkel.

Az első rész még perzsa nézőpontból írja le az eseményeket, nem a hatalomérből, hanem annak áldozatából. A harmadik személyű elbeszélésbe ágyazott levelekből és tanmesékből Al-Mukaffa története bontakozik ki, aki feleségét és otthonát elhagyva Bászrába megy, hogy ott tanulmányozza az iszlám misztikát. Írnokként a nagy hatalmú Isza ibn Ali szolgálatába áll, akinek révén azonban egy szövevényes politikai játszma áldozatává válik. Az eredeti vád azonban sem elegendőnek, sem meggyőzőnek nem bizonyul, így az új helytartó Al-Mukaffát végül olyasmiért ítéli el és végezteti ki, amiben egyáltalán nem bűnös. Ehhez kapóra jön Al-Mukaffa feleségének küldönce, Rusztem, aki a leveleiket továbbítja. Az analfabéta szolga tűzímáddal és a tiltott dualista hit gyakorlásával gyanúsítja meg. Indoka erre egyszerű: gazdája feleségébe szerelmes. Terve az, hogy Al-Mukaffa hátrahagyott iratait viszi el levelek gyanánt az asszonynak, hogy ezekkel pótolja a halott férjet, de a leírt szón ez egyszer felülkerekedik a személy: Rusztem szeme láttára írónak Al-Mukaffa posztumusz sorai az elküldendő iratra.

Al-Mukaffa számára az asszony, Begzada Perzsiával egyenlő, Perzsia a jó, a száraz, az érthető és a kiismerhető, ahova Al-Mukaffa visszavágyik, míg a mezopotámiai Bászrában mindig minden nedves, mocsaras, érthetetlen és zavaros, s az írnok csak halála előtt szereti meg a várost. Begzada lehetne Al-Mukaffa számára a szilárd és világos viszonyítási pont a káoszban, de ők nem értik egymás története-

it, leveleikkel elbeszélnek egymás mellett, Al-Mukaffa nem érti a Begzada meséjében rejlő figyelmeztetést, és Begzada sem tudja kiolvasni férje leveleiből a kételyt és a félelmet. Az értelmezés mindig önkényes marad.

Al-Mukaffa tanmeséje, melyet elküld feleségének, és amely a történet ideje alatt foglalkoztatja, egy Gazván nevű férfiről szól, aki nem lehet azonos a második rész Gazvánjával, viszont kísértetiesen hasonlít rá. Titokzatos bűntény megoldásán dolgozik, egy perzsa festő gyilkosát keresi. A Mestert holtan találják saját házában, bezárt ajtók mögött. Szobái tele vannak szédítő, fraktálszerű nonfiguratív festményekkel, melyek értelmetlenségükkel és mértéktelenségükkel már-már istenkáromlásnak minősülnek. Nem véletlen persze, hogy a festő, aki ördögi tehetségét ilyen képekre pazarolta, történetesen perzsa. Az a mű pedig, amin a Mester halála előtt még dolgozott, egy kislányt ábrázol, akinek a szemében ugyanezeket az egymásba forduló geometriai alakzatokat fedezik fel. Ez a kép vezet el végül a gyilkoshoz, a kislány apjához. A festő ugyanis addig festi modelljét, míg az a valóságból teljesen eltűnik, és már csak a kép vásznán él tovább, a kétségbeesett apa pedig ezt látva végez a festővel.

Gazván, az őrség emírje a második részben egy rejtélyes sorozatgyilkosság ügyében nyomoz. Ő a hatalom és a rend embere, feladata éppen ennek a hatalomnak és rendnek a megóvása, tulajdonképpen bármilyen áron. A város különböző pontjain talált áldozatok mind nagyon furcsa körülmények között haltak meg: vannak, akiken semmilyen nyom nem található, mintha csak elaludtak volna, míg mások a szó szoros értelmében szétrobantak. A bűntények szabályos geometriai alakzatban helyezkednek el, koncentrikus háromszögeket rajzolva fel a város térképére. Ez az alakzat az előző rész egymásba vesző négyzeteire rímel. A gyilkosságoknak itt is, ott is geometriájuk van. A nyomok végül Al-Halládzshoz vezetnek. Al-Halládzs még most is kétes figurája az isz-

lám történelemnek, máig nem döntötték el róla, hogy eretnek volt-e vagy az iszlám nagy tanítója, aki mártírhálált halt. Karahasannál (pontosabban Gazvánál, hiszen az ő naplóját olvassuk), a hozzá való viszony mégis ambivalens: Gazván gyűlöli és üldözi ezt az embert, ugyanakkor meg akar felelni neki, vonzza és megszedíti az Al-Halládzs tanításaiban felismert mérészség és káosz. Al-Halládzs a korai szúfizmus képviselője, ám misztikus tanait az ortodox iszlám teológia elutasította. Gazván az értelem és a szigorú rend híve (az általa megtervezett és berendezett bonyolult várbörtön is erről tanúskodik), de a nyomozás végül teljesen felőrli és összezavarja. Csalás árán, valós terhelő bizonyítékok nélkül akar megszabadulni Al-Halládztól, az a terve, hogy titokban elfogattja és megöleti a tanítót, majd kiválaszt egy rabot a börtönből, akiből Al-Halládzsot csinál, és aki pontosan azt fogja vallani, amit ő vár tőle. A csel azonban túl jól sikerül, a másolat olyan jól utánozza az eredetit, hogy végül maga Gazván sem tudja, ki kicsoda. Kivel beszélget ő, és ki az, aki megszökött a cellájából? (A valós történelmi személyt tanai miatt 922-ben Bagdadban kivégezték, ám a regény erre már nem tér ki.)

Az utolsó rész üldözője és üldözöttje Szulejmán és Al-Tauhidi. Szulejmán nem Gazvánhoz mérhető nyomozó, intellektuális képességeit tekintve sem ér a nyomába, ráadásul sokkal kevesebb hatalommal is rendelkezik. Ő csak a rend szolgája, nem a képviselője. Ellensége, Al-Tauhidi szintén nem az a nagy formátumú, karizmatikus ember, mint Al-Halládzs, csak Szulejmán tulajdonít zavaros eszméinek túl nagy jelentőséget. Al-Tauhidi nem mást,

mint a legendás Gazvánt akarja megidézni, tőle várja a rend helyreállítását. Állandóan a múltban él, saját múltját összeszövi Gazvánéval, szeretőjét egy régi szerelme után Rabiának nevezi, és ugyanezt a Rabiát írja bele Gazván történetébe is. Végül Al-Tauhidi nevetséges és kisszerű végzet éri utól: Szulejmán egyik szolgája elkergeti a városból.

Ez a rész torz tükre, paródiája a második résznek, az utolsó oldalak pedig az idáig kialakult olvasói értelmezést állítják a feje tetejére: kiderül, hogy Al-Tauhidi birtokában van Al-Mukaffa és felesége levelezése, mely az első egység meghatározó része volt, és nála van Gazván naplója is, mely az Al-Halládzs utáni nyomozást rögzíti. Ezek a szövegek lehetnek az eredeti iratok is, de éppúgy lehetnek Al-Tauhidi hamisítványai is. Az azonban biztos, hogy ő alakította úgy a szövegeket, hogy azok egymás történeteinek és szereplőinek tükrözésével az egész mű középpontjává Gazvánt és Rabiát tegyék. Az olvasó furcsa helyzetbe kerül: nem a szerző, hanem az egyik szereplő vezeti meg őt.

A regény egyszerre jeleníti meg az idegentől és az ismeretlentől való beteges rettegést, a szellemi szabadság eleve adott korlátait és politikai korlátozását, az egzisztenciális szorongást, egy zsarnoki rendszer működését és a nyomozás topozását. A regényszerkezet a visszatérő motívumokból álló iszlám ornamentikára emlékeztet: az ismétlődő történetekből és szereplőkből burjánzó arabeszk rajzolódik ki, mely bonyolult ugyan, de önmagán nem mutat túl. Amivé a töredékek végül összeállnak, az épp olyan önmagába forduló és jelentéskézüli, mint a fraktálok a perzsa festő képein.